

Ortadoğu

E t ü t l e r i

JOURNAL OF MIDDLE EASTERN STUDIES

ISSN: 1309-1557 E-ISSN: 2687-430X CİLT/VOL: 15 SAYI/NUMBER: 1 OCAK/JANUARY: 2023

Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi / Journal of Politics and International Relations

Uluslararası Hakemli Dergi / International Peer-Reviewed Journal

Yılda dört kez yayımlanır / Published quarterly

Yayın dili / Publishing Languages Türkçe, İngilizce, Arapça / Turkish, English, Arabic

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD / هيئة التحرير

Sahibi / Owner: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi adına Prof.Dr. Ahmet Uysal

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor: Doç.Dr. İsmail Numan Telci

Editör/Editor: Doç.Dr. İsmail Numan Telci

Editör Yardımcısı/Assistant Editor: Doç. Dr. Mustafa Yetim

Editör Asistanları/Editorial Assistants: Emir Şefkatli

Alan Editörleri/Section Editors:

Körfez Çalışmaları/Gulf Studies: Gökhan Erel, ORSAM

Irak Çalışmaları/Iraq Studies: Bilgay Duman, ORSAM

Levant Çalışmaları/Levant Studies: Oytun Orhan, ORSAM

Kuzey Afrika Çalışmaları/North Africa Studies: Abdennour Toumi, ORSAM

Güvenlik/Security: Doç. Dr. Göktuğ Sönmez, Necmettin Erbakan Üniversitesi

Kitap Değerlendirme Editörü/Book Review Editor: Ömer Behram Özdemir

Tercüme ve Redaksiyon İşlemleri/Translation&Editing:

İngilizce/Arapça Tercüme/English/Arabic Translation: Nasır Hacıoğlu

İngilizce Redaksiyon/English Proofreading: Easmin Eva Akter

Arapça Redaksiyon/ Arabic Proofreading: Dr. Watheq Al-Sadoon, ORSAM

Türkçe Redaksiyon/Turkish Proofreading: Begüm Akcaoğlu, ORSAM

İndeksler / indexed by / مصنفة من

Applied Social Sciences Index and Abstracts (ASSIA), EBSCO Host, Index Islamicus, Index Copernicus, International Bibliography of the Social Sciences (IBBS), Worldwide Political Science Abstracts (WPSA), Google Scholar, Asos İndeks, J-Gate, WorldCat, CEEOL, MIAR, JournalTOCs, İlahiyat Atıf Dizini

Makale Yükleme İçin / Submitting Your Articles: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut>

İletişim veya İrtibat İçin / For Communication or Contact: ortadoguettutleri@orsam.org.tr

Yayın İdare Merkezi Head Office

ORSAM Ortadoğu Araştırmaları Merkezi - Center for Middle Eastern Studies

Mustafa Kemal Mahallesi 2128. Sok. No: 3 Çankaya / Ankara Türkiye / Turkey

info@orsam.org.tr | T: +90 850 888 15 20 F: + 90 312 430 39 48

Yerel Süreli Yayın | Ortadoğu Etütleri'ndeki makalelerde yer alan fikirler yalnızca yazarlarını bağlamaktadır.

The views expressed in Ortadoğu Etütleri (Middle Eastern Studies) bind exclusively their authors.

Tasarım-Baskı Hazırlık Karınca Creative

Dr. Mediha Eldem Sokak No: 56/1 Kızılay / Ankara

Baskı Hazar Ofset Matbaacılık

Zübeyde Hanım, Kültür Çarşısı D:7/56-57, 06070 İskitler/Altındağ/Ankara

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD / الهيئة الاستشارية

Prof. Aristotle Kallis, Keele University, UK
Prof. Stephane A. Dudoignon, PSL Universite/EHESS/CETOBAC, FR
Prof. Emma Murphy, Durham University, UK
Prof. F. George Gause, Vermont University, ABD
Prof. Burhanettin Duran, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Özden Zeynep Oktav, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Berdal Aral, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Mahir Nakip, Çankaya Üniversitesi, TR
Prof. Mehmet Şahin, Gazi Üniversitesi, TR
Prof. Özlem Tür, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, TR
Prof. Peter Mandaville, George Mason University, ABD
Prof. Dr. Birol Akgün, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mehmet Akif Kireççi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Kemal İnat, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Cengiz Tomar, Ahmet Yesevi Üniversitesi, KZ
Prof. Dr. Bahgat Korany, American University of Cairo, EG

Prof. Dr. Fawaz Gerages, London School of Economics, UK
Prof. Dr. Tayyar Arı, Uludağ Üniversitesi, TR
Prof. Raymond Hinnebusch, St. Andrews University, UK
Prof. Tim Jacoby, Manchester University, UK
Prof. Dr. Muhittin Ataman, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mesut Özcan, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Tuncay Kardeş, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Alev Erkilet, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Erdem Özlük, Selçuk Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Jamal Al Shalabi, Hashemite University, JO
Assoc. Prof. Katerina Dalacura, London School of Economics, UK
Doç. Dr. İbrahim Efe, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Gökhan Bozbaş, Necmettin Erbakan Üniversitesi, TR
Dr. Ali Bakir, Qatar University, Qatar
Dr. İsmail Sarı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Dr. Muhammed Hüseyin Mercan, Marmara Üniversitesi, TR

SAYI HAKEMLERİ / REFEREE BOARD / لجنة الخبراء المحكمين

Doç. Dr. Umut Uzer, İstanbul Teknik Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Amar Rouabhi, Bouira Üniversitesi, DZ
Dr. Öğr. Üyesi Seher Bulut, Ankara Medipol Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Bahadır Keskin, Amasya Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Sarı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR

Dr. Arş. Gör. Abdullah Özçelik, Sakarya Üniversitesi, TR
Dr. Ömer Behram Özdemir, ORSAM, TR
Dr. Mehmet Rakipoğlu, Batman Üniversitesi, TR
Arş. Gör. Mehmet Caner, Sakarya Üniversitesi, TR
Watheq Alsadoon, ORSAM, TR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / المحتويات

MAKALELER / ARTICLES / المقالات

Oğuzhan ÇAĞLIYAN

1

The Transformation of Arab Politics and Arab Voter Behavior in Israeli Elections (1999-2009)

Arap Siyasetinin Dönüşümü ve İsrail Seçimlerinde Arap Seçmen Davranışı (1999-2009)

تحولات السياسة العربية وسلوك الناخب العربي في الانتخابات الإسرائيلية (2009–1999)

Sinem AKGÜN

19

Fransız Protektorası Dönemi Ulemanın Rolü

The Role of the Ulama in the Era of French Protectorate

دور العلماء في عصر الحماية الفرنسية

Abdelrahman ELFARRA

49

Filistin’de Gizli Yahudi Örgütü Hashomer ve Faaliyetleri (1909-1918)

The Secret Jewish Organization Hashomer and Its Activities in Palestine (1909-1918)

المنظمة اليهودية السرية “هشومير” وأنشطتها في فلسطين (1918–1909)

Mehmet BATAN

69

İran’da Modernleşme Süreci ve Tarih Yazımında Milliyetçi Düşüncenin Gelişimi

The Modernization Process in Iran and the Development of Nationalist Thought in History

مرحلة التحديث في إيران وتطور الفكر القومي في كتابة التاريخ

الاستشراق الألماني ورويته للحضارة العربية الإسلامية (ما بين منصف لها كزيغريد هونكة، ومتحامل عليها
(كارل بروكلمان

German Orientalism and its View of Islamic Arab Civilization (Comparison of Siegrid Hunke and Karl Brockelmann's Approaches to Islamic Civilization)

Alman Oryantalizmi ve İslam Arap Medeniyeti'ne Bakışı (Siegrid Hunke ve Karl Brockelmann'ın İslam Medeniyetine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması)

EDİTÖRDEN

Ortadoğu Etütleri'nin değerli okuyucuları, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM) tarafından 2009 yılından beri yayımlanmakta olan dergimizin toplamda otuz ikinci sayısı olan, Cilt 15 Sayı 1'i ilgilerinize sunmanın mutluluğu içerisindeyiz.

Açık erişim modeliyle daha geniş kitlelere ulaşmaya çalışan dergimizde akademik anlamda nitelikli çalışmalarını arttırmaya yönelik gayretimiz devam ediyor. Gelinek noktada dergimize gönderilen çalışmalar, internet sayfamızın ve makalelerin görüntülenmesine dair veriler ile Google Scholar tabanlı atıf istatistiklerinin sayısı dergimize gösterilen teveccühü ortaya koymaktadır. Artarak devam eden ilgiyi karşılamak için daha aktif ve yoğun çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Dergimizin önümüzdeki dönemde taranmaya başlayacağını umduğumuz ulusal ve uluslararası indekslerle birlikte bu teveccühün daha da artmasını bekliyoruz dolayısıyla artan talebi karşılamak üzere sayılarımızda niteliği önceleyerek daha fazla çalışmaya yer vermeyi amaçlıyoruz.

Elinizdeki sayıda (Cilt 15 Sayı 1); üç Türkçe, bir İngilizce ve bir Arapça makale bulunmaktadır.

Bu sayımızın ilk makalesi Oğuzhan Çağlıyan tarafından İngilizce olarak kaleme alınan "Arap Siyasetinin Dönüşümü ve İsrail Seçimlerinde Arap Seçmen Davranışı (1999-2009)" başlıklı çalışmadır. Bu makalede yazar, 1999-2009 yılları arasındaki döneme odaklanarak İsrail'deki Yahudi-Arap ilişkilerinin karmaşık ağının ülkedeki Arap siyaseti ve Arap seçmen tercihlerine etkilerini araştırmaktadır.

Dergimizin ikinci makalesi Sinem Akgün tarafından hazırlanmış olan "Fransız Protektorası Dönemi Ulemanın Rolü" başlıklı makaledir. Akgün, makalesinde 1881'de Fransız protektorasının kurulması ve modernleşmeyle 1920'lere kadar devletin inşası ve işleyişi sürecine karşın İslam dininin devlet ve halk nezdinde temsilcileri ve önde gelenleri olarak kabul gören ulemanın rolünü, sömürge otoritesine ve modernleşme adımlarına karşı tutumlarını, faaliyetlerini ve Fransa tarafından ne şekilde kullanıldığını modernleşme ve meşrulaştırma bağlamında ele almaktadır.

"Filistin'de Gizli Yahudi Örgütü Hashomer ve Faaliyetleri (1909-1918)" başlıklı Abdelrahman Elfarra tarafından hazırlanan üçüncü makalede ise yazar 1909 yılından Birinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte bu örgütün kuruluşu ve faaliyetlerini incelemektedir.

Sayımızın dördüncü makalesi, Mehmet Batan tarafından kaleme alınan “İran’da Modernleşme Süreci ve Tarih Yazımında Milliyetçi Düşüncenin Gelişimi” başlıklı makaledir. Makalede, XX. yüzyılda İran’da ortaya çıkan ideolojik eğilimler, modern İran tarih yazıcılığının düşünülmüş kökenleri üzerinde durulmuştur, tarih yazıcılığını etkileyen faktörlerin tartışması yapılmıştır.

Sayının beşinci ve son makalesi ise Narjes Kadro tarafından Arapça kaleme alınan “Alman Oryantalizmi ve İslam Arap Medeniyeti’ne Bakışı (Siegrid Hunke ve Karl Brockelmann’ın İslam Medeniyetine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması)” başlıklı çalışmadır. Kadro, Batılı oryantalistlerin Arap-İslam medeniyetine karşı önyargı ve medeniyete karşı hakkaniyeti savunan iki farklı yönelimi ve her birinin Doğu’ya bakış açısını sunmaya çalışmaktadır.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

FOREWORD

Dear readers of *Middle Eastern Studies*, we are happy to present you Volume 15, Issue 1, the thirty-second issue of our journal, which has been published by the Center for Middle Eastern Studies (ORSAM) since 2009.

We continue our effort towards increasing academically qualified studies in our journal to reach wider audiences through an open access model. The number of articles submitted to our journal, as well as the data on the views of our website and articles and Google Scholar-based citation statistics, demonstrate the interest shown in our journal. To meet the increasing demand, we continue to work more actively and intensively. We expect this interest to increase further with the national and international indexes that will hopefully include our journal in the upcoming period. Therefore, we aim to prioritize quality in our issues to meet the increasing demand by featuring more articles.

This current issue (Volume 15, Issue 1); includes three Turkish, one English, and one Arabic articles.

The first article in this issue, authored by Oğuzhan Çağlıyan and titled “The Transformation of Arab Politics and Arab Voter Behavior in Israeli Elections (1999 – 2009),” delves into the complex web of Jewish-Arab relations in Israel and its impact on Arab political dynamics and voter preferences, focusing on the period between 1999 and 2009.

The second article, “The Role of the Ulama in the Era of French Protectorate” was penned by Sinem Akgün. In the article, Akgün examines the role of the ulama, who were considered representatives and leading figures of Islam among both the state and the people, and their attitude towards colonial authority and modernization steps, their activities, and how they were used by France in the context of modernization and legitimization against the establishment of the French protectorate in 1881 and the process of modernization and state building and functioning of the state until the 1920s.

The third article, titled “The Secret Jewish Organization Hashomer and Its Activities in Palestine (1909-1918),” is written by Abdelrahman Elfarra. In this article, the author examines the establishment and activities of the organization in the period from 1909 to the First World War. The fourth article in this issue is “The Modernization Process in Iran and the Development of Nationalist Thought in History” by Mehmet Batan. The article focuses on the ideological tendencies that emerged in Iran in the twentieth century, the

conceived origins of modern Iranian historiography, and discusses the factors affecting historiography.

The fifth and final article of the issue is “German Orientalism and its View of Islamic Arab Civilization (Comparison of Siegrid Hunke and Karl Brockelmann’s Approaches to Islamic Civilization)” written in Arabic by Narjes Kadro. Kadro aims to present the two different orientations of Western Orientalists and the perspective of each on the East: the prejudice against Arab-Islamic civilization and the advocacy of fairness towards civilization.

We hope to meet you in our next issue, and we wish you a good reading.

من المحرر

بقلم المحرر

قرأء مجلة دراسات الشرق الأوسط الكرام، يسرنا أن نقدم لكم العدد الثاني والثلاثون من مجلتنا التي تصدر عن مركز دراسات الشرق الأوسط (أورسام) منذ العام 2009. وهو العدد الأول من المجلد الخامس عشر لهذه المجلة.

إننا نبذل جهوداً حثيثة من أجل زيادة الدراسات النوعية في مجلتنا التي نسعى لإيصالها إلى أكبر عدد من القراء عبر نموذج الوصول المفتوح. كما أن الدراسات التي يتم إرسالها إلى مجلتنا وبيانات الاطلاع على موقعنا على الإنترنت وعلى مقالاتنا المنشورة علاوة على إحصائيات الباحث العلمي غوغل سكولار، تكشف الاهتمام والتوجه تجاه مجلتنا. ونحن من جانبنا نواصل جهودنا الفعالة والمكثفة من أجل أن نكون على مستوى الاهتمام المتزايد باستمرار. ونثق بأن هذا الاهتمام سيزداد مع المؤشرات المحلية والدولية التي نأمل في بدء مسحها في مجلتنا خلال الفترة المقبلة. لذلك نهدف إلى تكثيف جهودنا من خلال إعطاء الأولوية لرفع جودة ونوعية الدراسات في الأعداد المقبلة من أجل تلبية الطلب المتزايد. هذا العدد الذي في متناولكم (العدد الأول من المجلد الخامس عشر) يضم 3 مقالات باللغة التركية ومقالاً باللغة الإنجليزية ومقالاً باللغة العربية.

المقال الأول في عددنا هذا باللغة الإنجليزية بعنوان "تحولات السياسة العربية وسلوك الناخب العربي في الانتخابات الإسرائيلية (1999-2009)" بقلم أوغوزهان تشاغليان. وبنقاش الكاتب في هذا المقال تأثير الشبكة المعقدة للعلاقات بين اليهود والعرب في إسرائيل على السياسة العربية وتوجهات الناخب العربي في البلاد، من خلال دراسة الفترة بين عامي 1999-2009.

أما المقال الثاني في مجلتنا لهذا العدد فهو بقلم سنام أكغون بعنوان "دور العلماء في عصر الحماية الفرنسية". وتتناول أكغون في مقالها دور العلماء الذين يعتبرون ممثلين وقادة الدين الإسلامي لدى الشعب والدولة على الرغم من الحماية الفرنسية التي تشكلت عام 1881 ومرحلة تأسيس وعمل الدولة مع إجراءات التحديث حتى سنوات العشرينيات، ومواقفهم من السلطة الاستعمارية وخطوات التحديث، ونشاطهم وفعاليتهم وكيف تم استخدامهم من قبل فرنسا، وذلك في سياق التحديث والشرعة.

المقال الثالث بقلم عبد الرحمن الفرا وهو بعنوان "المنظمة اليهودية السرية هشومير" وأنشطتها في فلسطين (1909-1918)". ويتناول فيه الكاتب مرحلة تأسيس هذه المنظمة وأنشطتها التي قامت بها في الفترة الممتدة من 1909 إلى الحرب العالمية الأولى.

المقال الرابع في هذا العدد من مجلتنا بعنوان "مرحلة التحديث في إيران وتطور الفكر القومي في كتابة التاريخ" بقلم محمد باتان. ويتناول الكاتب في هذا المقال الجذور الفكرية لكتابة التاريخ الإيراني الحديث في ضوء التوجهات الأيديولوجية التي ظهرت في إيران في القرن العشرين، والعوامل المؤثرة على كتابة التاريخ.

أما المقال الخامس والأخير فهو بقلم نرجس كادرو باللغة العربية بعنوان "الاستشراق الألماني ورؤيته للحضارة العربية الإسلامية (ما بين منصف لها كزيغريد هونكة، ومتحامل عليها ككارل بروكلمان)". وتحاول الكاتبة تقديم توجيهين مختلفين للمستشرقين الغربيين، يدعو الأول إلى التحيز ضد الحضارة العربية والإسلامية والثاني يدافع عن العدالة ضد الحضارة، وتسعى الكاتبة إلى مناقشة وجهة نظر كل منهما تجاه الشرق.

نتمنى لكم قراءة جيدة مع أمنياتنا باللقاء في العدد المقبل.

Ortadoğu

E t ü t l e r i

MAKALELER

ARTICLES / مقالات

The Transformation of Arab Politics and Arab Voter Behavior in Israeli Elections (1999-2009)

Oğuzhan ÇAĞLIYAN*

Received: 27/05/2023

Accepted: 06/08/2023

Citation: Oğuzhan Ç. “The Transformation of Arab Politics and Arab Voter Behavior in Israeli Elections (1999 – 2009)”. Middle Eastern Studies 15-1 (2023): 1-18

DOI: 10.47932/ortetut.1303374

Abstract: This article delves into the transformative decade between 1999 and 2009, exploring the intricate web of Jewish-Arab relations in Israel and the consequential impact of Jewish-Arab tensions on Arab politics and Arab voter behavior in Israeli elections. During this decade, internal factors, such as generational shifts, leadership changes, and political pluralism, played a pivotal role in reshaping the societal landscape in the Arab sector. On the other hand, external factors, including the collapse of the Israeli-Palestinian reconciliation process and the eruption of the Second Intifada, intensified the predicament of Israeli citizens of Arab origin, amplifying their national identity dilemma. The primary objective of this study is to analyze voting patterns within the Arab sector based on voting-eligible population turnout rates and vote choices during the elections of 1999, 2001, 2003, 2006, and 2009, thereby highlighting the profound political implications of the Jewish-Arab tensions on Arab political engagement and voting behaviors. By doing so, this research provides insights into the changing patterns of Arab votes and their impact on the broader political landscape of Israel. The findings reveal that the growing social marginalization and disconnection from the Jewish sector significantly influenced the Arab sector’s electoral participation. This period witnessed a decline in Arab voter turnout and a shift in support from left-wing Jewish-Zionist parties to Arab parties, paradoxically contributing to the electoral performances of both Arab parties and right-wing Jewish-Zionist parties.

Keywords: Israel, Knesset, Arab, Minority, Elections.

*Oğuzhan Çağlıyan: Research Assistant- The Harry S. Truman Research Institute for The Advancement of Peace – Jerusalem oguzhan.cagliyan@mail.huji.ac.il, ORCID: 0000-0002-6207-7279

Arap Siyasetinin Dönüşümü ve İsrail Seçimlerinde Arap Seçmen Davranışı (1999-2009)

Oğuzhan ÇAĞLIYAN*

Geliş tarihi: 27/05/2023

Kabul tarihi: 06/08/2023

Atf: Oğuzhan Ç. “Arap Siyasetinin Dönüşümü ve İsrail Seçimlerinde Arap Seçmen Davranışı (1999-2009)”. Ortadoğu Etütleri 15-1 (2023): 1-18

DOI: 10.47932/ortetut.1303374

Öz: Bu makale, 1999-2009 yılları arasındaki döneme odaklanarak İsrail’deki Yahudi-Arap ilişkilerinin karmaşık ağının ülkedeki Arap siyaseti ve Arap seçmen tercihlerine etkilerini araştırmaktadır. Bu on yıllık dönemde, liderlik değişimleri ve siyasi çoğulculuk başta olmak üzere çeşitli iç faktörler Arap azınlıktaki toplumsal manzaranın yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynamışken İsrail-Filistin barış sürecinin çökmesi ve İkinci İntifada’nın patlak vermesi gibi dış faktörlerse Arap kökenli İsrail vatandaşlarının ulusal kimlik ikilemelerini arttırmıştır. 1999, 2001, 2003, 2006 ve 2009 yıllarında yapılan seçimlerde İsrail’deki Arap azınlığın oy verme eğilimlerini analiz eden bu çalışmanın temel amacı gitgide artan Yahudi-Arap geriliminin İsrail vatandaşı Arapların siyasi katılım ve oy verme davranışları üzerindeki derin etkilerini vurgulamak ve böylece Arap seçmenlerin değişen eğilimlerinin İsrail’in genel siyasi manzarasına olan etkilerini ortaya koymaktır. Bulgular, sosyal marjinalizasyon ve artan Yahudi-Arap geriliminin Arap azınlığın seçimlere katılımını önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Arap seçmenlerin Yahudi-Siyonist partilerden uzaklaşması paradoksal bir şekilde hem Arap partilerinin hem de sağ kanattaki Yahudi-Siyonist partilerin seçim performanslarına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Knesset, Arap, Azınlık, Seçimler.

*Oğuzhan Çağlıyan: Araştırma Asistanı- The Harry S. Truman Research Institute for The Advancement of Peace – Kudüs oguzhan.cagliyan@mail.huji.ac.il, ORCID: 0000-0002-6207-7279

تحولات السياسة العربية وسلوك الناخب العربي في الانتخابات الإسرائيلية (1999-2009)

أوغوزهان تشش. *

تاريخ الاستلام: 2023/08/06 تاريخ القبول: 2023/05/27

اقتباس: أوغوزهان تشش. "تحولات السياسة العربية وسلوك الناخب العربي في الانتخابات الإسرائيلية (1999-2009)"، دراسات الشرق الأوسط، 18 - 1 (2023): 1-15

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1303374

الملخص

يناقش هذا المقال تأثير الطبيعة المعقدة للعلاقات بين اليهود والعرب في إسرائيل على السياسة العربية وتوجهات الناخب العربي في إسرائيل، من خلال دراسة هذه المسألة للفترة بين عامي 1999-2009. في ذلك الوقت الذي لعبت فيه عوامل داخلية مختلفة خلال تلك السنوات العشر، لا سيما التغييرات القيادية والتعددية السياسية، دورا مهما في إعادة تشكيل المشهد الاجتماعي لدى الأقلية العربية، كما ساهمت عوامل خارجية مثل انهيار عملية السلام الإسرائيلية الفلسطينية واندلاع الانتفاضة الثانية، في زيادة معضلات الهوية الوطنية للمواطنين الإسرائيليين من أصل عربي. تقوم هذه الدراسة بتحليل توجهات أصوات الأقلية العربية في إسرائيل في الانتخابات التي أجريت في الأعوام 1999 و 2001 و 2003 و 2006 و 2009، وتهدف الدراسة بشكل أساسي إلى التأكيد على الآثار العميقة للتوترات المتصاعدة بين اليهود والعرب على المشاركة السياسية والسلوك الانتخابي للمواطنين العرب في إسرائيل، وبالتالي تأثير التوجهات المتغيرة للناخب العربي على المشهد السياسي العام في إسرائيل. وتكشف نتائج هذه الدراسة أن التهميش الاجتماعي وتصاعد التوترات اليهودية العربية تؤثر بشكل كبير على مشاركة الأقلية العربية في الانتخابات. بالإضافة إلى ذلك، فإن ابتعاد الناخبين العرب عن الأحزاب اليهودية الصهيونية ساهم بشكل متناقض في الأداء الانتخابي لكل من الأحزاب العربية والأحزاب اليمينية اليهودية الصهيونية.

الكلمات المفتاحية: إسرائيل، الكنيست، العرب، الأقلية، الانتخابات.

* أوغوزهان تششغليان: باحث مساعد، معهد هاري إس ترومان لبحوث تعزيز السلام-القدس، oguzhan.caglayan@mail.huji.ac.il
رقم أوركيد: 0000-0002-6207-7279

Introduction

The decade between 1999 and 2009 marked a substantive period in Jewish-Arab relations in Israel due to a combination of social and political events that shaped the dynamics between the two communities for decades to come. The generational shift within the Arab sector introduced new leadership structures and representative bodies, which had significant implications for decision-making and policy development. With increased social and political activism, the assertive Arab leadership unprecedentedly challenged the dominant Jewish narrative that emphasizes Israel's identity as a Jewish state. While some Jewish circles considered the new wave of Arab activism legitimate efforts for equality, others perceived them as activities against the state's interests, in some cases even as an existential threat to the Jewish predicament. Moreover, the collapse of the Israeli-Palestinian reconciliation process following the Camp David Summit (2000) contributed to a sense of despair and frustration on both sides, and the subsequent eruption of the Second Intifada further strained already delicate Jewish-Arab relations. Such developments sharpened the dilemma of national identity experienced by Israeli citizens of Arab origin, precipitating growing national isolation from the Zionist-Jewish sector and solidarity with the external Palestinian issue. This seismic shift of political-national orientation from "Israelization" to "Palestinization" was further exacerbated throughout the decade by sporadic episodes of large-scale military escalations between the Israeli Defense Forces (IDF) and Gazan paramilitary organizations.

This paper analyzes voting behavior in the Arab sector in the elections of 1999, 2001, 2003, 2006, and 2009 based on voting-eligible population turnout rates and vote choices to outline the far-reaching political implications of the plethora of Arab-Jewish tensions in the period 1999-2009 on the Arab sector's political participation and voting patterns. While doing so, the paper shall also present a brief account of how changing patterns of Arab voting affected the overall political landscape in Israel. The findings suggest that the burgeoning social marginalization and dissociation from the Jewish sector had profound implications for the Arab sector's participation in the elections, which had previously been characterized by high voter turnout and pronounced support for left-wing Jewish-Zionist parties, most notably the Labor Party. However, over this tumultuous decade, Arab political participation experienced a remarkable decline, and support for left-wing Jewish-Zionist parties dwindled, paradoxically contributing to the electoral successes of both Arab parties and right-wing Jewish-Zionist parties.

Election for the 15th Knesset and Prime Minister (May 1999)

During the Rabin-Peres administration of 1992-1996, the Arab sector enjoyed unprecedented governmental attention and special budgetary allocations aimed towards alleviating socioeconomic disparity between the Jews and Arabs in exchange for Hadash and the Democratic Arab Party's (Mada) parliamentary support for the ruling coalition. However, the three-year premiership of Benjamin Netanyahu (1996-1999) marked a regression in such affirmative policies, and the socioeconomic needs of the Arab sector were severely disregarded. Furthermore, the Netanyahu-led right-wing government tenaciously refused to implement Israeli commitments under the Oslo II agreement, bringing the peace process to a virtual halt. Hence, the frustrated and alienated Arab sector commenced preparations for the May 1999 elections as soon as the motion was passed in the Knesset to vote the Likud-dominated government and Netanyahu out of office.

Like in 1996, the early elections of May 1999 were contested on separate tracks for the prime minister (PM) and the Knesset. The double voting system, which was implemented to produce more stable governments, inherently encouraged sectarian voting, as voters could express loyalty to their co-ethnic or co-religious representatives in the parliament without compromising support for their preferred candidate for the premiership. Consequently, bolstered by the new era of national awakening among Israeli Arabs, Arab parties enjoyed significant support from Arab constituents. In the May 1999 elections, Arab parties garnered 70 percent of Arab votes, compared to 65 percent and 47 percent in May 1996 and June 1992, respectively. Hence, despite a two-point decline in Arab voter turnout from 77 percent to 75 percent, a total of 14 Arab MKs entered the 15th Knesset¹. Ten of them were elected from the lists of Arab parties (Ra'am, Hadash, and Balad), compared to nine Arab MKs² elected to the 14th Knesset from the lists of Hadash-Balad and Mada-Ra'am and only five Arab MKs³ elected to the 13th Knesset from the lists of Hadash and Mada. If all eligible Arab voters had cast their vote, they theoretically could have sent up to 20 Arab representatives to the 15th Knesset⁴.

- 1 "Knesset Members of the Fifteenth Knesset," Knesset, accessed October 29, 2022, https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=15.
- 2 "Members of the Fourteenth Knesset," Knesset, accessed January 03, 2023, https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=14.
- 3 "Members of the Thirteenth Knesset," Knesset, accessed January 03, 2023, https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=13.
- 4 Alexander Bligh, "Political Trends in the Israeli Arab Population and Its Vote in Parliamentary Elections," *Israel Affairs* 19 (2013): 28.

The rise of Arab parties had a detrimental effect on left-wing Jewish-Zionist parties, which had long enjoyed considerable support from Arab constituents. Arab support for the Labor Party was slashed by almost a third between 1992 and 1999 to a mere eight percent; meanwhile, support for Meretz plunged to only five percent, *albeit* its positions were closest to the Arab consensus. The remaining Arab vote for Jewish-Zionist parties was predominantly cast for small Jewish parties. Larger Jewish-Zionist parties such as Likud and Yisrael B'Aliya received less than five percent each⁵. Surprisingly, the only Jewish-Zionist party that increased its support in the Arab sector was Shas. Campaigning on a platform promising an increase in social welfare benefits and the rectification of institutional disadvantages experienced by non-Ashkenazim, the party of ultra-orthodox Sephardim was able to garner almost five percent of Arab votes, compared to less than two percent in May 1996⁶.

Although Arab constituents increasingly turned away from Jewish-Zionist parties towards Arab parties, Labor's candidate Ehud Barak enjoyed overwhelming Arab support in the race for prime minister, albeit his constant avoidance of engagement with Arab politicians in fear that this would reduce his support among Jewish constituents. Following Balad Chairperson Azim Bishara's withdrawal from the race in favor of him, Barak was able to garner approximately 94 percent of valid Arab votes, compared to only 51 percent of the valid Jewish vote⁷. In a clear expression of Arab protest against the policies of the Netanyahu-led right-wing government, support for Barak exceeded 96 percent in the majority of Arab towns and villages⁸. Hence, the sweeping support from Arab voters, who constituted approximately 11 percent of the Israeli electorate back then, played a vital role in Barak's landslide victory over Netanyahu, 54 percent to 46 percent.

The Race for Prime Minister (February 2001)

The electoral victory of Ehud Barak nourished expectations in the Arab sector regarding a revival of the paralyzed peace process with the Palestinian Administration (PA) and the reimplementation of affirmative action policies of the Rabin-Peres government. The Arabs also expected the new administration to be more attentive to their acute problems, including, *inter-alia*, low Arab representation in senior public positions and the growing number of

5 Asad Ghanem and Sarah Ozacky-Lazar, "Israel as an Ethnic State: The Arab Vote," In *The Elections in Israel - 1999*, ed. Asher Arian and Michal Shamir (Albany: SUNY Press, 2002), 132.

6 Hillel Frisch, "The Arab Vote in the Israeli Elections: The Bid for Leadership," *Israel Affairs* 7 (1999): 155.

7 Ghanem and Ozacky-Lazar, "Israel as an Ethnic State: The Arab Vote," 135.

8 Saul Zadka, "Israel's New Agenda: Reflections on the 1999 Elections," *Security Dialogue* 30 (1999): 462.

unrecognized Arab localities. Some even envisioned the formation of a Barak-led coalition government that would include Arab parliamentarians. However, such euphoria swiftly vanished when Barak shied away from acknowledging the Arab sector's contribution to his victory and completely ignored Arab parties during coalition negotiations. In an effort to avoid being perceived as dependent on Arab MKs, which could hurt his support among Jewish-Zionist constituents, Barak opted to expand his coalition through partnerships with several right-wing parties that previously supported Netanyahu, including Shas, Yisrael B'Aliyah, the National Religious Party, and United Torah Judaism. The Arab sector's frustration with Barak was later further exacerbated by the failure of the July 2000 Camp David Summit to produce an Israeli-Palestinian final-status agreement and the death of 12 Arab Israelis in clashes with the Israeli police during the October 2000 riots. Hence, once the incumbent PM resigned and the Knesset voted to hold early elections in February 2001, Arab support for Barak had already plummeted.

The February 2001 prime ministerial election was noteworthy for two reasons. First, it marked the end of the dual voting system, under which candidates for the prime minister post were catapulted to significant electoral victories but could not build strong coalitions that would enable them to finish their terms due to the highly fragmented nature of the Knesset. Secondly, voter turnout plunged to its lowest ebb at 62,3 percent, which was at least partially due to the boycott of Israeli Arabs. While Arab voter turnout ranged between 68 to 90 percent in elections between 1948-1999, only 18 percent of Arab constituents voted in February 2001, and Arab support for Barak dropped to 72,8 percent⁹. As many of those who shunned the polls in 2001 had previously voted for Barak, high voter abstention handed Ariel Sharon a landslide victory with 62,4 percent, *albeit* the number of votes he received was almost 100,000 less than Barak did in the previous election¹⁰.

The mass boycott of the Arab electorate in the February 2001 elections heated the internal debate in the Arab sector for the foundation of alternative, non-Knesset representational bodies, such as a separate parliament that would serve as the national leadership for Israeli Arabs. Although supporters of the notion, including NDA Chairperson Azim Bishara, claimed that such a body would link Israeli Arabs with the Israeli establishment and hence serve as an integrative tool, its opponents dismissed it as a separatist move that

9 Amal Jamal, "Abstention as Participation: The Labyrinth of Arab Politics in Israel," In *The Elections in Israel - 2001*, ed. Asher Arian and Michal Shamir (Jerusalem: The Israel Democracy Institute, 2002), 57.

10 Asher Arian and Michal Shamir, "Introduction," In *The Elections in Israel: 2001*, ed. Asher Arian and Michal Shamir (Jerusalem: The Israel Democracy Institute, 2002), 7.

would harm their community's interests¹¹. For instance, Arab members of the Israel Communist Party argued that the establishment of an Arab parliament would provide radical circles within the Israeli government with an excuse to perpetuate discrimination against Arab citizens¹². On the other hand, the Islamists justified their disapproval from a religious perspective, asserting that no secular legislative body could not replace the Quran's constitutional authority¹³.

Elections for the 16th Knesset (February 2003)

The interim period between the 15th and 16th Knesset elections was tremendously tumultuous for Arab Israelis. Besides the economic downturn, which disproportionately affected the income levels of Arabs compared to Mizrahi and Ashkenazi Jews¹⁴. The most dramatic incident for the Arab sector was arguably Operation Defensive Shield (March-May 2002), launched by the IDF in response to a series of bombings inside the Israeli territory perpetrated by Palestinian militants and the construction of the so-called "West Bank Fence".

The six-week-long Operation Defensive Shield, the largest military operation in the West Bank since the Six-Day War, was the scene of heavy IDF-Palestinian militia clashes in the cities of Ramallah, Nablus, Tulkarem, Qalqilia, Bethlehem, and Jenin, resulting in the deaths of nearly 500 Palestinians per UN reports and the incarceration of approximately 7,000 more. Several incidents took place during this period, including, *inter-alia*, the bombing of the Palestinian Legislative Council and large-scale demolitions in the Jenin refugee camp and the Old City of Nablus, which profoundly impacted the psyche of Arab Israelis and deepened the rift between Jews and Arabs within the Green Line. In a public opinion poll conducted by Mada in April 2003, 74 percent of Arab Israeli respondents answered that the ultimate

---

11 Azmi Bishara, "On Ethnic Democracy and Other Models: A Discussion of the Status of Arabs in Politics," *Panim* 9 (1999): 115.

12 Elie Rekhess, "The Arabs of Israel after Oslo: Localization of the National Struggle," *Israel Studies* 7 (2002): 17.

13 Elie Rekhess, "The Islamic Movement in Israel and its Affinity to Political Islam in the Territories," in *The Jewish-Arab Rift in Israel: A Reader*, ed. Ruth Gavison and Dafna Hacker (Jerusalem: The Israel Institute of Democracy, 2000), 291.

14 According to Swirski & Konor-Attias (2002, p.10), while the monthly income of an Arab employee was 24 percent lower than the average national income in 1994, this gap widened to 33 percent by 2000. Furthermore, in the pre-election study conducted by Arian & Shamir (2003, p.52), more than half of the Arab participants declared that their economic situation worsened compared to the previous year, and, alongside heightened instability amid the raging Intifada, the economic downturn was the most critical issue facing the government.

goal of Operation Defensive Shield was to break the will of the Palestinian people, and, most importantly, 76 percent of Arab respondents considered the IDF's policy in the West Bank and the Gaza Strip as war crimes¹⁵.

In the midst of Operation Defensive Shield, on April 14, 2002, the Sharon administration approved plans for building a 110-kilometer-long fence roughly following the pre-1967 frontier dividing Israel from the West Bank. The construction work that began in the Seam Zone in late June 2002 was later expanded to other border areas, and the total length of the fence reached almost 710 km upon completion. While hawkish circles in Israeli politics opposed the project over fears that it would pre-determine the border between Israel and a Palestinian political entity, many Arab politicians and opinion leaders in Israel dismissed it as a project of racial segregation aimed at cutting their ties with their co-ethnics living in the areas under the control of the Palestinian Administration and *de facto* annexing chunks of the West Bank under the guise of security.

The first two years of the Second Intifada also marked a period during which Arab parties and political movements experienced unprecedented pressure from the Israeli establishment. For instance, Israeli police investigated Arab political figures, mainly from the nationalist NDA and the extra-parliamentary Islamic movement, on twenty occasions on a plethora of charges, including, *inter-alia*, offending police officers, incitement, supporting the intifada, and so forth¹⁶. Moreover, Knesset plenary meetings turned into a battleground between Arab MKs who fiercely rejected Israeli policies vis-à-vis the Palestinians and Jewish MKs who dismissed their behavior as unacceptable, even sometimes as treason. The deepening rift between Arab and Jewish MKs was profoundly reflected in the rulings handed down by the Attorney General and the Central Elections Committee (CEC). First, Balad's Chairman, Azmi Bishara, lost his parliamentary immunity. Later, the CEC disqualified Azmi Bishara and Ahmad Tibi of Ta'al from running for the 16th Knesset under Section 7A of the Knesset Basic Law, which enables the disqualification of parties and politicians that reject the Jewish and democratic character of the state or extend support for armed struggle against it¹⁷. It should be underlined that the same CEC overturned the appeal against the candidacy of former

---

15 Amid Sa'abni, Nadim Rouhana and Suleiman Mahameed, Series of Public Opinion Polls among Palestinians in Israel (Haifa: The Arab Center for Applied Social Research, 2003), 57.

16 Nadim Rouhana, Nabil Sale and Nimer Sultany, "Voting Without Vote: About the Vote of the Palestinian Minority in the 16th Knesset Elections," In *The Elections in Israel: 2003*, ed. Asher Arian and Michal Shamir (Jerusalem: The Israel Democracy Institute, 2005), 224.

17 "Constitution for Israel: The Knesset Basic Law," Knesset, accessed: January 06, 2023, https://knesset.gov.il/constitution/ConstP2_eng.htm.

Kach member Baruch Marzel. The two Arab MKs were later allowed to run in the election when the Supreme Court overturned the CEC's decisions against them.

The growing resentment of Arab Israelis over the aforementioned events that took place between 2000-2003 led to a sharp decline in Arab voter turnout rates in the elections for the 16th Knesset. While the abstention rate was around 25 percent in the previous Knesset elections, this figure jumped to 38 percent in February 2003¹⁸. The widened gap between abstention rates in the Arab and Jewish sectors (38 percent to 32 percent) had a non-negligible effect on Arab political representation, as the number of Arab MKs dropped to 12. Furthermore, the widened fracture between the Israeli establishment and the Arab public during the Second Intifada elicited Arab voters' further separation from the Jewish-Zionist parties, which notably narrowed the social base of left-wing Jewish-Zionist parties, most prominently Labor and Meretz. So much so that Arab support for Labor Party and Meretz dropped to 7,5 percent and 4,2 percent, respectively, while overall support for the Jewish-Zionist parties remained almost constant at 29,4 percent¹⁹. Overall, only four Arab MKs entered the 16th Knesset from the lists of Jewish-Zionist parties, and the remaining eight Arab MKs were elected from the lists of Arab parties.

The results of the February 2003 elections also indicated a shift in the internal balance of power in Arab politics in favor of the nationalists. The Arab support for Ra'am dropped by almost one-third to 18 percent as severe internal wrangling over candidate placements in the top slots of the electoral list threw the party's campaign into disarray and instilled fear among potential voters that it would soon disappear from the political arena²⁰. Hence, Ra'am could only send two parliamentarians to the 16th Knesset. Meanwhile, running on an electoral campaign with nationalistic overtones, Balad was able to increase its support among the Arab constituents by three points to 20 percent and send three parliamentarians to the Knesset. Although Arab support for Hadash increased by 4 points to 26 percent and gained three seats at the Knesset, it should be underlined that Hadash participated in the elections with a joint list formed with Ta'al. Following the joint list's split during the parliamentary session, Hadash was left with two seats in the Knesset.

---

18 Rouhana *et al.*, "Voting Without Vote: About the Vote of the Palestinian Minority in the 16th Knesset Elections," 230.

19 Don Peretz, Rebecca Kook and Gideon Doron, "Knesset Election 2003: Why Likud Regained Its Political Domination and Labor Continued to Fade Out," *Middle East Journal* 57 (2003), 600.

20 Bligh, "Political Trends in the Israeli Arab Population and Its Vote in Parliamentary Elections," 37.

Elections for the 17th Knesset (March 2006)

Sharon's hawkish stance on security issues landed Likud a convincing win by Israeli standards in the February 2003 elections, as his party secured 38 seats at the Knesset, while the second largest party in the parliament, Labor, won only 19 seats. However, the elation of Likud cadres swiftly faded due to intense internal divisions that emerged over some positions taken by Sharon, first and foremost his embrace of a "Disengagement Plan" to withdraw Israeli settlers and troops from the Gaza Strip. Later, in January 2005, the formation of a Likud-Labor coalition to maintain the Sharon-led 30th Government's majority support in the Knesset further stoked the resentment of intraparty opposition, which eventually resulted in the split of Sharon and 13 Likud MKs from the Likud faction to form a more centralist party, later to be named Kadima. On November 9, 2005, Amir Peretz's narrow victory in Labor's internal leadership election put the last nail in the coffin of the 30th government, as all Labor ministers resigned from the cabinet and the Sharon-led government lost its majority support in the Knesset within two days. Negotiations between Sharon and Peretz set the early election date for the 17th Knesset on the 28th of March 2006.

The 2006 vote once again demonstrated the continued trend of shunning away from polls among Arab constituents, as the abstention rate in the Arab sector neared 44 percent, a six-point increase compared to the previous elections. A significant factor in the rise in the abstention rate was the Arab minority's response to the call for an electoral boycott led by the Popular Committee for the Boycott of the Election, which justified non-participation in the elections based on the argument that Arabs should refrain from supporting the legitimacy of the Israeli political establishment that "was founded on the ruins of their nation."²¹ Although such calls were not a new phenomenon, the boycott movement gathered significant momentum amid heightened national political consciousness and a sense of marginalization in the country's political life.

Before the March 2006 elections, many political observers expected a weakening of Arab national lists and a pragmatic turn of Arab voters towards Jewish-Zionist parties²². So much so that, a pre-election survey conducted by Elie Rekhess in November 2005 indicated that Labor and Kadima would

---

21 Elie Rekhess, "The Arab Minority in Israel and the 17th Knesset Elections," In *The Elections in Israel - 2006*, ed. Asher Arian and Michal Shamir, (Jerusalem: The Israel Democracy Institute, 2008), 177.

22 Michel Warschawski, "The 2006 Israeli Elections: A Drive to Normalcy and Separation," *Journal of Palestine Studies* 35 (2006), 50.

win 33 percent and 10.7 percent of Arab votes, respectively²³. However, in confirmation of a rising wave of national sentiment and identity in the Arab sector, the voting rate for the Arab parties among Arab constituents increased by three points to 72 percent. The only Jewish-Zionist party that saw an increase in Arab support was Labor, thanks to its newly elected, dovish leader, who put two Arab candidates on the electoral list. By increasing its share of the Arab popular vote by five points to 12,5 percent, the Labor Party maintained its status as the largest Jewish-Zionist party among the Arab constituents. Nonetheless, the overall Arab support gave it only about half a seat in the Knesset²⁴. Meretz, on the other hand, continued its slide in the Arab popular vote, as the share of the votes captured by the party almost slashed by half to 2,8 percent. According to Issawi Freij, Meretz's only Arab candidate in the March 2006 elections, his placement on the seventh spot of the electoral list had adverse repercussions on Arab voting for his party²⁵. At the other end of the political spectrum, the proportion of Arab votes for Likud plummeted to an unprecedented low of 0,9 percent as many of its Arab supporters shifted to Kadima. Overall, only three Arab politicians entered the 17th Knesset from the lists of Jewish-Zionist parties: two from Labor and one from Kadima.

Among Arab parties, Ra'am was the undeniable winner of the March 2006 elections. As its joint list with Ta'al, which was based upon the infrastructure laid out by Abd al-Wahhab Darawshe and successfully combined Islamist and Arab nationalist ideologies, enjoyed substantial popularity in the Arab sector, Ra'am was able to increase its support among Arab constituents by ten points to 28 percent and send three members to the Knesset. Besides Bedouin localities in the south, Ra'am also derived significant support from the Triangle Area, where it had been weak in the previous elections. By nominating local candidates in localities and cities like Taibeh, Kfar Qassem, and Baka Al-Gharbiyah, Ra'am was able to increase its votes by up to 330 percent and emerge as the number one party²⁶. Although Arab support for Hadash dropped by five points to 23,2 percent, the party secured three seats at the Knesset, which demonstrated that a Jewish candidate on the ticket (Dov Borish Khenin) did not deter Arab voters. Balad retained its relative strength among Arab constituents by gaining 20,3 percent of their votes. Thanks to a vote-allocation agreement with Hadash, the party was able to win three seats in the Knesset. Other smaller Arab parties that participated in the March

---

23 Elie Rekhess, "The Arab Vote in the Next Knesset Elections: Results of a Public Opinion Poll," (Tel Aviv: Tel Aviv University, 2005) 5.

24 Bligh, "Political Trends in the Israeli Arab Population and Its Vote in Parliamentary Elections," 41.

25 Rekhess, "The Arab Minority in Israel and the 17th Knesset Elections," 169.

26 Rekhess, "The Arab Minority in Israel and the 17th Knesset Elections," 171.

2006 elections, such as, *inter-alia*, “The Progressive National Alliance” of Hashim Mahameed, “Arab National Party” of Muhammad Hassan Kan’an, and “Democratic Action Organization” of Asmaa Aghbariya, attained poorer results and failed to cross the electoral threshold.

Elections for the 18th Knesset (February 2009)

On September 21, 2008, Ehud Olmert, who became the acting Prime Minister and Kadima’s chairperson following a hemorrhagic stroke that incapacitated Sharon, handed his official resignation to President Shimon Peres over a criminal indictment in corruption probes. As his successor in Kadima’s chairpersonship, Tzipi Livni, could not form a new government, mainly due to the opposition of ultra-orthodox factions to a Kadima-Labor-led coalition, the Knesset was unavoidably dissolved on the 11th of November, and the election date was set for February 10, 2009.

The campaign for the 18th Knesset elections was largely overshadowed by the plethora of Jewish-Arab tensions following the Second Lebanon War, including, *inter-alia*, MK Azmi Bishara’s escape to Jordan to avoid trial on charges of abetting Hezbollah during the II. Lebanon War, the publication of “Future Vision of the Palestinian Arabs in Israel” declarations composed by Arab opinion leaders that openly challenged the Zionist ethos and Israel’s Jewish character, the outbreak of Arab-Jewish clashes in Acre in October 2008, and, most importantly, the IDF campaign against Gazan paramilitary groups during December 2008-January 2009 (Operation Cast Lead) that claimed lives of 295 Palestinian civilians per IDF data. Hence, right-wing Jewish-Zionist parties placed the issue of security and the Arab sector’s loyalty to the State of Israel at the top of their electoral agendas. So much so that, Yisrael Beiteinu adopted “No loyalty, no citizenship” as their campaign slogan, and Lieberman, who previously claimed that Arab MKs Ahmad Tibi and Mohammad Barakeh were more dangerous than Khaled Mashal and Hassan Nasrallah, promised the legislation of a new bill requiring all Arabs with Israeli passports to swear loyalty to the Jewish state or lose their citizenship²⁷. Furthermore, Yisrael Beiteinu and the Jewish Home appealed for the disqualification of Balad and Ta’al from running for the elections on the grounds that they denied Israel’s existence as a Jewish state and encouraged terrorism against it²⁸. As

27 Rory McCarthy, “Hardline Populist Lieberman Could be Surprise Kingmaker in Israeli Election.” *The Guardian*, February 05, 2009, accessed February 20, 2023, <https://www.theguardian.com/world/2009/feb/05/israel-election-lieberman-opinion-polls>.

28 David Koren, “Arab Israeli Citizens in the 2009 Elections: Between Israeli Citizenship and Palestinian Arab Identity,” *Israel Affairs* 16 (2010), 126.

this proposal was supported by Kadima, Likud, and some MKs of Labor, the Central Elections Committee overwhelmingly voted to disqualify these two Arab parties, but the Supreme Court later overruled the decision.

Amid such a tense political climate, the electoral campaigns of Arab parties operated along two trajectories. On the one hand, there was Hadash, which followed a relatively more moderate trajectory in line with the campaign slogans of “True Arab-Jewish partnership” and “Jews and Arabs refuse to be enemies.” Their platform focused on workers’ rights and social justice in Israel, as well as the national rights of the Arab minority and Palestinian sovereignty based on the principle of two nations for two peoples. On the other hand, Ra’am and Balad put up zealously nationalistic rhetoric and used slogans that emphasized Palestinian identity, such as, *inter-alia*, “I am an Arab-Palestinian. Full national identity” and “Vote to avenge the blood of the Palestinian dead in Gaza.” Despite their differences, all major Arab parties resisted calls for the boycott of elections, mainly emanating from the northern faction of the Islamic Movement and the Sons of the Land movement (*Abnaa el-Balad*), on the ground that a strong Arab presence in the Knesset was essential to counter right-wing parties’ incitements against the Arab sector²⁹. They even published a joint declaration calling on Arab constituents to hit the polls and exercise their democratic rights. The inner struggle in the Arab sector regarding the electoral boycott escalated to a new level on election day, so much so that there were several cases of violent demonstrations and rock-throwing at voting stations in Arab towns across Israel.

Amid growing feelings of estrangement and disassociation from the Israeli political system, the boycott movement resonated well among Arab constituents. Despite intensive campaigns run by Arab parties to bring their supporters to the polls, the abstention rate in the Arab sector rose to 46,6 percent, an increase of three points from the previous election. The participation rates were 66 percent and 46,8 percent, respectively, for Muslims and Christians in the Northern area; meanwhile, the voter turnout rates stood at less than 31 percent and 36 percent in Arab localities in the coastal areas and Bedouin localities of the Southern area, respectively³⁰. Furthermore, in confirmation of the deepening of the existing rift between Arabs and Jews, the support rate among Arab constituents for Jewish-Zionist parties plummeted to less than nine percent, representing a twenty-one-point decrease over the decade. In many Muslim localities of the Triangle, such as Umm al-Fahm, Tayibe,

29 Manfred Gerstenfeld, “The Run-up to the Elections: A Political History of the 2009 Campaign,” *Israel Affairs* 16 (2010), 24.

30 Bligh, “Political Trends in the Israeli Arab Population and Its Vote in Parliamentary Elections,” 44-47.

Qalansawe, and Ar'ara, Arab support for Jewish-Zionist parties was less than three percent³¹. Among Jewish-Zionist parties, Labor took the biggest hit as it won less than 5,000 Arab votes, a five-fold decrease compared to the previous election³².

In the elections for the 18th Knesset, the Ra'am-Ta'al joint list maintained its position as the most popular list among Arab constituents by winning approximately 40 percent of eligible Arab votes, an increase of three points from the previous election. Although there was hope within Ra'am party circles that the joint list with Ta'al would win them four seats at the Knesset, exceptionally high abstention rates among Bedouins in the Negev cost the party its fourth seat. Following the joint list's split during the parliamentary session, Ra'am was left with three seats. In the Triangle, Ra'am's intensive campaign to bring its supporters to the polls caused Christian Arab constituents to vote in large numbers for Balad, which was then led by Christian MK Jamal Zahalka, to prevent a potential Muslim takeover of their towns and villages. By winning the majority of the vote within the Christian population, Balad was able to cross the electoral threshold and maintain its three seats at the Knesset, albeit its image as a crisis-ridden party following Azmi Bishara's escape to Jordan. Out of all three major Arab parties, Hadash did the best in the February 2009 elections. The party gained the most Arab votes both in the Central and Northern areas, with 43 percent and 36 percent, respectively, and sent four members to the Knesset. The party leadership celebrated the results of the February 2009 election as a major victory, as they were able to "run a civilized race, drive out Zionist parties, and cooperate to raise voter turnout."³³ Overall, 11 Arabs entered the 18th Knesset from the lists of Arab parties.

Conclusion

This paper analyzed voting patterns in the Arab sector in the elections between 1999-2009, a period marked by a plethora of Arab-Jewish tensions in Israel. Contrary to expectations in the early 1990s that Israel's political system was gradually opening up to the needs of the Arab sector and willing to include them as legitimate partners, the voting patterns of Arab constituents in the aforementioned elections strongly indicated a process of alienation

---

31 Koren, "Arab Israeli Citizens in the 2009 Elections: Between Israeli Citizenship and Palestinian Arab Identity," 136.

32 "אישל קניז הלטבא ימד מילבקה רפסמ; ראוני שדוחב 1%-ב עיתפמב ולע ב"הראב תוינועמקה תורכמה", Walla, accessed February 20, 2023, <https://finance.walla.co.il/item/1434846>.

33 Koren, "Arab Israeli Citizens in the 2009 Elections: Between Israeli Citizenship and Palestinian Arab Identity," 133.

from the Israeli political system. The first manifestation of this gradual disenfranchisement was the steady decline in voter turnout rates. Between 1999-2009, the abstention rates in the Arab sector jumped from 25 percent to 46,6 percent, substantially higher than the abstention rates among Jewish constituents. Secondly, the vote for Jewish-Zionist parties dwindled by 21 points to an unprecedented low rate of less than nine percent in 2009. Arab voters' growing abandonment of Jewish-Zionist parties particularly hurt the Labor Party and Meretz, the two left-wing parties that had traditionally won the Arab vote. This collective separatism of Arab constituents from the Jewish majority paradoxically contributed to the electoral successes of both Arab parties and right-wing Jewish-Zionist parties, as the social base of left-wing Jewish-Zionist parties notably narrowed.

Bibliography

Arian, Asher, and Michal Shamir. 2002. "Introduction." In *The Elections in Israel: 2001*, by Asher Arian and Michal Shamir, 7-28. Jerusalem: The Israel Democracy Institute.

Arian, Asher, and Michal Shamir. 2003. *Israel National Election Study*. Survey, Tel Aviv: Tel Aviv University.

Bishara, Azmi. 1999. "On Ethnic Democracy and Other Models: A Discussion of the Status of Arabs in Politics." *Panim*, Vol. 9 110-122.

Bligh, Alexander. 2013. "Political Trends in the Israeli Arab Population and Its Vote in Parliamentary Elections." *Israel Affairs*, Vol. 19, No. 1 21-50.

Frisch, Hillel. 1999. "The Arab Vote in the Israeli Elections: The Bid for Leadership." *Israel Affairs*, Vol. 7, No. 2 153-170.

Gerstenfeld, Manfred. 2010. "The Run-up to the Elections: A Political History of the 2009 Campaign." *Israel Affairs*, Vol. 16, No. 1 14-30.

Ghanem, Asad, and Sarah Ozacky-Lazar. 2002. "Israel as an Ethnic State: The Arab Vote." In *The Elections in Israel - 1999*, by Asher Arian and Michal Shamir, 121-140. Albany, NY: SUNY Press.

Jamal, Amal. 2002. «Abstention as Participation: The Labyrinth of Arab Politics in Israel.» *The Elections in Israel - 2001* içinde, yazan Asher Arian ve Michal Shamir, 55-104. Jerusalem: The Israel Democracy Institute.

Knesset. 2014. *Constitution for Israel: The Knesset Basic Law*. 29 December. Erişildi: January 06, 2023. https://knesset.gov.il/constitution/ConstP2_eng.htm.

—. 2003. *Knesset Members of the Fifteenth Knesset*. 17 February. Erişildi: October 29, 2022. https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=15.

—. 2009. *Knesset Members of the Seventeenth Knesset*. 24 February. Erişildi: October 29, 2022. https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=17.

—. 2006. *Knesset Members of the Sixteenth Knesset*. 17 April. Erişildi: October 29, 2022. https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=16.

—. 1999. *Members of the Fourteenth Knesset*. June 07. Accessed January 03, 2023. https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=14.

—. 1996. *Members of the Thirteenth Knesset*. June 17. Accessed January 03, 2023. https://knesset.gov.il/mk/eng/mkindexByKnesset_eng.asp?knesset=13.

Koren, David. 2010. «Arab Israeli Citizens in the 2009 Elections: Between Israeli Citizenship and Palestinian Arab Identity.» *Israel Affairs*, Vol. 16, No. 1 124-141.

McCarthy, Rory. 2009. “Hardline Populist Lieberman Could be Surprise Kingmaker in Israeli Election.” *The Guardian*. February 05. Accessed February 20, 2023. <https://www.theguardian.com/world/2009/feb/05/israel-election-lieberman-opinion-polls>.

Peretz, Don, Rebecca Kook, and Gideon Doron. 2003. “Knesset Election 2003: Why Likud Regained Its Political Domination and Labor Continued to Fade Out.” *Middle East Journal*, Vol. 57, No. 4 588-603.

Rekheş, Elie. 2008. “The Arab Minority in Israel and the 17th Knesset Elections.” In *The Elections in Israel - 2006*, by Asher Arian and Michal Shamir, 159-188. Jerusalem: The Israel Democracy Institute.

Rekheş, Elie. 2005. *The Arab Vote in the Next Knesset Elections: Results of a public Opinion Poll*. Survey, Tel Aviv: Tel Aviv University.

Rekheş, Elie. 2002. «The Arabs of Israel after Oslo: Localization of the National Struggle.» *Israel Studies*, Vol. 7, No. 3 1-44.

Rekheş, Elie. 2000. “The Islamic Movement in Israel and its Affinity to Political Islam in the Territories.” In *The Jewish-Arab Rift in Israel: A Reader*, by Ruth Gavison and Dafna Hacker, 290-294. Jerusalem: The Israel Institute of Democracy.

Rouhana, Nadim, Nabil Saleh, and Nimer Sultany. 2005. “Voting Without Vote: About the Vote of the Palestinian Minority in the 16th Knesset Elections.” In *The Elections in Israel: 2003*, by Asher Arian and Michal Shamir, 215-244. Jerusalem: The Israel Democracy Institute.

Sa’abni, Amid, Nadim Rouhana, and Suleiman Mahameed. 2003. *Series of Public Opinion Polls among Palestinians in Israel*. Survey, Haifa: The Arab Center for Applied Social Research.

Swirski, Shlomo, and Ety Konor-Attias. 2002. *Israel: A Social Report (2002)*. Survey, Tel Aviv: ADVA Center.

Walla. 2009. "ראוני שדוחב 1%-ב עיתפמב ולע ב"הראב תוינועמקה תורכימה. February 12. Accessed February 20, 2023. <https://finance.walla.co.il/item/1434846>.

Warschawski, Michel. 2006. "The 2006 Israeli Elections: A Drive to Normalcy and Separation." *Journal of Palestine Studies*, Vol. 35, No. 4 44-53.

Zadka, Saul. 1999. "Israel's New Agenda: Reflections on the 1999 Elections." *Security Dialogue*, Vol. 30, No. 4 459-472.

Fransız Protektorası Dönemi Ulemanın Rolü

Sinem AKGÜN*

Geliş tarihi: 19/06/2023

Kabul tarihi: 22/06/2023

Atf: Sinem A. “Fransız Protektorası Dönemi Ulemanın Rolü”. Ortadoğu Etütleri 15-1 (2023): 19 - 49

DOI: 10.47932/ortetut.1317047

Öz: Fransa'nın Tunus'u 1881'de işgal etmesiyle Tunus'ta 1956'ya kadar sürecek Fransız sömürge dönemi başlamıştır. Bu çalışmada 1881'de Fransız protektorasının kurulması ve modernleşmeyle 1920'lere kadar devletin inşası ve işleyişi sürecine karşın İslam dininin devlet ve halk nezdinde temsilcileri ve önde gelenleri olarak kabul gören ulemanın rolü, sömürge otoritesine ve modernleşme adımlarına karşı tutumları, faaliyetleri ve meşrulaştırım kaynağı olarak güçlerini nasıl kullandıkları ve Fransa tarafından ne şekilde kullanıldığı modernleşme ve meşrulaştırım bağlamında ele alınacaktır. Öyle ki meşrulaştırım, dinin en önemli ve etkin işlevlerinden birisidir. Dinin temsilcileri konumunda bulunan ulemanın bu süreçte devlet, siyaset ve toplumdaki rolü ve etkisi ikincil unsur olmasına rağmen önemli olup etkililiklerinin değerlendirilmesine oldukça katkı sağlayacaktır. Bu çalışma hazırlanırken tarihsel analiz çerçevesinde nitel araştırma yapılarak incelenip değerlendirilmiş literatür taraması sonucu elde edilen kitap, tez, makale gibi kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Fransa, Ulema, Modernleşme, Protektora Dönemi.

* Sinem Akgün: Doktora Öğrencisi – Sakarya Üniversitesi sinem_akgun@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8104-6400

Bu makale 2023 yılında Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları Anabilim Dalı'nda henüz yayınlanmamış Tunus Modernleşmesinde Ulemanın Rolü adlı tezden üretilmiştir.

The Role of the Ulama in the Era of French Protectorate

Sinem AKGÜN*

Received: 19/06/2023

Accepted: 22/06/2023

Citation: Sinem A. “The Role of the Ulama in Era of the French Protectorate”. Middle Eastern Studies 15-1 (2023): 19 - 49

DOI: 10.47932/ortetut.1317047

Abstract: With the French occupation of Tunisia in 1881, the French colonial period began in Tunisia, which lasted until 1956. In this study, the role of the Ulama, who are accepted as the representatives and leaders of the Islamic religion in the eyes of the state and the public, despite the establishment of the French protectorate in 1881 and the modernization and the construction and functioning of the state until the 1920s, their attitudes and activities against the colonial authority and modernization steps will be examined. How they use their power as a source of legitimation and how they are used by France will be discussed in the context of modernization and legitimation. Legitimation is one of the most important and effective functions of religion. Although the role and influence of the ulama in the state, politics, and society in this process is a secondary factor, it is important and will contribute greatly to the evaluation of their effectiveness. During the preparation of this study, it was examined and evaluated by making qualitative research within the framework of historical analysis, and resources such as books, theses, and articles were obtained as a result of the literature reviews which were used.

Keywords: Tunisia, France, Ulama, Modernization, Protectorate Period.

---

* Sinem Akgün: PhD Student – Sakarya University sinem_akgun@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8104-6400

دور العلماء في عصر الحماية الفرنسية

سنام أكغون *

تاريخ الاستلام: 2023/06/22 تاريخ القبول: 2023/06/19

اقتباس: سنام أ. "دور العلماء في عصر الحماية الفرنسية"، دراسات الشرق الأوسط، 15-1 (2023): 19 - 49

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1317047

الملخص

مع بداية الاحتلال الفرنسي لتونس عام 1881، بدأت فترة الاستعمار الفرنسي لهذا البلد، والتي استمرت حتى عام 1956. في هذه الدراسة سيتم التطرق إلى دور العلماء الذين يتم قبولهم كممثلين وزعماء للدين الإسلامي في نظر الدولة والشعب على الرغم من إنشاء نظام الحماية الفرنسية عام 1956، وبدء عملية تحديث بناء الدولة وعملها في تونس حتى العشرينات من القرن الماضي، كما سنتناول هذه الدراسة مواقف هؤلاء الممثلين والزعماء الاسلاميين تجاه السلطة الاستعمارية وخطوات التحديث وأنشطتهم وسلطتهم كمصدر للتشريع الديني، وكيف تعامل الاحتلال الفرنسي مع تلك السلطات التشريعية الدينية، هذه المواضيع سنتم مناقشتها في هذه الدراسة ضمن سياق التحديث والتشريع الديني. فالتشريع من أهم وظائف الدين وأكثرها فاعلية. على الرغم من أن أهمية دور وتأثير العلماء وهم ممثلو الدين في الدولة والسياسة، وعلى الرغم من أن المجتمع في هذه العملية هو عامل ثانوي، إلا أن المجتمع يكتسب أهميته في هذه العملية كونه يساهم بشكل كبير في تقييم مواقف وأداء هؤلاء العلماء والزعماء الدينيين. أثناء إعداد هذه الدراسة تم تدقيقها وتقييمها من خلال إجراء بحث نوعي في إطار التحليل التاريخي، وتمت الاستعانة بمصادر متنوعة، مثل الكتب والأطروحات والمقالات التي تم الحصول عليها نتيجة لمراجعة الأدبيات السابقة المتعلقة بالموضوع.

الكلمات المفتاحية: تونس، فرنسا، العلماء، التحديث، فترة الحماية.

* سنام أكغون: طالبة دكتوراه، جامعة صقاريا، sinem_akgun@hotmail.com
رقم أوركيد: 0000-0002-8104-6400

Giriş

Modernleşme; endüstrileşme, kapitalizm, ulus devlet, kentleşme, şehirleşme, sekülerleşme, rasyonelleşme, demokratikleşme, bireyselleşme ve bilimsel düşüncenin gelişimi gibi temel unsurlara dayanmaktadır. Bu çok yönlü süreç; bilim ve teknolojinin gelişmesi, ekonomik anlamda endüstrileşme, kentleşme, kurumsal farklılaşma, bürokratikleşme ve uzmanlaşmış iş bölümünün artması, uzmanlaşmayla birlikte ortaya çıkan üretim tarzının değişmesi; siyasi anlamda merkezileşme yani ulus devlet ve demokratikleşme, bürokratik, siyasi ve sosyal hakların toplumun geneline yayılması, vatandaşlık kavramı; sosyal anlamda ise ilişkilerin ve kurumların değişmesi anlamına gelmektedir. Modernleşmenin ilerleme ile eş anlamlı olarak görülmesi ve “geri kalmışlığın” geleneksellik ve geleneksel düşünce ile özdeşleştirilmesi modernleşmenin ideolojik boyutunu oluşturur. Modernleşme, kültürel ve tarihsel bir dönemden ve oluşumdan ziyade, bir zaruret ve gelişmiş toplumların seviyesine ulaşmanın bir yolu olarak öncelikle aydınların ve siyasi aktörlerin zihinlerinde ortaya çıkan bir olgu olmuştur. Modernleşme dini hayatta ve dindarlık düzeylerinde farklılaşmalara neden olmaktadır. Gerçekleşen değişim ve dönüşüm sonucunda ortaya çıkan dünya görüşleri, toplumların geleneksel inanç sistemlerini biçimlendirmeye başlamasıyla birlikte dini kurum ve oluşumlarla toplum arasında ve dini grupların içerisinde de bir çatışmaya neden olmaktadır. Modernleşmeyle birlikte dinin otoritesinde düşüşün yaşanacağını, hatta dinin yok olacağını belirtmek üzere kullanılan sekülerleşme fikri; şehirleşme, sanayileşme, kurumsal değişimler ve rasyonelleşme gibi çeşitli sosyal süreçlere referansta bulunarak açıklanmaktadır. Bu tür süreçlerin inançlar ve dini kurumların gücünü azalttığına inanılmaktadır. Aydınlanma düşüncesi dini kurumları “gerici” ve “irrasyonel” olarak algılamış ve ilerlemenin önünde dini bir engel olarak görmüştür.¹ Akıl, bilim ve insan merkezilikle özdeşleştirilen “modernlik”, sosyal yapıda etkin hâle geldikçe dinin gerileyeceği ve hatta tamamen ortadan kalkacağı öngörülerinde bulunulmuştur.²

Uzun tarihi süreçler sonucu Batı’da Rönesans, Reform ve Aydınlanma ile gerçekleşen ekonomi, siyaset, sosyo-kültürel alanlardaki büyük dönüşümler sonucu ortaya çıkan yeni toplum farklı bir toplumsal yapıyı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu yeni toplum gelişmiş ve bu gelişmede modernleşmenin ve ilerlemenin ölçütü olarak kabul edilmiştir. Modernizm ilerleme olgusunu temel alarak insanlığın gittikçe daha iyiye ve üstün amaca doğru hareket ettiği-

1 Nurullah Ardic, “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 11 (Mayıs 2008): 61-69.

2 William H. Swatos ve Kewin J. Christiano, *Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni, Sekülerizm Sorğulanyor*, çev. Ali Köse (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 96.

ni kabul etmektedir.³ Böylelikle sosyal yapıda din düzeyinde meydana gelen değişim ve dinin kurumsal yapı olarak değişimi, dönüşümü modernleşme ile açıklanabilir.

Dinler, kültürle, sosyal yapıyla ve bireylerle sürekli ilişki içindedirler. Din kavramları da bu manada değişime açık bir yapıya sahiptir ve dinin değişken bir unsur olarak alınması zorunludur.⁴ Dini kurumların da diğer seküler kurumlar gibi görevler yerine getirdiğinin üzerinde duran Ostwalt, bundan sonra yapılması gerekenin din, sekülerleşme ve kültürel formların, karşılıklı etkileşim çerçevesinde aynı düzlemde ele alınmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Ostwalt'a göre din, kültürel dokuya yayılmış bir formda yaşamaya devam etmektedir.⁵ Modernleşmeyle birlikte mecburi olarak sekülerleşmenin dini gerileteceği veya krize sokacağı biçimindeki tez, modernleşmeyle beraber dinin ve dindarlığın pek çok toplumda gerilemenin aksine güçlü bir biçimde varlık göstermesi, dünyanın pek çok coğrafyasında dine meşruiyet aracı olarak çokça başvurulması ve pek çok yerde dini canlanmaların var olması gerçeğiyle yanlışlanmaktadır. Devletin çeşitli konularda dini araçsallaştırması, dine meşruiyet aracı olarak başvurulması biçiminde sağlanmaktadır. Meşrulaştırma ile toplumsal düzeni açıklamaya ve haklı çıkarmaya hizmet eden, toplumsal olarak nesnelleştirilmiş “bilgi” kastedilmektedir. Başka bir deyişle, meşrulaştırmalar, kurumsal düzenlemelerin “neden”ine ilişkin her türlü soruya verilen yanıtlardır. Meşrulaştırmalar, toplumsal nesnelleştirmelerin alanına, yani verili bir kolektivitede “bilgi” olarak geçen şeye aittir. Bu, toplumsal olayların “neden” ve nedenine ilişkin yalnızca bireysel düşüncelerden oldukça farklı bir nesnellik statüsüne sahip olduklarını ima eder. Ayrıca, meşrulaştırmalar karakter olarak hem bilişsel hem de normatif olabilir. İnsanlara sadece olması gerekeni söylemezler. Çoğu zaman sadece olanı önerirler.⁶ Yani siyasal alanda da yapılan çeşitli düzenlemelerin niçin böyle yapıldığına dair tüm sorular için meşrulaştırım bir cevap oluşturmaktadır. Bu düzenlemeler din veya din bilginleri (ulema) tarafından gerçekleştirilebileceği gibi devlet ve yönetici seçkinler tarafından da gerçekleştirilebilir. Siyasal iktidarlar özellikle insanların kendisine itaatini, toplumsal düzenin devamını ve bütünleşmeyi sağlamak için dini meşrulaştırmaya başvurur. Böylelikle meşruiyet, din-toplum ilişkilerinde etkin olarak kendisini göstermektedir. Meşruiyet kazandırma yani meşrulaştırma, meşrulaştırım, dinin en önemli ve etkin işlevlerinden birisidir.

3 Nesrin Kale, “Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru,” *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 5, no. 19 (Mayıs-Temmuz 2002): 30.

4 Swatos ve Christiano, *Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni, Sekülerizm Sorgulanıyor*, 115.

5 Conrad Ostwalt, *Seküler Çan Kuleleri, Laik Ama Kutsal*, çev. Ali Köse (İstanbul: Nesil Yayınları, 2006), 47-55.

6 Peter Ludwing Berger, *The Social Reality of Religion* (England: Penguin Books Ltd., 1973), 38.

Berger'in de belirttiği gibi din, meşrulaştırmanın tarihsel bakımdan en yaygın ve en etkin aracı olarak kullanılmıştır.⁷ “Din, sosyal kurumları, onlara nihai olarak geçerli bir ontolojik statü vererek, yani onları kutsal ve kozmik bir referans çerçevesi içine yerleştirerek meşrulaştırır.”⁸ “Dini meşrulaştırma, insanca tanımlanmış gerçekliği nihai, evrensel ve kutsal gerçeklikle ilişkilendirme iddiasındadır.”⁹

Din ve dini faaliyetler siyasette ve toplumda kendisine başvurulmuş ve başvurma ihtiyacı olunan bir mekanizma olarak kendini göstermektedir. Din-toplum ve din-devlet ilişkilerinin düzeyleri ne olursa olsun din tüm sosyal yapı üzerindeki gücünü ve toplumun siyasi hayatındaki mevcudiyetini sürdürmektedir. Evrensel bir olgu olarak din, dün de bugün de toplumların hayatlarında önemli ve dinamik bir yer tutmaktadır.^{10 11}

Tunus'ta İslam dini, toplum kimliğinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda devletin inşasından önceki süreçte din önemli bir rol oynamaktadır. Devletin inşasından sonraki süreçteyse dini kimliğin yerine milli kimlik getirilmek istenmiş böylelikle dinin kurumsal rolü zayıflatılmıştır. Bu dinin kurumsal rolünün olduğu Cami (medrese) gibi kurumlarının yapıları değişmiştir. Seçkinler “eğitimde ve kontrolü sağlamada devletin zayıflık yaşamamasını, üstlendikleri işi engellemeyecek sadık ve uzman üyeler yetiştirmeli” saikiyle hareket ederek ülkenin, devletin ilerlemesinde İslam dinini ve dini kurumları referans almakla beraber onları değiştirmek ve dini milli bir anlayışla yeniden yorumlamak istemişlerdir. Bu sebeple Tunus'ta modernleşme; dini ve dini kurumları kontrol altında tutmakla gerçekleştirilmiştir. Dini otoriteyi temsil eden ulema ise bu modernleşme ve ulusal hareketleri etkileyen ikincil unsur olmalarına rağmen önem arz etmektedir.

Ulemanın kurumsal olarak yetiştiği ve dini bir kurum olarak kabul edilen modern zamanda üniversite olarak dönüşen Zeytune Cami, Tunus tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kuzey Afrika ve Arap Mağrip'te yapılmış en eski camilerden biri olarak kabul edilen Zeytune Cami, İbnü'l-Esir'e göre Afrika valisi Abdullah bin el-Habhab tarafından¹² Afrika'ya girdiği H.110/M.728 yılında yaptırılmıştır. Çağlar boyunca Zeytune Cami, Tunus tarihi ile ilgili olan ve en-Naifer, al-Aşur ve al-Bayram gibi ulema kitlelerinin çıktığı prestijli dini ve kültürel bir kurum oldu.¹³ Zeytune; Tunus halkının ortak vicdanının mer-

7 Berger, *The Social Reality of Religion*, 41.

8 Berger, *The Social Reality of Religion*, 42.

9 Berger, *The Social Reality of Religion*, 44.

10 M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık* (Ankara: Vadi Yay., 1997), 7-8.

11 Çetin Özek, *Devlet ve Din* (İstanbul: Ada Yay., 1999), 1.

12 Muhammed Aziz Aşur, *جامع الزيتونة: المعلم و رجاله* (تونس: دار سراس للنشر: تونس), 10-12.

13 Rabeih Fellahi, “جامع الزيتونة والحركة الإصلاحية في الجزائر (1954-1908)”, *كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية: الجزائر* (جامعة منتوري قسنطينة, 2008), 111.

kezini ve Arap-İslam medeniyet kimliğinin sembolünü temsil ediyordu. Zira Tunus ülkesinde milli şan ve şerefın en büyük mihenk taşı, geçmişin büyüklüğünü, bugünün ve geleceğın teminatını temsil eden anlamların tümünü, dinin kutsallığını, ihtişamın asaletini, İslam medeniyetinin büyüklüğünü ve Arap kültürünün otoritesini temsil eden Zeytune Cami'dir.¹⁴ Zeytune'den Tunus ve Arap Mağrip'in çehresini aydınlatan ve aydın fikirli reformcular ve o zamanlar siyasi mücadelede kabul gören liderliğe sahip olan, sözü makbul ve dinlenen, saygın ve bir ağırlığa sahip olan aralarında kıdemli bakanlar, büyük yazarlar, ünlü hükümdarlar, gazeteciler ve ekonomistlerin olduğu kişiler mezun olmuştur. Fransız işgalinden bağımsızlığını kazanan modern Tunus devleti bu kişilerle kurulmuştur. Zeytune Ulu Cami'ne yakın bir bağlantısı olmayan Tunuslu veya Cezayirli bir aile yoktur. Zira bir kişinin bir aile ferdi veya akrabasının Zeytune'de okumuş olma ihtimali çok yüksektir.¹⁵ Çalışmada adı geçen isimlerin pek çoğu Zeytune mezunu âlim veya Zeytune'den eğitim almış kişileridir. Fransa'nın Tunus'u işgaliyle Cezayir'deki gibi kötü uygulamaları olmamış, Tunus halkına daha yumuşak davranmıştır. Fransa; Tunus'ta birçok Fransız'ın yaşaması ve idarenin Paris'ten kontrol edilmesine rağmen sömürge olarak değil, bir protektora olarak kabul edilmiştir. Fransa Tunus'ta yönetimden eğitime, ekonomiden hukuka hem kendi idaresini sağlama almak hem de ülkenin gelişmesi için pek çok reform yapmıştır.¹⁶ ¹⁷ Bu çalışmada Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi peşi sıra protektora otoritesinin kurulmasına karşı ulemanın işgale karşı tepkisi ve faaliyetleri, bazı modernleşme adımlarına ve olaylara ilişkin tutumları, dinin araçsallaştırılarak dini meşrulaştırımın ne şekilde sağlanarak kullanıldığı değerlendirilecektir.

Fransız Protektora Dönemi

Bedevi kabilelerin Cezayir sınırını ihlal etmesini gerekçe gösteren Fransızlar, 1881'de Tunus'u işgal etti. Fransa Hüseyini Hanedanlığına mensup Tunus Bey'i Muhammed el-Sadık Bey ile imzaladıkları 1881 Bardo (Koruma) Antlaşması ve 1883 Marsa (Naiblik) Antlaşmasıyla Tunus'u protektora (himaye rejimi) altına almıştır. Böylelikle 19.yy. ortalarına kadar Osmanlı hakimiyetinde olan Tunus'ta, 1956'ya değin sürecek Fransız sömürge dönemi başlamıştır. Bardo Antlaşmasıyla Tunus Bey'i makamından indirilmemiş, yet-

14 Muhammed Fazıl bin Aşur, الدارالتونسية للنشر: تونس) الحركة الادبية والفكرية في تونس, 1983), 214.

15 Amir Muruki, "رسالة" جمعية الطلبة الجزائريين الزيتونيين : دراسة تاريخية في مسيرتها النضالية : من 1934 - 1947, (الجزائر: الماجستير, 2013), كلية العلوم الإسلامية جامعة الجزائر, 69.

16 Bülent Karaatlı, *Arap Baharı'nda Farklı Bir Ülke Tunus-Osmanlı'dan Sömürgecilğe, Sömürgecilikten Arap Baharı'na Tunus Modernleşmesi Üzerine* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 53.

17 Kenneth J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*. (UK: Cambridge University Press, 2004), 40.

kileri azaltılmıştır. Fransa'nın ülkede askeri birliklerini konumlandırmasının önu açılmış ve Bey'in Fransa'nın onayı olmadan herhangi bir dış güçle ittifak kurması yasaklanmıştır. Fransa Tunus'ta hem Bey'in dışişleri bakanı hem de Tunus silahlı kuvvetlerinin yetkisini devralan Fransız birliklerinin kumandanı olarak görev yapacak olan bir vali görevlendirmiştir. 1883 tarihinde imzalanen el-Marsa Antlaşması ise Fransa'nın Tunus işgalini "protectorate" yani himaye rejimi olarak resmen tanımlamıştır. Bu antlaşmayla; Fransa tarafından dayatılan idari, hukuki ve ekonomik reformlar vasıtasıyla Bey'in iç işleri üzerindeki yetkileri de zayıflatılmıştır. Fransızlar Tunus'un iç siyasi meselelerini, dış işlerini ve ordunun yönetimini eline almıştır.¹⁸

Muhammed el-Sadık Bey, 12 Mayıs 1881'de, Tunus'u Fransız protektorası altına alan Bardo Antlaşması'nı imzalamadan önce, alimlerden, bakanlardan ve generallerden oluşan danışmanlarıyla görüşerek onların görüş ve tavsiyelerini istemiştir. Birçok kaynak, danışmanların çoğunluğunun antlaşmanın imzalanmasından yana olduğunu ve bazılarının ise alçakgönüllülükle bunu yapmayı reddettiğini belirtmektedir. Tunus statükoya teslim olmuş ve antlaşma imzalanmıştır. Açıkça bu antlaşmayı reddeden ve görevine sadık kalan tek kişi ise Tunus Belediye Başkanı Muhammed el-Arabi Zarruk'dur. Zarruk Bey'i direnmeye çağırarak şöyle söylemiştir: "Efendimizin Tunus'a intikal etmesiyle ilgili dün üzerinde anlaştığımız hususu artık geciktirmenin bir yolu kalmadı. Orada senin halkından altmış bin kadar savaşıcı etrafında toplanacak ve aramızda Allah hükmedecek." Bey, sarayı kuşatan askerleri eliyle işaret edince, Zarruk: "Buradan itibaren muharebe başlıyor" cevabını verdi. Bey: "Bu sakalı kana bulamak ister misin?" deyince Zarruk Bey'e güven ve kararlılıkla şöyle cevap verdi: "Bir başın gitmesi, bütün bir ulusun başının gitmesinden iyidir." Zarruk, katı bir ilkeli duruşa sarıldı. Öte yandan, bazı âlimler de dâhil olmak üzere diğer danışmanların duruşu zayıftı. Ulema Bey'in antlaşmayı imzalamasını şu bahaneyle haklı çıkardılar: "Bey, direnecek gücünün ve kudretinin olmadığını biliyorsa... şeriat teslim olmak için bir mâni görmez."¹⁹

Tunus'taki Müslüman âlimler, Güney Tunus'taki bazı dini liderler (özellikle Gabes) dışında, Fransız işgaline genel olarak silah zoruyla karşı koymadılar. Buna ek olarak birkaç âlim, Fransız himayesinin kurulmasına karşı olan düşmanlıklarını, görevlerinden vazgeçerek veya diğer İslam ülkelerine göç ederek ifade etmişlerdir. Bununla birlikte Tunuslu âlimler siyasi iktidara karşı çıkmanın tarihsel imkânları kapsamında Fransa'ya imtiyazlar tanıyan reform-

18 Kenneth J. Perkins, *Tunisia Crossroads of the Islamic and European Worlds*. (London: Westview Press, 1986), 85-88.

19 Tahir Ebu'l Kasım Abdallah, 1956-1830 رؤية شعبية قومية جديدة: الحركة الوطنية التونسية: تونس (ط. ٢), دار المعارف: تونس (ط. ٢), 1975), 26.

lara karşı direnmeye çalışmışlardır. Ancak bu reformlar yavaş yavaş uygulanmış ve bu durum âlimlerin rolünü giderek zayıflatacaktı.²⁰ Bu durum Alexander Broadley tarafından da doğrulanmaktadır. Panik içindeki danışmanlar birbiri ardına antlaşmayı (protektora antlaşmasını) imzalama konusunda anlaşılabilir ve sadece belediye başkanı el-Arabi Zarruk bunu şu sözlerle reddetti: “Ölmek onun için bu ayıbı kabul etmekten daha kolaydır.” Ve Bey ne pahasına olursa olsun bu işi onaylamayı istedi.²¹ Bey’in meclisine katılan ve protektora antlaşmasını imzalamayı kabul eden ulema danışmanları arasında şu kişiler vardı: Kalem Bakanı Şeyh Muhammed el-Aziz Buattour, Şeyh Muhammed Tahir İbn Aşur’un büyükbabası, İkinci Daire veya Adli Yargı Dairesi Başkanı Şeyh Muhammed al-Aziz Cait’in babası Şeyh Yusuf Cait, Mali Komisyon Kâtibi Başkanı Şeyh Mustafa Rıdvan, Kalem Bakanı Kahyası Şeyh Mahmud Bukhreis, oturumun kâtibi Şeyh el-Beşir bin el-Havce. Ali al-Mahcubi, Şeyh Bakan Buattour hakkında şunları söylemiştir:

“Aziz Buattour, Bardo Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Fransa’ya herhangi bir muhalefet göstermedi ve işgal yıllarında kişisel çıkarlarını çok önemseydiği için köleliğini ve işgalci güce hizmet etmeye tam hazır olduğunu göstermiştir. O hâlde, bakanlığın görevleri sadece törenselsel olsa bile General Cambon’un onu Muhammed es-Sadık’ın ölümünden sonra kurulan ilk hükûmet için kıdemli bakan olarak seçmesi şaşırtıcı değildir. Bu görevinde yirmi beş yılı aşkın bir süre boyunca Fransız makamlarına en büyük hizmetleri sunmuştur. Bu protektora sistemine odaklanılmasına ve konsolidasyonuna en çok katkıda bulunan Tunuslu kişinin o olduğundan emin olmamızı sağlamaktadır.”²²

Tarihçi Muhammed bin el-Havce Şeyh Bakan Buattour için protektora karşı içten bir sadakatle bağlı olduğunu ve bu sadakatin anlamlarından birinin de itaat olduğunu bildiğini, kendisinde Fransız Devleti’ne ve yüce otoritesine karşı samimiyet ve sebat olduğunu ifade etmektedir.²³ Şeyh Mahmud Bukhreis ise oturumdaki tartışmalar sırasında sessiz kalmış ancak daha sonra antlaşmayı onayladığını ilk ifade eden kişi olmuştur. Şeyh el-Beşir bin el-Havce, Bey’in kendisini kardeşi Şeyhülislam Ahmed bin el-Havce’ye durumun ciddiyetini anlatması, hukuki (şer’i) görüşünü sorması için gönderdiğinden bahseder. Bu yüzden Şeyh el-Beşir bin el-Havce Şeyhülislam Ahmed bin el-Havce’ye gitmiş ve bir saat sonra geri gelerek Bey’e Şeyhülislam (Hanefi) ile başmüftü (Maliki) ve Tunus yargıçlarının kendisini majestelerine şunu söylemesi

20 Arnold H. Green, *المجمع التونسي للعلوم والأدب والفنون وبيت الحكمة: تونس* (1995), 178-179.

21 Alexander Meyrick Broadley, *The Last Punic War: Tunis, Past and Present, with a Narrative of the French Conquest of the Regency* (London: W. Blackwood and Sons, 1882), 317.

22 Ali Mahcubi, *دار سراسر للنشر: تونس* (انتصاب الحماية الفرنسية بتونس), 105.

23 Muhammed Bin El-Havce, *دار الغرب الإسلامي: بيروت* (صفحات من تاريخ تونس), 135.

için görevlendirdiğini söylemiştir: “Ehven-i Şeri seçmesi gerekir. Bu demektir ki anlaşmayı imzalamayı reddetmekten kaynaklanan zarar, anlaşmayı kabul etmekten kaynaklanan zarardan daha büyükse majesteleri yeni durumu kabul etmekte tereddüt etmemelidir.”²⁴ Bu fetva Muhammed es-Sadık Bey’in şüphelerini giderdi ve ciddi sonuçlardan korktuğunu İstişare Meclisine ilan etti. Bu yüzden anlaşmaya karar verdi.²⁵ Dolayısıyla Zeytune’nin, Şeyhülislam ve başmüftüsü dâhil olmak üzere bir grup etkili ulema tarafından temsil edilen kamusal ve resmi makamları, Fransa’ya itaat, teslimiyet ve Fransız himayesinin Tunus üzerinde kurulmasını sağlayan Bardo Antlaşması’nı kabul etmektedir. Arnold H. Green, bu meseleyi şöyle anlatmaktadır: “Tunus âlimleri, cihat çağrısı yapmaktan kaçınmalarının yanı sıra, Fransız varlığına karşı düşmanlıklarını göstermek için kendilerini feda etme jestinde bulunmadılar.”²⁶ Örneğin Şeyh Muhammed bin Şaban (Kadiri tarikatı şeyhi ve Bardo Cami imamı) Fransız birliklerinin gelişinde onları karşılamış ve kendince uzlaştırma çabaları göstermekteydi. Zira Fransız işgaline karşı mukavemetin ona göre anlamı yoktu.²⁷ Buna karşılık bazı kaynaklar Şeyhülislam Ahmed İbn el-Havce’nin anlaşmanın muhaliflerinden biri olduğunu belirtir. Örneğin 16 Mayıs 1881’de Türk gazetesi “Vakit” tarafından; Tunus’taki Fransız konsolosunun, Tunus valisi Muhammed es-Sadık’a şikâyetinde bulunduğu Şeyh Ahmed bin el-Havce’nin 12 Mayıs’ta Bardo Sarayı’nda imzalanan anlaşmayı reddettiği için Fransız askerlerinin güvenliğine dair ciddi bir tehdit oluşturduğunu ve halkı Fransızlara karşı ayaklanması için kışkırtmaya niyetlendiğine inanıldığını ve bu nedenle tutuklanıp hapsedilmesi gerektiği belirtilmektedir. Nitekim Şeyh Ahmed bin el-Havce tutuklanarak, evinde hapsedildi. Dışarı çıkıp insanların arasına karışması, dolaşması, nefes alması engellendi ayrıca evinin kapısına gardiyanlar tahsis edilmesi konusunda da uyarıldı.²⁸ Görünüşe göre bu haber, Osmanlı yetkilileri tarafından, ulemanın Fransız Protektorası antlaşmasını reddettiğini ve halk arasında buna direnme şevkini yayma girişimini gösteren bir propagandaydı. Bunun kanıtı ise bizzat Şeyh Ahmed bin el-Havce’nin Alexander Broadley ile evinde yaptığı röportajda bu konuyu yalanlamış olmasıdır. Şeyh sıkıntılar başladığından beri oğlunun, erkek kardeşlerinin

24 Yasin Bin Ali, “لماذا خسر علماء الزيتونة مع تيار التغريب العلماني؟” Son erişim: 20 Kasım 2020, <https://www.attahrir.info/لماذا-خسر-علماء-الزيتونة-مع-تيار-التغريب-علماني-؟>.

25 Bin Ali, “لماذا خسر علماء الزيتونة مع تيار التغريب العلماني؟” Son erişim: 20 Kasım 2020, <https://www.attahrir.info/لماذا-خسر-علماء-الزيتونة-مع-تيار-التغريب-علماني-؟>.

26 Arnold H. Green, “Political Attitudes and Activities of the Ulama in the Liberal Age: Tunisia as an Exceptional Case,” *International Journal of Middle East Studies* 7, no. 2 (April 1976): 232.

27 Arnold H. Green, *The Tunisian Ulama 1873-1915: Social Structure and Response to Ideological Currents* (Hungary: Brill Archive, 1978), 131.

28 Mustafa Stiti, “إسطنبول تحثي بعلماء تونس,” *Turk Press*, 6 نوفمبر 2019, Son erişim: 18 Mart 2023, <https://www.turkpress.co/node/66105>.

ve kendisinin Tunus camilerinde sabrı, tahammülü, direnmemeyi ve Bey'e zımnen itaati hem alenen hem de özel olarak gayretle vaaz ettiğini ifade etmiştir. Kayrevan'daki ve Naiplik genelindeki astlarına aynı yönde mektuplar yazmışlardı. Bununla birlikte, Avrupa'da bir din savaşının savunulduğunun duyurulduğunu ve Tunus'un baş camisinde bir devrimci komplonun keşfedildiğini duymuştu. Bu kesinlikle yanlıştı. Halka zayıf oldukları için işgalcilere karşı koyamayacaklarını söylemişti. Avrupa'nın sempatisini istiyorlarsa bunu hoşgörü ile kazanmaları gerekir şeklinde ifade etmiştir.²⁹

Yine bazı kaynaklar bazı âlimlerin anlaşmayı reddettiğini ve Fransız sömürgecilere karşı direniş ve cihat çağrısında bulduklarını belirtmektedir. Bu kişiler arasında, Gabes Kadısı Abdul Aziz bin Yahya, Bey ve Fransa'nın otoritesine karşı güneyin ayaklanmasında büyük rol oynayan Gabes başmüftüsü Ali el-Habib vardır. Diğer bazı âlimler de işgalden sonra dini veya idari mevkilerinden vazgeçtiler.³⁰ Şeyh Salih eş-Şerif, Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis, Şeyh Muhammed al-Mekki bin Azzouz ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin de dâhil olmak üzere diğer bazı âlimler ülke dışından sömürgeye direnmek için göç etmeyi tercih ettiler. Şeyh Muhammed bin Osman es-Senusi, 1885'te başkentte ileri gelenleri (ayanları) hareketine öncülük ederek Bey'e protesto dilekçesi verdi. Zeytune'de bir müderris olan Şeyh Muhammed bin Mahmud el-Ubeydi Eylül 1914'te büyük bir gösteri düzenleme ve yönetme cüretinde bulunmuş ve bu hayatının geri kalanını hapis hanece geçirmesine mal olmuştur.³¹ Fransız işgaline karşı silahlı mücadele, direniş, göç, halifelige bağlanma, Tunus-Cezayir Komitesi hareketi vb. hareketler, girişimler olmuştur. Fakat Zeytune ulemasının protektoranın başında himayeye karşı direnişinin çok da etkili olmadığını kabul etmeliyiz.

Direnış ve İstifa Hareketi

Ulemanın durumu güneydeki şehirlerde biraz farklıydı. Bazıları 1881-1883 yılları arasındaki ayaklanmalara doğrudan veya dolaylı olarak katılmıştır. Arnold H. Green şöyle belirtmektedir:

“Bölgedeki ayaklanmanın lideri başmüftü Hacı Ali el-Habib, Kadı Abdülaziz bin Yahya'yı desteklemiş ve bazı kadınlar direniş katılmış veya en azından diğer şehirlerde direniş teşvik etmiştir. Örneğin; Sfax'ta Kadı Muhammed al-Aadhar ve başmüftü Muhammed eş-Şafi'i, Cer-

29 Broadley, *The Last Punic War: Tunis, Past and Present, with a Narrative of the French Conquest of the Regency*, 306.

30 Green, “Political Attitudes and Activities of the Ulama in the Liberal Age: Tunisia as an Exceptional Case,” 232.

31 Hafez Tabbabi, *البناء الوطني وتحديات الاستقلال*, (تونس، 2011)، 97.

be'de Kadı Mahmud el-Katari ve Carcis'te Kadı Muhammed el-Jaliti gibi. Kayrevan Müftüsü Muhammed Es-Saddam'ın konumu hakkında çelişkili açıklamalar vardır. Zira direnişçiler için bir provokatör mü yoksa arabulucu mu olduğu kesin değildir.”³²

Dolayısıyla bazı âlimler cihat seçeceğini benimsemiş ve sömürgecilere karşı silahlı direnişi kuzeybatı, merkez ve güneydeki bölgelerde başlatmıştır. Bu bölgelerde istisnai silahlı mücadeleye girilmiştir. Bazı dini liderler toplumu barışçıl bir şekilde boyun eğmesi hususunda etkilerini kullanmışlardır. Ancak şeyhler genel olarak sömürgecilerin gözüne girme amacının aksine kan akıtılmasını önleme amacıyla hareket etmişlerdi.³³ Bununla birlikte, askerî gücün zayıflığı, büyük âlimlerin ve tasavvuf şeyhlerinin (Zeytune âlimlerinin çoğunun bir tarikata bağlı olduğu bilinmektedir) çoğunun cihat fikrine destek vermemesiyle birlikte bu durum silahlı direnişin başarısızlığına ve Fransa'nın ülke üzerindeki otoritesinin genişlemesine katkıda bulunan faktörler arasındadır. Dr. al-Talili al-Ajili:

“Tasavvuf tarikatlarının -tüm ülke düzeyinde- genel durumu olumsuzdu, Fransız sömürgeciliğinin Tunus ülkesine girişine yönelik barışa ve ateşkese bağlı kalmak işgal güçlerinin ülkenin çoğu bölümünü kontrol etme görevini kolaylaştırmaya katkıda bulunmuştur...”³⁴

Genel olarak tamamı Tunus şehri dışında olan ender vakalar dışında ulemanın silahlı direnişinin yanında yer almadıkları söylenebilir. Cihat çağrısı yapma konusundaki isteksizliklerinin yanı sıra yabancı varlığına düşmanlıklarını ifade etmek için çıkarlarını da riske atmadılar.³⁵ Görünen o ki Güney Tunus'ta direnişin başına bela olan zafiyet, protektoranın ulusal muhalefet tarafından karşı karşıya kaldığı güçlülere son vermiş ve Fransız ordusu, jandarması ve polisi tüm ülkeye hâkim olmuştur.³⁶

Bazı kaynaklar, bazı âlimlerin Fransız himayesine karşı olduklarını, Fransızlarla birlikte veya onların idaresi altında çalışmayı gerektiren görevlerinden ve işlerinden vazgeçerek istifa ettiklerinden bahsetmektedir. Bu istifalara Avrupalılara boyun eğme, onlarla birleşme iddialarından kaçınma düşüncesi de sebep olmuştur. Örneğin Munastır Kadısı Hüseyin Şebeil, Fransız mülkiye müfettişine bağlı çalışacağını anlayınca yerel yönetimde kâtip olma planından vazgeçmiştir. Tunus'ta 1881-1885 yıllarında Sadıkiye'deki müderrisler

32 Green, *العلماء التونسيون*, 176-177.

33 Green, *The Tunisian Ulama 1873-1915: Social Structure And Response to Ideological Currents*, 132.

34 Al-Talili Al-Ajili, 1939-1881 تونس في تونس الطرق الصوفية والاستعمار الفرنسي (تونس) منشورة كلية آداب منوبة: تونس (1992), 149.

35 Green, *العلماء التونسيون*, 178.

36 Hammadi Es-Sahli, 1956-1881-المعاصر تاريخ تونس (تونس) الشركة التونسية للتوزيع (1986), 485.

bu okul Fransız idaresine bağlanınca istifa etti.³⁷ Ancak birçoğunun bir veya iki yıl ara verdikten sonra görevlerine geri döndükleri dikkat çekmektedir. Bu kişilerden bazıları Osman eş-Şamekh, Mahmud Bayram, Sadık eş-Şahid, Ali bin al-Hac, et-TaHER er-Riyahi, Muhammed al-Akbar bin el-Havce ve eş-Şazili es-Saddam'dır.³⁸

Ulemanın gücü Fransız protektora otoritesine karşı etkin olabilecek ikincil unsur olmasına rağmen gerektiği yerde hem Bey hem de Fransızlar tarafından dini temsiliyeti bakımından aldıkları kararlar ve tutumları itibarıyla meşrulaştırım aracı olarak kullanılmıştır. Ulemanın birçoğunun bu konumunu, buldukları makamları koruma saikiyle tek ve yüksek bir sesle işgale karşı çıkmadığı görülmektedir.

Başkent İleri Gelenlerinin (Ayanlarının) Hareketi

Siyasi alanda, Zeytune protektora ile yüzleşmede önemli bir rol oynamıştır ve bu rolün tezahürlerinden biri de müderrisler, din ileri gelenleri (şer'i ayanlar), imamlar ve memurlar da dâhil olmak üzere Zeytunelilerin ve başkent halkının "Tunus Felaketi"³⁹ olarak bilinen 1885'teki yeni belediye düzenlemelerine karşı protestosunu desteklemedeki rolüdür. Bazı tarihçiler, Zeytune alimi Şeyh Muhammed bin Osman es-Senusi'yi "Tunus'ta himayeden sonra ilk ulusal hareketin lideri" olarak saymaktadır.⁴⁰ 1885 yılında es-Senusi liderliğindeki Başkent'in İleri Gelenlerinin Hareketi, ulemanın himaye otoritesini reddetmesinin tezahürlerinden biridir. Es-Senusi, bu hareketi sağlayan unsurlarını şöyle açıklamıştır:

"Tunusluların kargaşasının ve toplanmalarının tek sebebinin, Tunus Belediye Meclisi Kanunu da dâhil olmak üzere, 1302 yılının Cemaziyel-evvel ayının 16'sında perşembe günü sabahı (Ağustos 1885) bir kılavuzun çıkarıldığını biliyorum. Bu emirlerin içeriğinde ölümlerin defnedilmesi, ödemesi gecikmiş mülklerin borçlarının tahsil edilmesindeki aşırı yük yani mülke ilişkin belediye icraatı ve malum yolların yapımı ve temizliği vardır. Ayrıca halk Zağvan suyunun fiyatındaki değişikliklerle birlikte, sahiplerinin haklarının gasp edilmesi durumuna ve diğer musibetlere de kederlenmiştir."⁴¹

Bunun üzerine Başkent'in İleri Gelenleri toplanarak bir dilekçe yazmışlardır. Yeni tedbirleri protesto etmek için 19 Cemaziyelsaniye H. 1302 / M. 1885

37 Green, العلماء التونسيون, 178.

38 Green, العلماء التونسيون, 178.

39 Aşur, جامع الزيتونة: المعلم و رجاله, 137.

40 Allal Al-Fassi, الحركات الاستقلالية في المغرب العربي (الجزائر), مؤسسة الفاسي: 2003, 47.

41 Muhammed Şazili En-Naifer, الجزء الأول، مسامرات الظريف بحسن التعريف الإسلامي: لبنان (1994), دار الغرب الإسلامي: 48.

Cumartesi günü Bey'le ayanlardan oluşan bir temsilci heyeti bir araya gelmiştir. Ali bin el-Hassan, Ahmed bin Murad, Hassan bin el-Kadi ve Muhammed Şaban Bey'e sunulan dilekçeye imza atan âlimlerdendir. Veziru'l Ekber (Sadrazam) Aziz Buattour'a bir dilekçe daha sunulmuştur. Dilekçede örneğin gümrük idaresinin yabancı bir makam tarafından kontrolünün Tunus ticaretine zarar verdiğinden şikâyet edilmekte ayrıca şehrin yönetiminin kontrolünü ele geçiren Fransızlara atıfta bulunarak belediye meclisi üyeliğine atanan, ülkenin geleneklerinden habersiz erkeklerden şikâyet edilmekteydi.⁴² Dilekçede ayrıca, ölen kişinin durumuna ilişkin, büyük bir Hanefi ve Maliki âlim grubu tarafından imzalanmış bir fetva da yer almaktaydı. Bu kişiler; Muhammed et-Tayyib en-Naifer, Muhammed en-Neccar, Sadık eş-Şahid, Muhammed Tahir en-Naifer, Muhammed el-Emin bin el-Havce, Şazili bin el-Kadi, Muhammed Bayram, İsmail es-Safaihi ve diğerleri^{43 44} Bu harekete tepki olarak Fransa, bazı çalışanları okuldan atarak, bazı akademisyenleri ise öğretmenlikten ve diğer işlerinden atarak veya sürgün ederek cezalandırdı. Zira Zeytuneli Muhammed bin Osman es-Senusi, Şeyh Sadık eş-Şahid ve Ahmed el-Vartatani'nin de içinde bulunduğu hareketin önde gelenleri görevden alınmışlar ve güneye sürgün edilmişlerdir.⁴⁵ Diğer âlimler ise cezalandırılmamıştır. Bununla birlikte, Fransız sömürge hükûmeti, özellikle ulemaları cezbetmeyi ve onları kendi sistemine entegre etmeyi ummaktaydı. Bu nedenle Fransız hükûmeti hareket hakkında bir af çıkardı ve Fransız bakan bu plana göre iki şeyhi, Sadık eş-Şahid ve Ahmed el-Vartatani'yi geri çağırdı.⁴⁶ Şeyh Muhammed bin Osman es-Senusi ise sürgünden geldiğinde, görevine geri dönmüş ve terfi etmişti. Gayrimenkul hukukunu savunmak için yazdığı kitabından ve Karma Emlak Mahkemesine atanmasından da anlaşılacağı üzere, Himaye İdaresi ile iş birliği yapan ilk Tunuslu aydınlardan biri olmuştur.⁴⁷ Şeyh es-Sadık Basis, Şeyh es-Senusi'nin siyasi hayatındaki gerilemesine işaret eden şeylerden bahsederek şöyle demiştir: “es-Senusi'nin idari dosyasında, Cambon'u siyasi ve askerî güçleri birleştirmesinden dolayı el yazısıyla tebrik eden uzun bir mektup buldum. Fotoğrafını çektikten sonra yayımlamamayı tercih ettim. Allah onu bağışlasın.”⁴⁸ Şeyh Fazıl İbn Aşur, es-Senusi'nin bu durumunu, ona bir bahane arayarak şöyle açıklamaktadır; “Belki de yazılarında şikâyet ettiği o saflardaki kargaşa, kararlılığın yitirilmesi ve çabaların bayağılığı onu muhalefet saflarını terk etmeye, mevcut rejime katılmaya ve bu yüzyılla birlikte

42 Green, العلماء التونسيون، 200-201.

43 Green, العلماء التونسيون، 217.

44 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الاول، 49-50.

45 Aşur, جامع الزيتونة: المعلم و رجاله، 138.

46 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الاول، 52.

47 Green, العلماء التونسيون، 205.

48 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الاول، 52-53.

açılan kurumlara katılmaya sevk etti.”⁴⁹ Şeyh Muhammed Şazili en-Naifer ise ondan şöyle söyleyerek özür dilemekteydi: “O dönemde hâkim olan fikir, Avrupa’nın büyük bir güç olması ve Arap dünyamızın işgale karşı koyamayacak kadar zayıf bir durumda olması nedeniyle umutsuzluğun fikirlere üstün geldiği yönündeydi.”⁵⁰ Zeytune seçkinleri Tunus şehrinde belediyenin ölümlerini defniyle ilgili tedbirlerine karşı çıkmak, Zağvan içme suyu tarifesi üzerinde belediye icraatlarını artırmak ve su şirketinin tekeline karşı çıkmak gibi İslami sisteme ve gelenekleri ortadan kaldırmayı amaçlayan sömürge politikalarına karşı tepki göstermeye devam etti. Bu icraatlar İslam hukuku hükümlerinin ihlali olarak kabul edilmekteydi.

Halifelîğe Bağlanma Hareketi

Fransız işgaline karşı farklı mücadele yolları izleyenler vardı. Bu mücadelelerden bir diğeri ise bir grup ulema, Fransız işgaline karşı İslam dünyasındaki kamuoyunu seferber etmek için Kahire ve diğer İslami merkezlere mektuplar, mesajlar göndermeyi tercih etmiş, Fransız hareketine karşı Müslümanların düşüncelerini yaymak için çaba göstermişlerdir. Ayrıca ulema Fransız işgalinden başta Beyi ve Başbakanı Mustafa bin İsmail de dâhil olmak üzere diğer yöneticileri sorumlu tutarak Beylik sarayına protesto yürüyüşleri yapmışlardır.⁵¹ Ulema memnuniyetsizliğini sadece tavır koyma ile göstermemiş, protestolarla da Fransız işgalini istemediğini ortaya koymuştur. Şeyh Ali en-Naifer, babası Muhammed bin Muhammed et-Tayyib en-Naifer’in biyografisinde bir grup Tunuslunun, bu iğrenç işgali zorla veya siyasi çabalarla ortadan kaldırmak için Osmanlı İmparatorluğu’ndan yardım istediğini belirtir. Çünkü Tunus ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu’nun bir mülkü olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle biyografinin yazarı, O zamanlarda Müslümanların Halifesi Osmanlı Padişahı Abdülhamid Han’a yazılan mesajı nesir biçiminde basılmak üzere düzenlediğini belirtmektedir. O dönemde Tunuslular, Fransız işgaliyle sarsılınca yüzlerini İslam Hilafet Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu’na çevirmişlerdir. Dışarıdan gelen bir işgal gücünün, kendisine eşit veya ondan üstün başka bir güç dışında ona boyun eğdiremeyeceğini görenek, ülkelerini yabancı işgalinin esaretinden kurtarmak için umutlarını o güce bağlamışlardır. Zira bu güç, tarihin o döneminde İslam Hilafet Devleti ile sınırlıydı. Tunusluların akıllarında oluşan fikir buydu.⁵²

49 Muhammed Fazıl bin Aşur, “الشيخ محمد السنوسي”, المجلة الزيتونية, no. 148 (1955): 3-9.

50 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الاول, 53.

51 Green, العلماء التونسيون, 176.

52 Muhammed En-Naifer, عنوان الأريب عما نشأ بالبلاد التونسية من عالم أديب (لبنان: دار الغرب الإسلامي, 1996), 1047-1053.

Göç Hareketi

Bazı âlimlerin sömürgeci gücün gölgesi altında yaşamaktan kaçmak için göç etmesinden bahsederken adlarından sıkça söz edilen meşhur bazı isimler vardır. Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis 1879'da Tunus'tan göç etmiştir. Muhammed al-Mekki bin Azzouz ise 1895'te Tunus'tan ayrılarak 1896'da (bazı kaynaklara göre) İstanbul'a yerleşmiştir. İsmail es-Safaihi 1905'te, Salih eş-Şerif 1906'da ve Muhammed el-Hızır Hüseyin 1912'de Tunus'tan göç etmiştir. Yalnız şu hususlara dikkat edilmelidir. Bu göçler direkt Fransız işgali başladığında gerçekleşmemiştir ve göç nedenleri sadece işgal değildir. Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis Tunus'u Fransız himayesinin kurulmasından iki yıl önce (1879) terk etmiştir. Bey ve ilk naibi Mustafa bin İsmail ile yaşadığı anlaşmazlıklar sonucunda Tunus'a dönmemeye kararlıydı.⁵³ Hacca gitmek için (1879) seyahat izni istedi. Hac ibadetlerini yerine getirip Suriye ve Lübnan'a kısa bir ziyarette bulunarak yerleşme niyetiyle İstanbul'a döndü (1880). Osmanlı başkentine, İstanbul'a varır varmaz, tüm görevlerinden ihraç edildiği ve ilmi diplomalarının elinden alındığı haberini alarak o günden sonra mağdur bir siyasi mülteci hâline gelmiştir.⁵⁴ Bu nedenle Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis'in protektordan kaçmak için göç edenlerden biri olarak kabul edilmemesi gerekir. Şeyh Muhammed al-Mekki bin Azzouz ise Cezayir asıllı olduğundan dolayı akrabalık bağlarını sürdürdüğü için Cezayir'i çokça ziyaret etmekteydi. Şüphesiz Fransa'ya olan nefretiyle, himaye gerçeğini kabul etmeyerek halkı buna karşı direnmek için kışkırtmıştır. Bu Cezayir'de ve Tunus'ta onca sıkıntılı yaşamasına sebep olmuştur ve bu yüzden hareketlerini birçok göz izlemiştir. Bu durum Tunus'tan İstanbul'a göç etmesine neden olmuştur. Fransız istihbarat servislerinin notlarında hakkında adli soruşturma açılmasının ardından göç ettiği belirtilmektedir. Daha öncesinde ise Cezayir Genel Hükûmet'i tarafından kendisine yöneltilen ciddi bir siyasi suçlamaya konu olduğu belirtilmektedir. Belki de Fransa'yı ekonomik boykot çağrısı fetvası bu suçlamalara sebep olmuştur.⁵⁵ Şeyh Muhammed al-Mekki bin Azzouz'un sömürgecilik karşıtı duruşu, mücadeleci öğrencisi Abdulaziz es-Sealibi'nin ifadesiyle de doğrulanmaktadır. Öyle ki: "Bin Azzouz Zeytune'deki derslerinin tümünde vatansever olduğunu; işgalciye karşı direnme fikrini, fedakârlık ruhunu, işte samimiyet ve onda sebat ilkesini dersini alanlara aşıladı."⁵⁶ Şeyh

53 Muhammed Mahfuz, *دار الغرب الإسلامي* (لبنان) تراجم المؤلفين التونسيين (1982), 145.

54 Sadık Al-Zumrali, *دار الغرب الإسلامي* (لبنان) أعلام تونسيون (1986), 92.

55 Hişam Diyab ve Muhammed Ez-Zeyn, "الشيخ العلامة محمد المكي بن عزوز: دراسة بيوغرافية", *الحوار المتوسطي*, 9, no. 1 (Mart 2018): 173-183. Son erişim: 18 Şubat 2023, <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/281/9/1/48207>.

56 Diyab ve Ez-Zeyn, "الشيخ العلامة محمد المكي بن عزوز: دراسة بيوغرافية", 174.

Muhammed al-Mekki bin Azzouz'un derslerini, âlimleri ve öğrencileri sömürgeciliğe karşı kıskırtma girişiminin onun en önemli ve etkili eylemleri olduğu kabul edilebilir. Şeyhin, 1890 yılından itibaren Zeytune'de gayri resmi bir şekilde eğitim, ders vermekte olduğuna da dikkat edilmelidir. Zira resmi olarak Zeytune'de eğitim veren âlimlerden sayılmamaktadır. Geriye kalan Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Salih eş-Şerif ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin gibi şeyhler için göç, Tunus mücadelesine hizmet eden ve Fransız sömürgeciliğine karşı etkili çalışmaların yürütülmesini mümkün kılmıştır. Bu âlimler bağımsızlık hareketi başlatmak için çeşitli faaliyetlerde ve girişimlerde bulunmuşlardır. Örneğin; Şeyh Salih eş-Şerif yazdığı yazılarda, arkadaşlarına ve öğrencilerine yazdığı mektuplarda gücü ve bağımsızlığı yeniden tesis etmek için cesaret, samimiyet ve özveri ile milleti ve dini savunmak için Arap-İslam tarihinden ilham almanın gerekliliğini vurgulamaktaydı. Rus hegemonyasına asla boyun eğmediği için Polonya'yı örnek alıyordu.⁵⁷ Salih eş-Şerif kendisini otobiyografisinde şöyle ifade etmektedir: “Ülkesinin halkına yönelik Fransız sömürgeci politikasından tiksindiği için Tunus'tan ayrıldı. Tunus dışında etkili bir şekilde savaşmak için göç etmeyi seçti. Ülkesini sömürgeciliğin nefret dolu boyunduruğundan kurtarın.”⁵⁸ Tunus hükûmeti ve Fransız Dışişleri Bakanlığının sömürge aygıtı ve belgeleri, Salih eş-Şerif'i “siyasi göçmenler grubunun lideri ve en tehlikelisi”⁵⁹ olarak tanımlamaktaydı.

Zeytune şeyhlerinin İstanbul, Şam, Kahire, Endonezya gibi İslam topraklarına göçü, siyaset alanına ve işgale karşı bir tür protesto ve pasif direniştir. Aynı zamanda, özgür bir alanda sömürge uygulamalarını kınamak için basını kullanarak yayınladıkları makaleler, propaganda yoluyla çabaları ve yeteneklerini seferber etmeleri de bir yöntem ve yoldur. Göç etmek onlara güvenlik içinde yaşamayı, işgalin inançlarını kirletmesinden uzak tutmayı ayrıca Fransız sömürge politikalarına karşı sözlü ve yazılı propaganda alanı sağlamaktaydı.

Tunus-Cezayir Komitesi Hareketi

Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Salih eş-Şerif ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin gibi âlimler tarafından gerçekleştirilen belki de en önemli eylemlerden biri, İslami ve uluslararası kamuoyunu Fransız sömürgeciliğine karşı kıskırtmaya fiilen katılımları ve Kuzey Afrika'daki Fransa egemenliğine karşı bir

57 Hafez Tabbabi, “صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي، أعمال الندوة ورقة مقدمة في) جامعة منوبة المعهد، تونس، العلمية الدولية الحادية عشرة حول الزيتونة: الدين والمجتمع والحركات الوطنية في المغرب العربي (5-6، ماي، الأعلى لتاريخ الحركة الوطنية (2002).

58 “صالح الشريف،” Mawsouaa, Nisan 27, 2023, http://www.mawsouaa.tn/wiki/الصالح_الشريف.

59 Mawsouaa, “صالح الشريف،”

cihat ve devrim hareketi başlatmak için Osmanlı İmparatorluğu ile koordinasyonudur. 1916 yılında Osmanlı hükûmeti, mültecilerle anlaşarak İstanbul'da Kuzey Afrika'yı işgal etmek için bir komisyon kurmaya karar verdi. 1917-1918 yıllarında İstanbul'da yeni bir girişimle Almanya ve Türkiye'deki Faslı esirlerin toplanıp silah ve cephane sağlanarak tek bir manga hâlinde organize edilmesi ve denizaltılarla Trablus'a gönderilmesi için çalışan bir komisyon kuruldu. Kuzey Afrika Müslümanlarını Hristiyan sömürgeciliğinden kurtarmak için bizzat Ali Baş Hanbe'nin Osmanlı halifesinin temsilcisi olmasına karar verildi.⁶⁰ Bazı kaynaklara göre bu komitede yer alanlar arasında Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Salih eş-Şerif ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin de bulunmaktadır. Muhammed Muvaadat, Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin hakkında Almanya'da Faslı savaş esirleriyle temas kurmak ve onları Kuzey Afrika'da Fransız sömürgeciliğine karşı silahlı bir devrimin örgütlenmesine katılmaya yönlendirmek dâhil olmak üzere bazı siyasi misyonlar yürüttüğünü ve tüm bunlarda Türkiye ve Almanya'ya göç eden bazı Tunuslu yurtseverlerle, özellikle İstanbul'a yerleşen lider Ali Baş Hanbe, kardeşi Muhammed Baş Hanbe, Tunus'ta eski bir Hanefi Kadısı olan Şeyh İsmail es-Safaihi ve Zeytune âlimlerinden Şeyh Salih eş-Şerif ile iş birliği yaptığını ifade etmektedir.⁶¹ Ali Rıza el-Hüseyini, amcası Muhammed el-Hızır Hüseyin'in biyografisinde Faslı mahkûmlarla iletişim kurmak için iki kez Almanya'ya gittiğini ve 1917'de dokuz ay orada kaldığını, ardından 1918'de orada yedi ay daha kaldığını ifade etmektedir. Ayrıca Muhammed el-Hızır Hüseyin'in oradaki arkadaşları arasında Şeyh Salih eş-Şerif ve İsmail es-Safaihi de vardı. Buradaki mücahid kardeşleriyle birlikte Berlin'de Mağrip ülkelerini özgürleştirmeyi ve davalarını savunmayı amaçlayan Tunus-Cezayir Komitesini kurdu.⁶²

Fransızların Tunus'u işgali sonucunda işgalin ağırlığı altında kalarak vatanlarından göç eden çok sayıda âlimden biri olan Salih eş-Şerif et-Tunusi 1900'de önce İstanbul'a sonra Şam'a göç etti. Peter Heine Salih eş-Şerif'in İstanbul'da Osmanlı Harbiye Nazırı ile tanıştığını ve onu, 1911'de İtalyan işgaline karşı direnişi örgütlemek için Nazır Enver Paşa'nın her türlü çabayı gösterdiği Libya'ya götürdüğünü belirtir. O devirde mukaddes, kutsal harp ilan eden ilk kişinin Salih eş-Şerif olduğu söylenmektedir.⁶³ Ardından Heine şunları da eklemektedir; "Salih eş-Şerif, 'Tunus ve Cezayir Kurtuluş Komitesi' adını verdiği Kuzey Afrika göçmenlerinden bir komite kurdu ve bu komitenin başına geçti."⁶⁴

60 Al-Fassi, الحركات الاستقلالية في المغرب العربي, 53-54.

61 Muhammed Muvaadat, (1958-1873) حياته وأثاره (1974), 225.

62 Mektebe Shamela, "مشاهد برلين، ضمن الأعمال الكاملة، كتاب موسوعة الأعمال الكاملة للإمام محمد الخضر حسين"، Eylül 25, 2022, <https://shamela.ws/book/14579/5356#p1>.

63 Peter Heine, "حوليات الجامعة التونسية"، no. 24 (1985): 102-103.

64 Heine, "صالح الشريف التونسي"، 109.

Bu âlimler, Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğiyle, Kuzey Afrika'daki Fransız egemenliğine karşı bir devrim yapmak için faaliyet göstermişler ve bu faaliyetleri etkili olmuştur. Bu durum Fransa'yı endişelendirmiş ve 12 Temmuz 1917'de Tunus Bey'i aracılığıyla bir grup Tunuslunun mülküne el koymak için bir emir yayımlamıştır. Bu kişiler arasında Muhammed Baş Hanbe, İsmail es-Safaihi, Salih eş-Şerif vardı.⁶⁵ Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin hakkında ise Tunus'taki Fransız işgal makamları ona gıyaben idam cezası vermiş ve 15 Haziran 1917'de Tunus'taki parasına el koyulması ve satılması için emir çıkarmıştır.⁶⁶ Burada göç hareketi meselesine ilave olarak şu hususa dikkat edilmelidir. Tunus mücadelesini desteklemedeki rolleri vurgulanan bu adı geçen bazı âlimler protektoranın kurulmasından hemen sonra göç etmemişlerdir. Fransa'nın Tunus'a yerleşmesinden ve yönetiminin sağlanmasından sonra göç etmişlerdir. Şeyh İsmail es-Safaihi 24 yıl, Şeyh Salih eş-Şerif 25 yıl ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin ise 31 yıl sonra göç etmiştir. Bu göç meselesi, protektora bağlanma ve silahlı direnişin bunu durduramamasının hemen ardından yasal bir hüküm olarak gündeme getirilmiştir. Şeyh Muhammed bin Abdullah al-Marzuki direnişteki başarısızlıklarından sonra göç etmeyi reddeden Tunusluların mürted olduklarını ilan eden bir fetva yayımlayarak öne çıkmıştır.⁶⁷ Bu fetvaya pek çok kimse cevap vermiştir. Göç, büyük bir sosyal olgudur çünkü çok sayıda bedevi nüfusunu ve Tunus nüfusunun dörtte biri ile üçte biri arasında değişen bir yüzdeyi kapsamaktaydı.⁶⁸

Bu hareketler ve girişimler görüldüğü üzere tam anlamıyla başarılı olmamış, Fransız protektora makamları bu gibi faaliyetleri başarısız kılmak ve bastırmak için bu kişilere cezai müeyyidelerde bulunmuştur. Zeytune âlimleri Fransız himayesinin kurulmasında güçlü bir duruş sergileyememiştir. Ulemandan cihat çağrısı yapmaları, işgalciye karşı silahlarla direnmeleri, Müslüman bir ülkeye kendi sistemini empoze etmeye ve zenginliğini yağmalamaya gelen bir sömürgeciye boyun eğmemeleri beklenmiştir. Ancak çoğu bu konuda sessiz kalarak ve kalpten bir inkârla yetinmiştir. Şeyhülislam Şeyh Ahmed bin el-Havce'nin duruşunda olduğu gibi bazı âlimler ise direniş kararlılığını caydırarak teslim çağrısında bulunmuştur.

65 Muvaadat, (1958-1873) حياته وأثاره، محمد الخضر حسين: 82.

66 Mektebe Shamela, "مشاهد برلين، ضمن الأعمال الكاملة. كتاب موسوعة الأعمال الكاملة للإمام محمد الخضر حسين،"

67 Adnan Al-Mansir ve Amira Aliya Al- Sağir, 1939-1881 : تونس : المقاومة المسلحة في تونس : تونس (2005), والإنسانية قسم العلوم الإنسانية : تونس، 196.

68 Hadi Timoumi, (1999) دار الحكمة: قرتاج) المغيبيون في تاريخ تونس الإجتماعي الدهادي التيمومي، 650.

Zeytune Ulemasının Bazı Meseleler ve Olaylara İlişkin Tutumu

Bu bölümde tarihsel bir bakış açısıyla Tunus halkının Fransa'nın sömürge politikasına karşı direnişinin tezahürü olarak kabul edilen protektoranın kurulmasından sonra ülkenin tanık olduğu bazı önemli konu ve olaylar, bu olaylara ilişkin ulemanın tutumu ele alınacaktır.

Cellaze (Zellac) Savaşı ve Tramvay Boykotları

Zellac Savaşı, 7 Kasım 1911'de Tunus şehrinde Müslüman halk ile sömürge aygıtı arasındaki ilk çatışmayı temsil etmektedir.⁶⁹ Sömürge yetkililerinin Müslümanların kalbinde özel bir statüye sahip olan ve dini karakterli bir yer olarak görülen Zellac mezarlığının tapu sicilinde sınırlarını çizmesiyle olaylar patlak vermiştir.⁷⁰ Fransız işgali altındaki Tunus belediyesi, Cellaze mezarlığının arazisinin tapu kütüğüne kaydedilmesi için talepte bulunmasıyla sabah mezarlığın önünde toplanan halk, kayıt işlemlerinin yapılmasını engellemek için protesto gösterileri yaptılar. Protestoların ve itirazların kalesi mescitler ve camiler, özellikle de İslam ve Arabizm heveslisi gençlerle dolup taşan Zeytune Cami olmuştu.⁷¹ Protestolar kısa zamanda çatışmaya dönüşerek önce Fransız polisiyle sonra orduyla çatışmalar yaşandı. Bu çatışma 3 bine yakın Müslüman ile yüzlerce sömürge askerini ve polisini karşı karşıya getirdi. Olay Tunus belediyesinin bu mezarlığı Müslümanların vakfiyelerinden biri iken tescil ettirmeye çalışması ve Tunusluların mezarlığı tescil ettirmeyi İslami vakıflara el konulması sayması üzerine olmuştur. Bu çatışma protestocular arasında onlarca ölüme ve yüzlerce yaralanmaya ayrıca çoğu İtalyan vatandaşlığına sahip 10 Avrupalının ölümüne yol açmıştır.⁷²

Protektora yarı resmi bir gazete olan ez-Zehra gazetesi dışında tüm Arap gazeteleri de yasaklayarak Tunus şehrinde sıkıyönetim ilan etti.⁷³ Fransız sömürgecileri kamuoyunu sakinleştirmek için şeyhlere başvurdu. Ez-Zehra gazetesi 11 Kasım 1911 tarihli sayısında şunları yazdı: “Dün (10 Kasım) cuma namazı vesilesiyle, hatipler halka hutbe verdiler ve onları emre itaat etmeye ve onun istediği gibi davranmaya çağırdılar. Ulu Cami'nin önde gelen vaizi Şeyh Ahmed eş-Şerif insanları emrin itaatine aykırı her şeyden sakınmaya,

69 Tabbabi, “صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي,”

70 Ali Mahcubi, 1934 – 1904 جذور الحركة الوطنية التونسية (تونس), 119.

71 Tabbabi, “صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي,”

72 Halife Eş-Şater ve diğ., الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية : تونس (تونس), عبر التاريخ: الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, (2005), 77.

73 Mahcubi, 1934–1904 جذور الحركة الوطنية التونسية, 143.

onun emir ve yasaklarına uymaya davet etmiştir. 14 Kasım tarihli sayısında ise bu vahşi hareket yatıştığında ve güvenlik normale döndüğünde şeyhler kendi inisiyatifleri ile devlet adamlarına giderek ahlaktan, şereften, mertlikten nasibini almamış birtakım ahmakların gerçekleştirdiği bu saldırgan davranışlarından dolayı duydukları üzüntüyü ve bu durumu reddettiklerini çeşitli yollarla onlara ilemişlerdir. Sadrazam hazretlerinden kendilerine randevu vermesini istediler. Nitekim Şeriat Meclisi bir bütün olarak halkın önderliğinde dün sabah (13 Kasım) saat dokuzda topluca krallık sarayının kapılarına dayandı. Bu tarihte başbakan ile Zeytune âlimi Şeyh Yusuf Cait görüştüler. Bakanlık kabul salonuna girdiler. Bir yanında Kalem Bakanı ve diğer yanında (Fransız) Genel Sekreter vardı. Herkes birbirine selam verdikten sonra orada hazır bulunanlar, toplu bir sesle protektora ve himaye edilen iki devlete karşı samimiyet ve saygılarını ifade ettiler. Bu ahmak ve zavallıların, otuz yıldır maddi ve manevi ilerleme yolunda olan barışçıl ülkenin itibarını lekelemek için gerçekleştirdikleri saldırgan tutumları ve kargaşa gösterilerini kesin olarak reddettiklerini ilan ettiler.”⁷⁴

Halkın bu çatışmalardaki protektora otoritesine karşı duruşundaki iç dinamiklerinin yansımaları açık bir şekilde görülmektedir. Zira bu dinamikler arasında dini hassasiyet ve protektora karşı duruş vardır. Fransız protektora makamlarının bu savaşı baskı, sıkıyönetim ve basın yoluyla yönettiği görülmektedir. Gazeteleri yasaklayarak devlete yani kendine bağlı yarı resmî gazeteye izin verip halkı yatıştırmak için ulemaya başvurmuştur. Al-Manar dergisindeki “İbn’ul Hakika” adıyla bir görgü tanığının yazıp gönderdiği haber yazısında İslam ve Haçlı mezheplerinde kargaşa meydana geldiğini ve protektora makamlarının iki gün sonrasına kadar huzuru sağlayamadığını, bunun için vaizlere insanlara dökülen kana saygı duymayı tavsiye etmelerini ve dini çığneyenlerin hakları konusunda Allah’ın kendileri için ne takdir ettiğini hatırlatma yapmaları için kişiler görevlendirdiği belirtilmektedir. Ayrıca sıkıyönetim kararıyla üçten fazla kişinin halka açık alanda bir araya gelmesini ve akşam 21:00’den sonra dışarı çıkmayı yasaklayan resmî duyuruların asıldığını, bu kısıtlamanın özellikle Müslümanlar için olduğunu, binlerce doğru delile karşılık, asılsız suçlamalarla insanları yollardan ve otellerden zorla alıp hapse attıkları vakidir. Şeyhülislamın Bey’in evinde topladığı resmî görevli ulema bu gerekli müdafaayı yapmanın çirkinliğini itiraf etmişlerdir.⁷⁵ Veziru’l Ekber de bu toplantıya katılmış ve şöyle söylemiştir:

74 Muhammed Marzuki ve El-Cilani Bin El-Hac Yahya, معركة الزلّاج (تونس) الشركة التونسية للتوزيع: تونس، 1974)، 42-43.

75 Muhammed Raşid Rıza, “أخبار المنار”، مجلة المنار، Nisan, 1912, 383-388.

“İlim ehli şeriatın ve aklın reddettiği bu işten razı değildir, hükûmetin kendilerinin bu tutumlarını böyle bilmesini istiyorlar... İktidar hakikatte ve görünüşte tüm kalplerin üzerinde hükmü olan din adına ne isterse yapmayı istemiştir. Fakat halk, cehaletine ve ilim adamlarına olan kesin inançlarına rağmen onların Allah’a, Resulüne ve müminlere ihanet ettiklerini bildikleri için, onlara gizli ve açık lanet etmektedirler...”⁷⁶

Toplantıya katılan ulema protektora otoritesinin istediği şeyi yapmaktan dolayı rahatsızlık duyduklarını ifade etmişlerse de ve belki de toplantıda bulunmayı bundan rahatsızlık duyan resmi ulemalar olsa da bu istek yerine getirilmiş ve otoriteye boyun eğilmiştir. Ayrıca Ali Baş Hanbe liderliğindeki Tunus Gençlik Hareketi’ne yönelik baskı durumunun yanı sıra, adli soruşturmalar sonucu kendisine yöneltilen suçlamalar kanıtlanamamış ve geriye kalan hükümlüler Kuzey Amerika’ya gönderilmiştir.⁷⁷ Cellaze olaylarından sonra birkaç grup ve birey ciddi karışıklıkların ardından genellikle gerektiği gibi rejime bağlılıklarını resmen teyit ettiğinde, Tunus âlimleri adına Şeriat Meclisi’nin bir grup üyesi pişmanlıklarını ve sadakatlerini ifade etmek için Başbakan Yusuf Cait ve Mukim General Gabriel Appetite’i ziyarete gitmiştir.⁷⁸ Bu olaylar aynı zamanda tramvay olayının patlak vermesine de katkıda bulunmuş ve Şeyh Abdulaziz es-Sealibi’nin ve Ali Baş Hanbe Tramvay Boykotu’nun çerçevelenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Polis raporları, Beşir al-Forti’nin Tunus şehrinde tüm üyeleri Zeytuneli olan milliyetçi bir gruba ait olduğunu göstermiştir.⁷⁹

Tramvay Boykotları süreci, Zellac olayından üç ay sonra 8 Şubat 1912’de Bab Souika ile Bab Sadun’u birbirine bağlayan demir yolları arasında İtalyan bir sürücünün kullandığı tramvayla bir arabanın altında kalarak hayatını kaybeden Tunuslu bir çocuğun kaza geçirmesinin ardından başlamıştır.⁸⁰ Ali Baş Hanbe halka şehrin ulaşım sistemini boykot etme çağrısında bulunmuştur. 9 Şubat 1912’de Tunus’taki tramvay işçilerinin protestosu bir greve yol açmıştır. Sömürge otoritesi, aralarında boykot kampanyasına öncülük eden Ali Baş Hanbe de dâhil olmak üzere bu boykotun beyni olarak gördüğü bazı ileri gelenleri (ayanları) çağırmak üzere Kalem Bakanı Tayyib el-Celuli’yi görevlendirerek krize bir çözüm aramaya çalışmıştır. Bu müdahale, Tramvay Şirketi’ndeki Tunuslu işçilerin koşullarıyla ilgili çeşitli haklar talep etmek için bir fırsattı. Bu boykot, şirketin birçok taviz vermesine ve Tunuslu işçilerin durumunda bazı iyileşmelere yol açtı. Ancak, Tunusluların oy kullanmasına

76 Rıza, “أخبار العالم الإسلامي,” 388.

77 Eş-Şater ve diğ., الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, 76.

78 Green, العلماء التونسيون, 296-297.

79 Tabbabi, صراع الهوية: الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي.

80 Eş-Şater ve diğ., الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, 80.

yönelik önceki taleplere yeni bir talebin eklenmesi, bu boykotun arkasında olduğunu düşündüğü unsurlardan yedisini tutuklayıp dördünü sürgüne gönderen sömürge otoritesinin hoşnutsuzluğunu artırdı. Bu kişiler arasında Ali Baş Hanbe'de vardı. Bir süre sonra sömürge otoritesi halkın ve şirketteki Tunuslu işçilerin durumunu iyileştirmek ve toplanan verginin kaldırılması için çeşitli önlemler alarak durumu sakinleştirmeye çalıştı. Fransız sömürge otoritesi 1918'de İstanbul'da ölene kadar sömürgeciliğe karşı her türlü eylemi destekleyerek İstanbul'da kalan Ali Baş Hanbe dışında hepsi normal hayatlarına dönen tutuklu ve sürgünlerin affına karar verdi.⁸¹ 1912 baharında Zeytune öğrencilerinin yardımıyla ünlü Tramvay Boykotu'nu organize eden Tunuslu gençler, bu kampanyayı yabancılara karşı cihat olarak sunmaya çalıştılar ancak bu çabalarında büyük ölçüde başarısız oldular. Bunun nedeni kısmen boykot sürecinden uzak duran ulemanın katılmayıp bunun yerine minberlerden boykot sürecini kınamış gibi görünmeleri idi. Nisan 1912'de ne zaman bir imam boykota karşı tutumu nedeniyle eleştirilse Müslümanları camileri terk etmeye çağıran posterler şehre asıldı. Aynı zamanda birkaç öğrenci Zeytune Cami'ndeki hocalarını mevkilerini ve prestijlerini korumak için Fransızlarla iş birliği yapmakla suçladı. Cellaze davasının ardından müderris ve şeriat kadılarının maaşlarına yapılan önemli artış bu suçlamaları destekleyen ek bir argüman oldu.⁸² Protektora aygıtı ile Müslüman halk arasında yaşanan ilk çatışmayı temsil eden Zellac Savaşı ve üç ay sonra bir kaza sonucu başlayan Tramvay boykotları akabindeki olaylar; Fransız protektora makamlarının baskıları, istekleri karşısındaki ulemanın tutumu bundan rahatsızlık duyanlar olsa da baskıdan dolayı ve mevki, prestij koruma arzusuyla da boyun eğmek olmuştur. Zira mevki, prestij koruma güdüsü, dinamiği de maaşlara yansıyan önemli bir artışın gözlemlenmesiyle ödüllendirilmiştir.

Vatandaşlık Meselesi

Fransa 1881'den bu yana protektorası altındaki Tunus'ta birkaç prosedürle birlikte bir dizi yasa çıkarmıştır. Bu yasalardan en önemlilerinden biri de vatandaşlık kanunudur. Zira vatandaşlık kanunu çıkarmak modernleşme adımlarından biridir. Bu kanun; bürokratik alanda, bireyin devlet nezdinde ilişkilerinin, sosyal ve siyasi haklarının yeniden tanımlanmasına ve toplumda yaygınlaşmasına katkı sağlayıp kurumların da dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu kanun Tunus'ta ikamet eden yabancılara yanı sıra Tunusluların önüne

81 Muhammed El-Hadi Şerif, الاستقلال إلى التاريخ تونس من عصور ما قبل التاريخ إلى الاستقلال (تونس: دار سراس للنشر، 1993)، 114-115.

82 Green, العلماء التونسيون، 296-297.

Fransız vatandaşlığını benimsetmek için geniş kapılar açılmasını sağlayan 20 Aralık 1923 tarihli bir yasadır. Fransa, İtalyan emellerine karşı koymak amacıyla sayıca üstün olan İtalyan unsuruna karşı Fransız unsuruna öncelik vermek istiyordu. Fransa hukuki açıdan Tunus kimliğini ve Tunus'un Arap-İslam karakterini yasal olarak tasfiye ederek ilhak sürecini tamamlamayı hedeflemekteydi. Bu tehlikenin belirginleşmesiyle birlikte bir grup siyasi, entelektüel ve dini aktör bu duruma karşı harekete geçti. Örneğin; Taher al-Haddad 13 Kasım 1923'te El-Umma gazetesinde "Vatandaşlık bir antlaşmayı bozdu" başlıklı bir yazı yazarak ve şunları ifade etmiştir: "...ve bugün (yani sömürgecilik) Tunusluları (vatandaşlığı olmayan) Doğu'dan ayırmak için vatandaşlığa alma projesi tamamlandı."⁸³ Fransa'nın sömürgelerinde çıkardığı vatandaşlığa alma yasası yetkisi altındaki ülkelerin İslami kişiliğini ve kimliğini silmeyi amaçlıyordu. Bu nedenle, Fransa'nın bir Müslümanın kendi uyruğuyla vatandaşlığa alınmasını kabul etmesi için koyduğu şartlar arasında, özellikle evlilik, boşanma ve miras gibi "Kişisel Statü" (Ahvali Şahsiyye) ile ilgili konular da dâhil olmak üzere her konuda kendi yasalarına başvurması ve şeriata başvurmaması yer almaktaydı. Vatandaşlığa kabul konusu, 1910'dan itibaren Tunus'ta gündeme getirilmiştir. Tunus basını bu konuyu yazmış ve hukukçulara bu konudaki görüşlerini açıklamaları için çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine Şeyh Abdulaziz es-Sealibi sözü doğrudan ve açık bir şekilde âlimlere yöneltmiş ve fakihlerden, İslam hukukunun bekçilerinden, koruyucularından vatandaşlığa kabul konusundaki tutumlarını belirten bir yazı yayınlamalarını istemiştir. Kamuoyu bu konuyla meşgul olup bu tartışmayı değerlendirmeye almıştır. Fakat vatandaşlık meselesi meşru bir Şeriat merciinden alınan bir şer'i görüşle sona erdirilmemiş, ulemeden bir söylem, bir yazı gelmemiştir. Yirmili yıllarda, 1 Ocak 1924'te yürürlüğe giren 20 Aralık 1923 yasının çıkarılmasından sonra sömürge hükûmetinin onayladığı kolaylıklar sonucunda vatandaşlığa alınan Fransız vatandaşlarının sayısı artmıştır.⁸⁴ Tunus gazeteleri bu olguyu ele almış ve yazarlar bunun Müslüman halkın İslami kişiliğine ve kimliğine yönelik tehlikelerini tanımlamak için birçok makale yazmışlardır. Modernleşme bağlamında bir yenilik olarak vatandaşlık meselesi Tunus nezdinde önemli bir sorun hâline gelmiştir. Fakat bu meseleye yönelik ulemanın tutumu halkın beklentisi karşısında zayıf kalmıştır. Vatandaşlık konusundaki hukuki hükmün açıklığa kavuşturulmasında ulemanın sessizliği 1920'li yıllarda fark edilmektedir. Zeytune öğrencileri 1912 ve 1920'li yıllar arasındaki dönemde sessiz kalmışlardır. Bu dönem iç (Zellac olayları) ve uluslararası

83 Tabbabi, "صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي,"

84 Muhammed Butibi, "5، مجلة أبعاد، التجنيس في تونس بين القبول والمعارضة خلال فترة الحماية الفرنسية 1881-1956،" no. 2 (Aralık, 2018): 217-219. Son erişim: 5 Mart 2023, <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/403/5/2/72115>.

(Dünya Savaşı'nın patlak vermesi) siyasi koşullar nedeniyle sakin bir dönem olarak karakterize edilmektedir.⁸⁵

Sonuç

Fransız Protektorası'nın Tunus'ta 1881'de kurulmasından 1920'li yıllara kadar olan süreçte ulemanın rolünü incelediğim bu çalışmada; ulemanın çoğunluğunun işgale, modernleşme adımlarına karşı buldukları konum, meclis, kurum, makam vb. itibarıyla etkin bir konumu ve gücü olabileceken kendi çıkarları ve Fransız otoritesinin baskılarından kaynaklı olarak çeşitli sebeplerden dolayı zayıf bir etkisi olduğu görülmektedir. Ulemanın dini temsil konumu ve gücü Fransız otoritesi tarafından modernleşme adımları atmamak veya halkın birtakım olaylara ve durumlara karşı verdiği tepkileri bastırmak için yeri geldiğinde bir dayanak ve meşrulaştırma aracı olarak kullanılmış, din araçsallaştırılmıştır. Bu ulema çoğunluğunun arasında bulunmayan az sayıda meşhur ulemanın işgal ve otorite karşıtlığı ve kendilerine, toplumlarına uymayan modernleşme adımlarına karşı saflardaki çeşitli tutum ve girişimleri yaşanan olay ve durumların sonuçları üzerindeki etkileri güçlü olmasa da dikkate şayandır. Ulema direniş, istifa, ayan, halifelige bağlanma, göç hareketlerinde bulunmuş, Tunus-Cezayir Komitesi Hareketi kurmuştur. Direniş hareketinde ülkede silahlı direnişin az sayıda olması ve bu tür direnişe eğilim, katılım ve desteğin az olması Fransa'nın Tunus'ta otoritesini genişletmesine katkı sağlamıştır. Fransa otoritesine karşı tepki olarak makamlarından istifa eden ulemanın pek çoğunun işlerine bir süre sonra döndükleri gözlemlenmektedir. Yeni kurulan sistemde yerel kurumlar olan belediye kurumlarında da düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere karşı çıkarak otoriteyi reddeden ulemanın bu hareketi başkentin ileri gelenlerinin hareketi olarak tanımlanmaktadır. Bu yeni tedbir ve düzenlemelere ulema tarafından fetvalar verilmiş buna karşılık Fransa işten çıkarmalar, sürgünler vb. ile bu faaliyetleri zayıflatmışsa da İslami hükümlere aykırı olan politikalara tepkiler devam etmiştir. Bir diğer kurtuluş ümidi olarak bir grup ulemanın Müslüman kamuoyunu seferber etmek ve dünyayı özellikle İslam dünyasını bu işgalden haberdar etme ve Fransızlara karşı Müslüman düşüncelerini yaymak için çaba göstermişlerdir. Bu çabalarının bir tezahürü olarak ise dönemin İslami gücü olan Osmanlı İmparatorluğu'na dolayısıyla Halifeliğin gücüne ümit bağlamışlarsa da dönemin şartları gereği bu ümit boşa çıkmıştır. Bir diğer husus olarak ulemanın göç etme tercihinde bulunmasının nedenleri farklı olsa da Fransız işgaline, sömürge politikalarına karşı bir tür protesto, pasif direniş niteliğinde olan bu yöntem

85 Aşur, رجاله و رجاله، 143.

elbette kendilerine Tunus'un bağımsızlık mücadelesine basın, yayın vb. alanlarda bir propaganda alanı sağlamıştır. Göç eden âlimler arasından meşhur olan kişiler Kuzey Afrika'daki Fransız sömürgecilğine ve yayılcılığına karşı Osmanlı İmparatorluğu ile koordinasyon hâlinde Tunus-Cezayir Komitesini kurmuşlar ve etkili faaliyetlerde bulunmuş olsalar da Fransız makamları bu hareketleri başarısızlığa uğratmak ve bastırmak için bu kişileri cezalandırmıştır. Sömürge otoritesine ve politikalarına karşı gerçekleşen Cellaze Savaşı ve Tramvay Boykotları olaylarında halkın tepkileri güçlü olmuştur. Bu olaylarda ulema Fransız makamlarının isteklerini yerine getirmekten rahatsızlık duymuşsa da Fransa ulemanın dini temsiliyet, meşrulaştırım aracı ve fetva verme suretiyle halkı mobilize etme gücünden dolayı onlara karşı baskı uygulayıp prestijlerini koruma arzularından faydalanmış ve ulemada buna boyun eğmiştir. Fransız protektora makamlarının Tunus'ta çıkardığı vatandaşlık kanunu bu vatandaşlık kavramının ve olgusunun yeniden belirlenmesi için toplumda bireylerin birbiriyle ve bireylerin devlet nezdinde sosyal ve siyasi olarak ilişkilerinin düzenlenmesi, statülerin değişmesi, belirlenmesi ve dolayısıyla da kurumlarda meydana gelen değişiklikler modernleşme, demokratikleşme adımı olarak değerlendirilebilir. Zira çıkarılan bu kanunla kişinin geçtiği vatandaşlık; temel hak ve hürriyetleri ve diğer kişilerle kurduğu evlilik, boşanma ve miras ilişkileri gibi konularda bir takım yeni düzenlemeler için Fransız hukukuna başvurmayı ve Müslüman bir ülke olan Tunus halkının İslam dininin hukukuna yani şeriatına başvurmamayı içeriyordu. Buradan Fransa'nın modernleşme, sekülerleşme, demokratikleşme adı altında Tunus'un İslami ve Müslüman kimliğini silmeyi amaçladığı açıkça gözlemlenmektedir. Ulemanın vatandaşlık kanunu konusundaki hukuki hükmün açıklanmasına yönelik fetva vermesini, akıllardaki soru işaretlerini gidermesini, İslam dininin bu kanunun içeriğine ne cevap verdiğini, kendilerinin inançlarına uygun olup olmadığını öğrenmeyi isteyen halk bu beklentisine pek de yanıt bulamamıştır. 1920'li yıllardaki bu süreçte ulemanın sessizliği dikkat çekmektedir. Ülke içinde ve dünyada yaşanan çatışmaların bu sessizliğe katkı sağladığı düşünülebilir.

Kaynakça

Abdallah, Tahir Ebu'l Kasım. الحركة الوطنية التونسية: رؤية شعبية قومية جديدة. 1956-1830. (ط. ٢). تونس. دار المعارف: تونس, 1975.

تونس. الطرق الصوفية والاستعمار الفرنسي في تونس 1881-1939. Al-Ajili, Al-Talili. 1992. منشورة كلية آداب بمنية

2003. مؤسسة الفاسي: الجزائر. الحركات الاستقلالية في المغرب العربي. Al-Fassi, Allal.

المقاومة المسلحة في تونس: 1881 - 1939. Al-Mansir, Adnan ve Al- Sağir, Amira Aliya.

2005, كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية قسم العلوم الإنسانية: تونس.

Al-Zumrali, Sadik. دار الغرب الإسلامي: لبنان. أعلام تونسيون. 1986.

Aşur, Muhammed Aziz. دار سراس للنشر: تونس. جامع الزيتونة: المعلم ورجاله. 1991.

Aşur, Muhammed Fazıl. المجلة الزيتونية "الشيخ محمد السنوسي". no. 148 (1955): 1-15.

Aşur, Muhammed Fazıl. تونس. الحركة الأدبية والفكرية في تونس. الدار التونسية للنشر: تونس. 1983.

Berger, Peter Ludwing. *The Social Reality of Religion*. England: Penguin Books Ltd., 1973.

Broadley, Alexander Meyrick. *The Last Punic War: Tunis, Past and Present, with a Narrative of the French Conquest of the Regency*. London: W. Blackwood and Sons, 1882.

El-Havce, Muhammed. دار الغرب الإسلامي: بيروت. 1986.

En-Naifer, Muhammed Şazili. لبنان. مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الأول. دار الغرب الإسلامي 1994.

En-Naifer, Muhammed. لبنان. عنوان الأريب عما نشأ بالبلاد التونسية من عالم أديب. دار الغرب الإسلامي 1996.

Es-Sahli, Hammadi. 1956 – 1881- المعاصر- تونس. تاريخ تونس التوزيع: تونس. شركة تونس التوزيع: تونس. 1986.

Eş-Şater, Halife ve diğerleri. تونس عبر التاريخ: الحركة الوطنية ودولة الاستقلال. 2005, مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية والاجتماعية: تونس.

Fellahi, Rabeh. "الجزائر "جامع الزيتونة والحركة الإصلاحية في الجزائر (1908-1954)". 2008, كلية العلوم الإصايبية والاجتماعية. جامعة ميتوري قصبية.

Green, Arnold H. "Political Attitudes and Activities of the Ulama in the Liberal Age: Tunisia as an Exceptional Case." *International Journal of Middle East Studies* 7, no. 2 (April 1976): 209-241.

Green, Arnold H. *The Tunisian Ulama 1873-1915: Social Structure And Response to Ideological Currents*. Hungary: Brill Archive, 1978.

Green, Arnold H. المجمعنة تونسي للعلوم والأدب والفنون وبيت:تونس. العلماء التونسيون. 1995, الحكمة.

Heine, Peter. "حوليات الجامعة التونسية" صالح الشريف التونسي. no. 24 (1985): 101-110.

Kale, Nesrin. "Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru." *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 5, no. 19 (Mayıs-Temmuz 2002): 30-52.

Karaatlı, Bülent. *Arap Baharı 'nda Farklı Bir Ülke Tunus-Osmanlı'dan Sömürgeciliğe, Sömürgecilikten Arap Bahar 'ına Tunus Modernleşmesi Üzerine*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.

Köktaş, M. Emin. *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık*. Ankara: Vadi Yay., 1997.

Mahcubi, Ali. 1986, دار سراس للنشر :تونس .انتصاب الحماية الفرنسية بتونس .

Mahcubi, Ali. 1999, بيت الحكمة :تونس .جذور الحركة الوطنية التونسية 1904 – 1934.

Mahfuz, Muhammed. 1982, دار الغرب الإسلامي :لبنان .ترجم المؤلفين التونسيين .

Marzuki, Muhammed ve El-Cilani Bin El-Hac Yahya. 1974, معركة الزلّاج .تونس :الشركة التونسية للتوزيع .

Muruki, Amir. : جمعية الطلبة الجزائريين الزيتونيين : دراسة تاريخية في مسيرتها النضالية : 1947 - 1934 . 2013, كلية العلوم الإسلامية الجامعة الجزائر :الجزائر .رسالة الماجستير .من 1947 - 1934 .

Muvaadat, Muhammed. 1974, دار :تونس .محمد الخضر حسين: حياته وآثاره (1873-1958) .التونسية 1974.

Ostwalt, Conrad. *Seküler Çan Kuleleri, Laik Ama Kutsal*. Çev. Ali Köse. İstanbul: Nesil Yayınları, 2006.

Özek, Çetin. *Devlet ve Din*. İstanbul: Ada Yay., 1999.

Perkins, Kenneth J. *A History of Modern Tunisia*. UK: Cambridge University Press, 2004.

Perkins, Kenneth J. *Tunisia Crossroads of the Islamic and European Worlds*. London: Westview Press, 1986.

Swatos, William H. ve Christiano, Kewin J. *Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni, Sekülerizm Sorgulanıyor*. Çev. Ali Köse. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.

Şerif, Muhammed El-Hadi. 1993, تاريخ تونس من عصور ما قبل التاريخ إلى الاستقلال .تونس :تونس .دار سراس للنشر .

Tabbabi, Hafez. "صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني" .أعمال الندوة العلمية الدولية الحادية عشرة حول الزيتونة: الدين والمجتمع والحركات "والاجتماعي 5-6 ماي , جامعة منوبة المعهد الأعلى لتاريخ الحركة الوطنية, تونس ,الوطنية في المغرب العربي 2002.

Tabbabi, Hafez. 2011, دار تونس للكتاب :تونس .بناء الوطني وتحديات الاستقلال .

Timoumi, Hadi. 1999, دار الحكمة :قرطاج .المغبيون في تاريخ تونس الاجتماعي دالهادي التيمومي .

İnternet Kaynakları

Ardıç, Nurullah. "Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 11 (Mayıs 2008): 61-92. Son erişim: 27 Mayıs 2023. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/655921>

Bin Ali, Yasin. "ماذا خسر علماء الزيتونة مع تيار التغريب العلماني؟" .Son erişim: 20 Kasım 2020. <https://www.attahrir.info/لماذا-خسر-علماء-الزيتونة-مع-ت-تغريب-العلماني/>.

Butibi, Muhammed. “التجنيس في تونس بين القبول والمعارضة خلال فترة الحماية الفرنسية” 1956 - 1881, ”مجلة أبعاد”, 5, no. 2 (Aralık, 2018): 215-233. Son erişim: 5 Mart 2023. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/403/5/2/72115>.

Diyab, Hişam ve Ez-Zeyn, Muhammed. “الشيخ العلامة محمد المكي بن عزوز: دراسة بيوغرافية” 9, no. 1 (Mart 2018): 164-194, Son erişim: 18 Şubat 2023. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/281/9/1/48207>.

Mawsouaa. “صالح الشريف.” Nisan 27, 2023. http://www.mawsouaa.tn/wiki/صالح_الشريف.

Mektebe Shamela. “مشاهد برلين، ضمن الأعمال الكاملة. كتاب موسوعة الأعمال الكاملة” Eylül 25, 2022. <https://shamela.ws/book/14579/5356#p1>.

Rıza, Muhammed Raşid. “أخبار العالم الإسلامي.” مجلة المنار, Nisan, 1912. Son erişim: 28 Eylül 2022. <https://shamela.ws/book/6947/2551>.

Stiti, Mustafa. “إسطنبول تحتفي بعلماء تونس.” Turk Press, 6 نوفمبر, 2019. Son erişim: 18 Mart 2023. <https://www.turkpress.co/node/66105>.

Filistin’de Gizli Yahudi Örgütü Hashomer ve Faaliyetleri (1909-1918)

Abdelrahman ELFARRA*

Geliş tarihi: 23/06/2023

Kabul tarihi: 02/08/2023

Atf: Abdelrahman E. “Filistin’de Gizli Yahudi Örgütü Hashomer ve Faaliyetleri (1909 – 1918)”. Ortadoğu Etütleri 15-1 (2023): 49 - 68

DOI: 10.47932/ortetut.1319067

Öz: Osmanlı Devleti’nin Filistin’deki hâkimiyetini yitirme sebeplerinin başında, siyonistlerin bölgede kurdukları gizli örgütler gelmektedir. Bunlar; Filistin başta olmak üzere Osmanlı’nın toprak bütünlüğünü tehdit edecek gizli istihbari özelliklere sahiptiler. Hashomer de Filistin’de kurulan bu tür gizli Yahudi örgütlerin en önemlilerinden biridir. Tıpkı diğer siyonist örgütler gibi bölgeyi Yahudiler adına kontrol etmek amacıyla 1909 yılında Filistin’de kurulmuş silahlı oluşumlardan biridir. Hashomer; silahlanarak Filistin’deki Yahudi yerleşim yerlerini korumak, bölgede yerleşik Araplara baskıda bulunmak, Osmanlı yönetimine karşı istihbarat toplamak ve Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle iş birliği yapmak gibi önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Örgüt, yaptığı faaliyetleriyle bölgedeki Osmanlı yönetiminin sona ermesinde rol oynayan aktörler arasında yer almaktadır. Çalışmada, 1909 yılından 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı’na uzanan süreçte bu örgütün kuruluşu ve yaptığı bazı faaliyetler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Siyonist Örgütler, Hashomer, İstihbarat Faaliyetleri, Yahudi Göçü, Osmanlı Devleti, Filistin.

* Abdelrahman Elfarra: Doktora Öğrencisi – Sakarya Üniversitesi abdelrahman.alfarra@ogr.sakarya.edu.tr ORCID NO: 0000-0002-2871-3059

The Secret Jewish Organization Hashomer and Its Activities in Palestine (1909-1918)

Abdelrahman ELFARRA*

Received: 23/06/2023

Accepted: 02/08/2023

Citation: Abdelrahman E. “The Secret Jewish Organization Hashomer and Its Activities in Palestine (1909-1918)”. Middle Eastern Studies 15-1 (2023): 49 - 68

DOI: 10.47932/ortetut.1319067

Abstract: One of the main reasons why the Ottoman Empire lost its sovereignty in Palestine was due to the secret organizations established by the Zionists in the region. There were concerns about certain secret intelligence organizations in Palestine that posed a threat to the territorial integrity of the Ottoman Empire. Hashomer is one of the most important of such secret Jewish organizations established in Palestine. Just like other Zionist organizations, it is one of the armed formations established in Palestine in 1909 to control the region for the Jews. Hashomer armed itself and carried out important activities such as protecting Jewish settlements in Palestine, oppressing the Arabs in the region, gathering intelligence against the Ottoman administration, and cooperating with the British during the First World War. With its activities, the organization was among the actors that played a role in the end of the Ottoman rule in the region. This study examines the establishment of this organization and some of its activities from 1909 to the First World War of 1914-1918.

Keywords: Zionist Organizations, Hashomer, Intelligence Activities, Jewish Immigration, Ottoman Empire, Palestine.

---

* Abdelrahman Elfarra: PhD Student – Sakarya University abdelrahman.alfarra@ogr.sakarya.edu.tr
ORCID NO: 0000-0002-2871-3059

المنظمة اليهودية السرية "هشومير" وأنشطتها في فلسطين (1909-1918)

عبد الرحمن الفرا *

تاريخ الاستلام: 2023/08/02 تاريخ القبول: 2023/06/23

اقتباس: عبد الرحمن ف. "المنظمة اليهودية السرية "هشومير" وأنشطتها في فلسطين (1909-1918)", دراسات الشرق الأوسط، 68 - 49 (2023): 1-15

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1319067

الملخص

إن السبب الرئيسي لفقد الإمبراطورية العثمانية هيمنتها في فلسطين هو المنظمات السرية التي أسسها الصهاينة في المنطقة. وكانت لهذه المنظمات أنشطة استخباراتية سرية من شأنها تهديد أمن وسلامة الأراضي التي كانت تسيطر عليها الدولة العثمانية لاسيما فلسطين. وتعد منظمة "هشومير" واحدة من أهم المنظمات اليهودية السرية التي تأسست في فلسطين. وتم تشكيل هذه المنظمة المسلحة في فلسطين عام 1909 من أجل السيطرة على المنطقة باسم اليهود، شأنها شأن التنظيمات الصهيونية الأخرى. وقامت منظمة هشومير بحمل السلاح وتنفيذ أنشطة مهمة مثل حماية المستوطنات اليهودية في فلسطين، وقمع العرب الذين كانوا يعيشون في المنطقة، وجمع المعلومات الاستخباراتية ضد الدولة العثمانية والتعاون مع البريطانيين خلال الحرب العالمية الأولى. ومن خلال الأنشطة التي قامت بها، تعتبر المنظمة من بين العوامل الرئيسية التي لعبت دوراً في إنهاء الحكم العثماني في المنطقة. هذه الدراسة تتناول مرحلة تأسيس هذه المنظمة وبعض أنشطتها التي قامت بها في الفترة الممتدة من 1909 إلى الحرب العالمية الأولى في 1914-1918.

الكلمات المفتاحية: المنظمات الصهيونية، هشومير، الأنشطة الاستخباراتية، الهجرة اليهودية، الدولة العثمانية، فلسطين.

* عبد الرحمن الفرا: طالب دكتوراه، جامعة صقاريا، abdelrahman.alfarra@ogr.sakarya.edu.tr
رقم أوركيد: 0000-0002-2871-3059

Giriş

Filistin'e göç eden Yahudiler, belli bir yerleşme sürecinin ardından gizli örgütler kurarak gerek bölgede meskûn yerli halka gerekse Osmanlı yönetimine karşı faaliyetlere girişmişlerdir. Yaptıkları faaliyetlerle daha sonrasında kurulacak olan İsrail için zemin hazırlamışlardır. Bu örgütlerden biri olmasına rağmen Hashomer, Türk tarihçiliğinde yeteri kadar bilinmeyen konulardan biridir.

Osmanlı Devleti'nin Filistin bölgesindeki hâkimiyetinin sona ermesinde rolü olan bu gizli Yahudi örgütü, faaliyetleriyle birlikte tanıtmak ve gündeme getirmek amacıyla bu çalışma kaleme alınmıştır. Çalışmada öncelikle Hashomer'in kimler tarafından nasıl kurulduğu ele alınmaktadır. Burada özellikle de bölgedeki halka ve Osmanlı yönetimine karşı gizli faaliyetlerinin neler olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca bölgeye yönelik emperyal hesapları olan yabancı devletlerle ilişkilerinin nasıl olduğu da gündeme getirilmektedir. Çalışmada İbranice, Arapça ve İngilizce kaynaklardan istifade edilmiştir.

Hashomer'in Kuruluşu

Avrupa'da yaşayan Yahudilerin maruz kaldığı “ırkçılık” başta olmak üzere bazı zorlu koşullar, kendi devletlerini kurma arayışına girmelerine sebep olmuştur.¹ Bu düşüncenin zaman içerisinde büyümesi ve gelişmesi, Siyonizm ve “Siyonist faaliyetler”le daha da gelişmiştir.² Siyonistlerin ilk hamleleri, İngiltere başta olmak üzere birtakım sömürgeci devletler ile bir güç birliği oluşturma çalışmasıyla olmuştur.³ 1897'de toplanan *Birinci Siyonist Kongresi* de bu anlamda önemlidir. Kongrede görüşülen konular arasında Siyonist faaliyetlere başlanıldığı; Siyonizmin Yahudilere telkin edilmeye başlanılacağı, Filistin'e göç edileceği, göçlerin kalıcı hâle gelebilmesi adına yapılabilecek herhangi bir faaliyetten kaçınılmayacağı gibi maddeler vardır.⁴

Filistin'e yapılan göçlerle birlikte bölgedeki Yahudilerin sayısı zamanla artmıştır. Siyonistlerin bu süreçte yerli halka yaptığı zulümler ve dönemin hukuk kurallarına aykırı olarak ele geçirdikleri topraklardan dolayı çektikleri tepkiler yüzünden, Yahudilerin kendilerini “savunma” ihtiyacı hâsıl olmuştur.⁵ Ayrıca Filistin'deki siyasi faaliyetlerinin kalıcı hâle gelmesi ve bölgeye

1 Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*, 2. Bs (İstanbul: Kırmızı Kedi, 2013), 19, 28.

2 Necmettin Alkan, *Nili; Ortadoğu'da Casuslar Savaşı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 25.

3 Ann William, *Britain and France in the Middle East and North Africa* (London: Macmillan pub Ltd, 1968), 42.

4 Vahdettin Engin, *Pazarlık*, 14. Bs (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 61-62; Necib Al-Akiki, *Al-Mustashrikoun (الكيبكي، المستشرقون)* (Kahire: Dar Al-Maarif, 1965), 2: 2: 572.

5 Abdulvahaab Al-Meseri, “Mevsuat al-Yahud ve al-Yahudiya ve al-Sohuniya (المسيري، موسوعة اليهود)”

yerleşen Yahudilerin “korunması” gibi ihtiyaçlardan dolayı Hashomer silahlı örgütü, bugünkü Kuzey Celile'deki Mas-Ha'da, önde gelen siyonist isimlerin kararıyla kurulmuştur. Nisan 1909'da yapılan bu toplantıya; Poale Zion Partisi'nin liderleri, Israel Shochat, Alexander Zaid, Yisrael Giladi ve Yitzhak Ben-Zvi gibi isimler katılmıştır.⁶

Kurulduğunda yalnızca 30 üyesi bulunan Hashomer, Celile'de “bekçilik” ve “güvenlik” faaliyetleri yapmalarının dışında daha sonraki yıllarda faaliyet alanlarını iyice genişletmiştir.⁷ Devletin haberinin olmadığı bir yapıya sahip olan Hashomer, kurulduğu andan itibaren bölgesel bir örgüt olması itibarıyla üç büyük amacı gerçekleştirmeye çalışmıştır: Halka saldırılar yapmak, nöbet tutmak ve bekçilik ile tarım çalışmalarıyla kalıcı işgal.⁸

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Hashomer

Hashomer için bölgedeki yerli Osmanlı tebaası ciddi bir sorundu. Osmanlı'yı destekleyen her türlü kurum, kuruluşun ve vatandaşın uzaklaştırılması Hashomer'in bir numaralı amacı olmuştur. Örgüt, tarım ile uğraşan Arapların güvenliğini tehdit edecek boyutta bir Yahudi çiftçi sınıfını bölgeye getirmiştir.⁹ Ayrıca bölgeye gelen Yahudilerin güvenliği için bekçilik yapmaya başlanmıştır. Örgüt, bölgedeki tüm iş yerlerinde Arap işçilerini uzaklaştırma çalışmıştır. Bu nedenle herhangi bir Arap, mesai çıkışında serbest bir şekilde hareket edememekte, evinde bile huzur içinde oturamamaktaydı. Yahudiler ise tam aksine her türlü pozitif ayrımcılığı elde ediyordu.¹⁰ Kurulan sendikalar, sağlık klinikleri ve büyük aşevlerinin tamamı Yahudiler ve Siyonistler içindi.¹¹

Siyonizm faaliyetlerinin başarılı olabilmesi için örgütün silahlanması büyük öneme haizdi. Örgüt, Yunan yapımı tek atışlı bir tüfeğe sahipti, ilerleyen süreçte 5 mermili Osmanlı-Alman tüfeklerini dahi temin edebilmişti.¹² Hashomer'in ayrıca eski tabancaları da vardı. Sonrasında Hango, Browning ve

(Bayrut: Dar Al-Şoruk, 1999), 7: 175.

6 Yitzhak Ben-Zvi, *Zikronot Vršimot, Mehanurim Ad 1920*, ed. Rakhel Ben-Zvi (Tel Aviv: Keren Yitzhak Ben-Zvi, t.y.), 105-107; Yitzhak Ben-Zvi, *Sefer Hashomer* (Tel Aviv: Davar, 1962), 451.

7 Ben Halpern - Jehuda Reinharz, *Zionism and The Creation of a New Society* (United Kingdom: Oxford University Press, Oxford, 1998), 165.

8 Eliyahu Ben-Hour, *Ytsia Mehagader, Sidrt Hzikronot Şel İşh Habitakhon (بن حور، الخروج من السياج - عبري)* (Tel Aviv: Pirsumey Tsahal, Msrid Habitakhon, t.y.), 27.

9 Uziel Lev - Avi Kuper, *Bergyora Vhashomer*, 1985. Bs (Israel: Garsaot Shel Msrid Habitakhon Hayisreli, t.y.), 55.

10 Jony Mansur, “Mujam Al-Muştalahat Al-Sohuniyah ve Al-Esraçyilya (منصور، معجم الأعلام)” (Ramallah: Madar, 2009), 24.

11 Lev - Kuper, *Bergyora Vhashomer*, 80.

12 Tovey Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer (توفي، مذكرات رجل الحارس - عبري)* (Tel Aviv: Mehdo-rut Mod, 1973), 70-71.

Mauser gibi zamanına göre oldukça iyi kalitedeki tabancaları edinebilmişti. Ancak örgüt, bazı zamanlarda silah fiyatlarının yüksek olması nedeniyle bazı silah parçalarının üretimini kendi yapmak zorunda kalmıştı. Örneğin, av tüfeği mermilerini ateş ile barutu yeniden üretilip ikinci kez merminin kullanılabilir hâle gelmesini sağlamıştır.¹³

Hashomer'in yöneticileri için bekçilik ana hedef değildi yalnızca bir araçtı. Israel Shochat, Hashomer'in çalışma programından bahsederken bu konudaki gerçeği şu cümlelerle ortaya koymuştu: "Hashomer'in programı sadece dâhili bir programdı. Örgütün açıklanan amaçları sadece Türk hükûmetini yanıltmaya yönelikti. Hashomer, üyelerini sadece bekçilik mesleğine kazandırmayı amaçlamıyordu. Örgüt başka hedeflere de ulaşmak istiyordu: Yishuv'a tüm katmanlarıyla girmek, öz müdafaa ruhunu yaymak, öz gücünü geliştirmek ve Arapların gözünde Yishuv'un statüsünü yükseltmek."¹⁴

Hashomer'in, yerleşim bölgelerinden "Arapların arındırılmasından" ve "silahlanmadan" sonraki en önemli hedefi, istihbari bilgiler toplamaktı. Örgüt; yalnızca bölgede kendi varlığını korumak değil varlığını garanti altına almak amacıyla birtakım faaliyetlerin de başlaması gerektiği kanaatindeydi.¹⁵ Herhangi bir konuda bilgi sahibi olmak için tek kaynağın Osmanlı Devleti olmaması gerektiğini düşündüklerinden, istihbarat faaliyetlerini de önemseyip bazı oluşumlara girişmişlerdi. Bu sebeple bölgedeki yerlilerle iyi anlaşma yoluna gitmiş ve halk ile dostluk kurmuştu.¹⁶

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hashomer

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen öncesinde Hashomer, Yisrael Giladi'nin önderliğinde; İsrail Toprak Ofisi'nden aldığı hibenin yardımıyla Tel Adashim yerleşim merkezini kurmayı başardığı için bölgede güçlü bir konuma ulaştı.¹⁷ Örgüt zaman içerisinde çevredeki merkezi alanlarda da bir güç hâline geldi. Öyle ki bu genişlemeye doğal olarak tepki veren halk püskürtüldü, civardaki Bedeviler ve tüm köylüler üzerinde caydırıcı bir baskı oluşturuldu.¹⁸ Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında Birinci Dünya Sava-

13 Gershon Gera, *Hashomer* (Israel: Hotseta Msrid Habitakhon, Hahotsaa Lor, 1985), 53.

14 Barukh Ben-Yhuda - Israel Shochat, *Hamabek Lyvtaikhun Vlaatsmaut* (Ramot Gan: İtonot Mtsid, 1974), 26-27.

15 Efrayim Dekel, *Pilut Manganon Hmeyda (Hasoei); Miyomano Şel Manhig Manganon Hmeyda Şel Hahagana* (دیکل، نشاطات جهاز المعلومات "هشاي" - عبري), 1. Bs (Tel Aviv: Hidpasta Davar, 1953), 141.

16 Ben-Hour, *Ytsia Mehagader; Sidrt Hzikronot Şel İş Habitakhon*, 29.

17 Nakdimon Rogel, *Hayotsim El Erets Hatsafon: Reshitan Shel Kvutsot Hapoalim Betsba-Hagalil 1916-1920* (Tel Aviv: Meet Yitskhak Ben Tsvi, 1987), 7.

18 Hamdan Badir, *Tarih al-Haganah fi Filistin 1920-1945 (تاريخ الهاغاناة)* (Bayrut: 1981, t.y.), 19.

şı'na girmesi bu süreci belirleyen önemli gelişmedir.¹⁹ Nitekim Osmanlı'nın savaşa girmesinin ardından Hashomer, hangi tarafı destekleyeceği konusunda kafa karışıklığı yaşamıştır.²⁰ Örgüt üyelerinin bir kısmı, Osmanlı ordusu ile birlikte hareket etmiştir. Diğer kısmı ise İngilizler ile iş birliği yaparak bölgede ciddi bir sorun hâline gelmiştir.

Savaşın gelgitli durumu, Hashomer'de kafa karışıklığına neden olmuştur. Savaşın hemen her aşamasında üyeler büyük kararsızlıklar yaşamıştır. Zaman içerisinde birkaç ana ilkede mutabık kalınmıştır: Yahudiler ne sebeple olursa olsun Filistin'den çıkmayacaktır, silahların gizlenmesiyle beraber bekçilik faaliyetlerine devam edilecektir, tehlike olarak görülen Araplara karşı her türlü tedbir alınacaktır ve tüm bu faaliyetler Osmanlı yöneticilerinden gizlenecektir.²¹

Hashomer üyelerini, Araplarla ortak taburlar hâlinde olursa bile Osmanlı Ordusu'na gönüllü olarak katılmaya teşvik etmiştir.²² Çünkü örgüt, Filistin'deki Yahudilerin bir kısmına askerî tecrübe kazandırmak istemiş, Yahudilerin Osmanlı Devleti'nde askerî rütbelere kazanması ihtimalini önemsemiştir.²³

Bu arada Yahudileri “Osmanlılaştırma”ya teşvik etmek amacıyla, Kudüs'teki Yahudi Hahambaşılığı bu konuda bir yönerge yayımlamıştır. Ayrıca Yitzhak Ben-Zvi ve David Ben-Gurion gibi bazı Siyonist liderler tarafından imzalanan “Ey Yahudiler, Osmanlılaşın” başlıklı broşürün dağıtıldığı bilinmektedir.²⁴

Yahudilerin “Osmanlılaştırılması” konusunda çalışmaya devam eden Hashomer sayesinde, Filistin'de 15.000 Yahudi, Osmanlı vatandaşlığına başvurmuştur. Bu başvuruların asıl sebebi “Osmanlılaşma” değil, Filistin'de kalıcı olma mücadelesidir.²⁵ Hashomer ilerleyen süreçte hız kesmeden faaliyetlerine devam etmiş, Poale Zion Partisi ile iş birliği yaparak Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında Siyonist bir milis kurmaya yönelik projeyi başlatmıştır. Ya-

19 Necmettin Alkan, *İmparatorluğun Son Savaşı. Birinci Dünya Savaşı'na Neden Nasıl Girdik?* (İstanbul: Timaş, 2020), 25.

20 Şıptay Tipt, *Ben-Gurion ve Al-Arap (تیبیت، بن غوريون والعرب)*, trc. Gazi Al-Saadi, 1. Bs (Amman: Dar Al-Jalil lil Naşir, 1987), 39.

21 Rakhel Yaneyt, *Zikronot Hashomer, Sefer Hashomer, Zikronot khaverim: Yitzhak Ben-Zvi, Yisrael Shokhet, Matay Magd, Yohana Netberekski* (Shikhruro Shel Mearkot, Vkaftor Hahagana, Udvir. Tel Aviv), 155.

22 Gera, *Hashomer*, 19.

23 Shlomo Shiva, *Shevet Haamitsim (شيفتا، قبيلة الشجعان - عبري)* (Tel Aviv: Mehdurot sfaryayt hapoalim vhakaibuts haazury, 1978), 251.

24 Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer*, 213; Shiva, *Shevet Haamitsim*, 216.

25 Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer*, 213; Mardkay Eliab, *Al-Hamatsor Vhamtsuka Shel Erets Yisrael Bmilkhemet Haolam Harishona (الياب، في الحصار والضائقة - عبري)* (Kudüs: Meet Yitskhak Ben Tsvi, t.y.), 114.

hudi milisleri kurma projesi Yitzhak Ben-Zvi ve David Ben-Gurion tarafından 1914'te yürütülmeye başlamıştır.²⁶

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin Şam'daki Beşinci Ordu Komutanlığı, Yahudilerin orduya katılması konusunda Siyonistlerin gösterdiği çabalardan dolayı bu iş birliğine büyük bir şüphe ile yaklaşmıştır. Şüphelerin giderek artması, devletin Filistin'deki yetkililerine Yahudi gruplarını dağıtmaları için emir vermeleri ile sonuçlanmıştır. Yahudiler askere alınmayınca Hashomer'in kurucularından Israel Shochat, Akka'daki Osmanlı yetkilileri ile görüşüp Yahudileri orduya alması için ikna etmeye çalışmıştır. Shochat'ın bu başvurusu ve Osmanlı yetkililerin şüpheleri, makul gözükken bir anlaşma ile tatlıya bağlanmaya çalışılmıştır. Filistin'de biri Arap diğeri Yahudi olmak üzere iki gönüllü taburunun kurulması kararlaştırılmıştır.²⁷

Shochat ayrıca dönemin etkili isimlerinden Enver Paşa ve Cemal Paşa'ya, en az 50 Yahudi'nin orduya alınması talebinde bulunmuştur. Talebinin kabul edilmesinin ardından Shochat, kurulacak Yahudi grubunun başına atanarak Osmanlı eğitim kamplarından birine gönderilmiştir.²⁸ Yahudiler orduya katılmaya başlayınca, Hashomer daha fazla Yahudinin orduya alınmasını da organize etmeye çalışmıştır.²⁹

Hashomer, savaş boyunca Osmanlı Ordusu'na katılmaları amacıyla Yahudileri teşvik etmiştir. Yahudiler için Filistinsiz kalmak her ne kadar yurtsuz kalmak olsa da Yahudiler tüm çabalara rağmen Osmanlı adına savaşa girmek istememiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin orduda Yahudilerin de savaşmasına izin vermesine rağmen ordudaki Yahudi sayısı sınırlı kalmıştır.³⁰ Örneğin Petah Tikva yerleşim merkezinden 15 Yahudi gönüllü olarak katılırken aralarında Ben-Zvi ve Ben-Gurion'un da bulunduğu 40 kişi daha Kudüs ve Yafa'dan gönüllü olarak katılmıştır.³¹ Yahudi grubundaki gönüllülerin çoğu Hashomer ve Gidonim'in üyeleridir.³²

Hashomer'in yöneticilerinin bir kısmı, Osmanlı ordusunda çalışmamayı Yahudiler için bir kurtuluş olarak görmemekteydi. Öte yandan diğerleri İngilizlerle çalışmanın Yahudilerin devlet kurabilmesinin önemli fırsatı olduğunu düşünmüştür. Hashomer'den Yosef Siryet, örgütün savaş sırasındaki stratejisini şu cümlelerle açık bir şekilde ifade etmiştir: "Kişilerin yapabildiği işlere göre

26 Eliab, *Al-Hamatsor Vhamtsuka Shel Erets Yisrael*, 114.

27 Shiva, *Shevet Haamitsim*, 217.

28 Shiva, *Shevet Haamitsim*, 251.

29 Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer*, 213.

30 Shiva, *Shevet Haamitsim*, 212.

31 Yhoshua Ben Arye - Vaakherim, *Entsiklopedya Shel Hatkufot Hagdolot Btoldot Erets Yisrael, Mdina Al Saf Khurban 1914-1918* (بن آريه، موسوعة الفترات الكبرى - عبري) (Garsaot Rvivim, 1980), 4: 110; Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer*, 213.

32 Shiva, *Shevet Haamitsim*, 217.

görevlendirilmesi, mevcut durum değişinceye kadar yerleşim merkezlerini en az personelle korumak ve müttefiklerin savaşı kazanmasının ardından oluşturulması beklenen güvenlik gücü için Yahudilerin gücünü biriktirip organize etmek oldukça önemlidir. Ayrıca, Osmanlı ordusunun yanında yer almayı kabul etmeyen Hashomer, askere gidebilecek Yahudilerin derhal İngiliz ordusuna yazılması gerektiğini gündeme getirmiştir.”³³

Öte yandan bazı Hashomer üyeleri İngilizlerin Filistin’i işgal edeceğine inanıyor, İngiltere başta olmak üzere tüm sömürgeci devletleri birer tehlike olarak görüyordu. Gerçekten de bazı Yahudi kaynaklarında, Yahudileri ordularına katmak için Tel Aviv’in ana caddesinde bir ofis açıldığından bahsedilmektedir. Askeriye kayıt ofisine Hashomer örgütünün bayrağının çekilmesi ve örgütün sloganının asılması da dikkat çekicidir. Sloganda, “*Yahuda (Filistin) kan ve ateşle düştü, kan ve ateşle geri dönecek*” ifadesi geçmektedir.”³⁴

Siyonistlerin, bu Osmanlılaştırma yönündeki söylemleri, Poale Siyon Partisi ve Hashomer Örgütü’nün ideolojik fikirlerine benzer bir nitelik taşıyor muş gibi gözükmektedir. Osmanlı Devleti, savaşın ilerleyen günlerinde askere alınmaları durumunun hiç de Yahudilerin beyan ettiği gibi bir vatan savunması olmadığını fark edecekti ve bu birçok sorunun kapısını aralayacaktı.³⁵ Savaşın başlarından itibaren Filistin’deki Siyonistlerin ve örgütlerinin çabalarından rahatsız olan Osmanlı yetkilileri vardı. Yetkililer, Siyonistlerin bu gizli faaliyetlerini öğrendikten sonra, özellikle 1914’ün sonlarında Siyonist harekete ve Filistin’deki Yahudi örgütlerine karşı ciddi bir çalışma başlatmıştır.³⁶

Hasan Bey’in Yafa’ya atanması bu anlamda önemli bir detaydır. Hasan Bey’in, Filistin’deki Siyonistleri araştırmak Yahudilerin gizli silah depolarını arama, bölgeyi kalıcı bir disipline kavuşturma gibi görevleri vardı.³⁷

Osmanlı’nın takındığı bu tavrın ilk getirisi, gizli silah depolarının ortaya çıkarılması olmuştur. Siyonistlerin silah depolarının meydana çıkması, Osmanlı Devleti’nde ciddi bir Siyonist nefretine sebebiyet vermiştir. Bu nefret Hashomer’e de yönelmiştir.³⁸

Devam eden süreçte Osmanlı’nın hamleleri daha da hızlanır. Hashomer liderlerinin evi basılır, evde bulunan herkes tutuklanır, tüm silahlara el konulur. Tüm Siyonist gazeteler kapatılır.³⁹ Cemal Paşa, Aralık 1914’te Filistin halkına

33 Gera, *Hashomer*, 125.

34 Gera, *Hashomer*, 126.

35 Eliab, *Al-Hamatsor Vhamtsuka Shel Erets Yisrael*, 115.

36 Avigur Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana* (Tel Aviv: Pirsümev Hsifriya Hatsiyonit Vhatsava, Magazin Hamaarakhot, 1966), 1: 1: 396; Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer*, 214.

37 Shiva, *Shevet Haamitsim*, 217.

38 Abadi Jacob, *Israel's Leadership: From Utopia to Crisis* (United States: Greenwood Press, 1993), 37.

39 Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer*, 215; Many Shohat, “Hashomer Berets, Osef Hashomer, Mismakiym Vyomanim Shenikhtvu Al Ydey Anshey Hamishmar Hakadumim”, ed. Klanski Shlomo (Mehdo-

yönelik şu emirleri duyurur: Gizli faaliyetlerde bulunduğundan şüphe duyulan herkes, Mısır'a sürülecektir.

Bu karar kapsamında Hashomer'in tanıdık yüzleri -Yitzhak Ben-Zvi, David Ben-Gurion, Yehoshua Hankin, Israel Shochat da dâhil olmak üzere- sürgün edilir.⁴⁰

Osmanlı yetkililerinin, Siyonistleri sürgün etme kararı, Filistin'deki tüm Yahudiler üzerinde bir baskının kurulmasına sebep oldu. Yahudiler Siyonistlerin bölgeden tahliye edilmesini büyük bir endişeyle takip etti.⁴¹ Oysa ortada Yahudilerin paniğe kapılmasına sebebiyet verecek hiçbir şey yoktu. Osmanlı, İngilizlerle anlaşma masasına oturan bir grubu etkisizleştirmek istiyordu. Bölgede güvenliğin sağlanabilmesi, Osmanlı Devleti için bölgeden her türlü Siyonist'in temizlenmesi yoluyla mümkün olabilirdi.⁴²

Siyonistlerin Filistin'den sürgün edilmesinin en önemli sonucu; Siyonist örgütlerin çeşitli faaliyetlerinin ve Yahudi yerleşimindeki insanların sosyal hayatlarının sona ermesidir.⁴³ Üstelik sürgün darbesinin üstüne, Hashomer'in silah taşımamasını yasaklayan bir kararın çıkartılması Yahudiler arasında paniğe sebep oldu. Yerleşim merkezlerinde silahlar toplanıp yetkililere teslim edilirken Yahudiler, iyiden iyiye durumlarından endişe duymaya başladı.⁴⁴

Aynı zamanda belirtmek gerekir ki Hashomer üyelerinin çoğu silahlarını Osmanlı yetkililerine teslim etmemiştir. Hatta kendilerine silahları teslim etmeleri yönünde telkinde bulunan bazı Yahudilere bile kulak asmayan Hashomer'in bu tutumu yeni bir kargaşaya sebep olmuştur.⁴⁵ Osmanlı yetkilileri, Hashomer başta olmak üzere tüm Yahudilerin birer İngiliz destekçisi olduğu fikrine delil olarak silahların saklanması öne sürmüştür. Osmanlı'ya göre devletten silah saklamak, İngiliz destekçisi olmanın kanıtıdır.⁴⁶

Osmanlı yetkililerinin Hashomer başta olmak üzere Siyonistlere yönelik gerçekleştirdiği tutuklamalara karşı başarılı tedbirler alınmış, üyeler belli bir

---

rut Arkiyon Tnuat Haavoda, Tel Aviv, 1973), 53.

40 Jacob, *Israel's Leadership*, 37; Joan Comay, *Who's Who in the Old Testament, Together with the Apocrypha* (United States: Routledge, 1995), 340.

41 Drory Ze'ev, *The Israel Defence Force and the Foundation of Israel* (United Kingdom: Frank Cass Publishers, 2004), 4; Yosef Nadfa, *Ze'ev Jabotinsky, Haadam Vtorato* (ندفا، زئيف جابوتنسكي، الرجل ومذهبه) (Tel Aviv: Msrid Habitakhon, 1980), 35.

42 Gera, *Hashomer*, 90.

43 Drory Ze'ev, *The Israel Defence Force and the Foundation of Israel* (United Kingdom: Frank Cass Publishers, 2004), 4; Yosef Nadfa, *Ze'ev Jabotinsky, Haadam Vtorato* (ندفا، زئيف جابوتنسكي، الرجل ومذهبه) (Tel Aviv: Msrid Habitakhon, 1980), 35.

44 Shohat, "Hashomer Berets", 53.

45 Yosef, *Yomenu Shel ish Hashomer*, 215; Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 396.

46 Elyiyeyn Yitskhak - Barukh Sriel, "Entsiklopedya Krata Tsiburit (عبري) (ایزکس، موسوعة کارتا العامة - عبري)" (İsrael: Msrid habitakhon, keren krata, t.y.), 490; Telmi Afrayim - Manahim, "Mujam Al-Muštalahat Al-Sohuniyah (المصطلحات الصهيونية) (تلمي، معجم المصطلحات الصهيونية)" trc. Ahmed Al-Ajrani (Amman: Dar Al-Jalil lil Naşir, 1988), 159.

süre saklanmıştı. Örneğin, Hashomer Israel Shochat'ın kurucularından birinin eşi olan Manya Shochat (1880-1961), saklanan üyeler arasındaydı. Yetkililer, başta Shochat'ın eşi Manya'nın gizli çalışmalarından ve silah toplama konusundaki faaliyetlerinden haberdar değildi. Fakat Rishon LeZion'dan kimliği belirsiz bir kişiden bir mektup Osmanlı yetkililerine ulaşınca işler değişti. Mektupta, Manya'nın faaliyetleri ile Hashomer'in silahları ve diğer depoları nasıl gizlediği ile alakalı önemli bilgiler yer almaktaydı. Bahsi geçen bilgiler yetkililer tarafından teyit edilince, Manya Shocat tutuklandı. Manya, oldukça detaylı bir şekilde sorgulandığı konusunda, "Beni sorgulamaya başladıklarında, bana karşı suçlamalarda bulundular ve bana küfrettiler. En son Yafa'nın yöneticisi Bahauddin Bey, beni tehlikeli biri olmakla suçladıktan sonra mahkemeden idamımı istedi." demişti. Mahkeme, Manya'nın ve eşinin Mısır'a sürgün edilmesine karar vermiştir.⁴⁷

Daha sonra Osmanlı, Hashomer'in Filistin'de bölgesel bir örgüt kurmasını engelleyen bir kararname yayımlamıştır. Alınan kararların uygulamaya geçmesi sebebiyle Hashomer, Filistin'in kuzeyindeki bölgelerde yayılmaya devam edip bu yerleşim merkezinde birkaç yerel bekçi grubu aracılığıyla faaliyet göstermeye devam etmiştir.⁴⁸

Hashomer'in yönetici ekibi, maruz kalınan kısıtlamaların ardından örgütün gelecekteki akıbetini tartışmaya başlamıştır. Bu tartışmalar genel itibarıyla Hashomer'in ve Yahudilerin bölgede nasıl varlık göstereceği ve Osmanlı Devleti'nin aldığı bu tedbirlerle nasıl başa çıkılacağı ile alakalıdır. Tartışmada iki farklı görüş vardır: Birincisi, yerleşim merkezlerinin ciddi bir şekilde olası bir Arap veya Osmanlı kuvvetine karşı korunması gerektiği görüşü. İkincisi, Siyonizm fikrinin iyice yayılabilmesi için etkili bir siyasi oluşum meydana getirip bekçilik gibi basit işleri bırakmasıydı.⁴⁹

Genişleme Faaliyetleri (1915-1917)

Hashomer, Osmanlı Devleti'nin 1915 yılından itibaren koyduğu pek çok yasaktan nasibini almıştır. Osmanlı yetkilileri, Hashomer'in bir Yahudi devleti kurma niyetinde olduğu kanaatine varır varmaz, Hashomer üyelerini gözaltına almaya başlamıştır. Hashomer üyesi olduğundan şüphe duyulan herkesin evi aranmış, evlerinde silah bulunanların önemli bir kısmı tutuklanmıştır. Hashomer üyelerinin bazılarının da sürgün edildiği bilinmektedir.⁵⁰

47 Gera, *Hashomer*, 90-94.

48 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 397.

49 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 402.

50 Shohat, "Hashomer Berets", 53; Yanevt, *Zikronot Hashomer, Sefer Hashomer, Zikronot khaverim*, 155.

Hashomer, örgütle bağlantıları ortaya çıkmayan üyelerini korumak için önlem almak zorunda kalmıştır. Örgüt, Siyonistlerin varlığının sürdürülebilmesi için, Osmanlı ile yapılacak her türlü mücadelenin asgari düzeye inmesi için büyük çaba sarf etmiştir.⁵¹

1916 yılına savaş koşullarının yoğunlaşmasının da etkisiyle Hashomer'in yedinci konferansında aldığı bazı önlemler henüz istenen sonuçları sağlayamamıştı. Aksine, Hashomer'in faaliyet düzeyi azalırken yeni girişimlerin de uygulamaya konulmadığı görülmekteydi. Hashomer'in kuzey Filistin bölgelerindeki meraları ele geçirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı.⁵² Siyonist Yishuv'un örgüte verdiği desteğin azalmasının ardından Hashomer'in popülaritesi de gittikçe azalmıştır. Yishuv, Hashomer'in başlangıçtaki hedeflerinden ve Bar-Giora örgütünün ilkelerinden sapmış olduğunu düşünmüştür.⁵³

Hashomer örgütü, Osmanlı yetkilileri tarafından sürgüne gönderilmesinin ardından liderlerinin önemli bir kısmının yokluğu nedeniyle dağılma tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir. Yönetici ekibin Osmanlı yetkililerince ortadan kaldırılmasının etkisi, Hashomer'e pahalıya mal olmuştur. Örgütün nüfuzunun ve üyeler üzerindeki merkezi kontrolünün zayıfladığı görülmüştür.⁵⁴

Tasfiyeler, sürgünler, tutuklamaların sonucunda Siyonistlerin Yahudiler üzerindeki etkisi ve kapsayıcılığı düştükçe, 1916'da Celile yerleşim merkezlerindeki Hashomer üyeleri arasında anlaşmazlıklar artmaya başlamıştır. Hashomer üyeleri ikiye bölünmüştür: Tarımsal işlerle ilgilenenler (bunlar Shmuel Haftar tarafından yönetilmiştir) ve bekçiler bunlar da Mendel Bertogli tarafından yönetilmiştir.) Bu iki gruba da girmek istemeyen üyeler, Nili başta olmak üzere diğer örgütlere geçmiştir.⁵⁵

Hashomer, sekizinci konferansını 29 Ağustos 1916'da Tel Adashim yerleşim merkezinde gerçekleştirmiştir. Konferansta yine yayılmacı bir strateji benimsenmiş, üyeleri kuzey Filistin'in Celile bölgesine göç etmeye teşvik etmiştir. Konferans, Hashomer üyeleri arasında büyük bir kavgaya ve tartışmaya da sahne olmuştur. İç karışıklıkları giderek artan örgüt, toplantıların sonunda; tüm karşılıklı suçlamalara ve şiddet içerikli tartışmalara rağmen tek bir ilke doğrultusunda hareket etmekle alakalı bir mutabakata geç de olsa varabilmiştir.⁵⁶

Sekizinci Hashomer Konferansı, örgütün çalışmalarını ilerletmeyi ve Yishuv'un korunmasındaki rolünü sürdürmeyi amaçlayan kararlarla sonuçlan-

51 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 396.

52 Eliab, *Al-Hamatsor Vhamtsuka Shel Erets Yisrael*, 118.

53 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 403.

54 Gershon Shafir, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914* (United States: University of California Press, 1996), 145.

55 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 403.

56 Gera, *Hashomer*, 100.

mıştır. Sekizinci konferansın en önemli kararları şunlardır: Siyonist yerleşim merkezlerinde yeni korunma yöntemlerini geliştirmek, her yerleşim merkezinde sabit koruma grupları oluşturmak, Yishuv'un örgütteken uyguladığı stratejileri uygulamaya devam etmek, ilah satın almak ve gizlice depolamak.⁵⁷ Konferans sona erer ermez, Hashomer yerleşimcilerden yeni üyeler toplama ve onları eğitmek için çalışmalar başlatmaya başlamıştır. Bu konferansta alınan her türlü kararın uygulanmasına dikkat edilmeye çalışılmıştır. Konferansta üyeler, "eğitim her koşulda müdafaa için önemlidir" sloganını benimsemiştir. Hashomer üyeleri ayrıca yerleşim merkezinin korunmasına yönelik ortak çabaları güçlendirmek amacıyla, sahadaki çeşitli Siyonist örgütlerle yeniden temas kurmuştur.⁵⁸

Hashomer üyelerinin, yeni kurulmuş tüm grupları için silah temin etme ihtiyacı giderek artmaktaydı. Örgüt, Filistin'in güneyinde kalan bazı bölgelerde silahların daha fazla olduğunu tespit edince, silahları ele geçirmek üzere hemen harekete geçmiştir. Güney Filistin'deki Bedeviler ise Osmanlı Ordusu ile İngiliz Ordusu arasında yaşanan şiddetli savaşı bir para kazanma yolu olarak gördüğünden, ele geçirdikleri silahları bölgede satmak konusunda hızlı davranıp silahları Hashomer'e satmıştır.⁵⁹

Hashomer'in kendini gizlemeye yönelik kurduğu güvenlik sistemi, o dönemde Yukarı Celile'de ve genel olarak genişletilen alanlarda uygulanmak üzere geliştirilir; yeni kurallar çıkartılır. Örgüt, söz konusu güvenlik kurallarının her bölgenin kendine has özelliklerine ve savaşta yaşanan gelişmeler ışığında ülkenin içinde bulunduğu koşulların hassasiyetine uygun olmasına özen göstermesi yönüyle dikkate değer bir farklılık taşımaktadır. Yeni alınan kararların bir kısmı şunlardır: Güvenliği sağlamaya yönelik faaliyetlerin artırılması, savunma ve taarruz planlarının geliştirilmesi, yetkililerin dikkatini çekmeyecek ve diğer Yahudileri kışkırtmayacak şekilde kademeli değişim ve büyüme, Siyonistlerin sayısının azlığı ve caydırıcılık araçlarının zayıflığı sorunlarının üstesinden gelinmesi, toprak işgalinin iyice genişletilip hız kazanması.⁶⁰

Örgütün Çökertilene Kadar Faaliyetlerine Devam Etmesi (1917-1918)

Hashomer'in kuzey Filistin bölgelerine yerleşmeye yönelik çabaları, çeşitli zorluklarla karşılaşılmasına rağmen başarıyla sonuçlanmıştır. Hashomer, savaşın getirdiği zorlukları kuzeydeki bölgelere odaklanmak için bir fırsat

57 Shiva, *Shevet Haamitsim*, 250; Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 406.

58 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 407.

59 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 407.

60 Lev - Kuper, *Bergyora Vhashomer*, 54.

olarak değerlendirmiştir. Savaşın son yıllarında Yukarı Celile'deki yerleşim merkezlerinde, halkın daha iyi mali kaynaklar sağlayan işler aramak için tarımı ve çiftçilik işlerini bırakmaları nedeniyle bölgede bir başıboşluk meydana gelmiştir. Böylece Hashomer, Celile bölgelerinde yerlilerin yerleşimcilere bıraktığı bu boşluğu doldurmuş ve bu hassas bölgeleri kontrol etmelerine yardımcı olacak bir yerleşim sistemi oluşturmaya odaklanmıştır.⁶¹

Tüm bu genişlemenin ardından Hashomer, 1917 yılında örgütün faaliyetlerini -oldukça zorlu koşullar altında olsalar bile- sürdürmeye yönelik adımlar atmaya yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, silah toplama ve örgütün çeşitli oluşumlarını silahlandırma görevi, eylem için en önemli öncelik olmuştur. Örgüt, Filistin'in güneyindeki bölgelerden silah kaçakçılığını çeşitli aşamalardan geçirerek organize etmiştir. İlk aşamada Hashomer, silah kaçakçılarıyla iletişim kurmak üzere güneydeki 14 kişiyi Yafa Örgütü'yle beraber çalışması için görevlendirmiştir. İkinci aşamada ise Filistin'in güneyindeki Negev bölgesinde yer alan Ruhama yerleşim merkezinde, silahlar toplanmaya çalışılmıştır. Üçüncü aşamaya gelindiğinde, silahlar Tiberya bölgesine nakledildikten sonra buradan Celile'deki yerleşim merkezlerine dağıtılmaya başlanmıştır.⁶²

Hashomer silah toplama ve kaçakçılık faaliyetlerini sürdürebilmek uğruna büyük zorluklara göğüs germek durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti ilerleyen süreçte Siyonistler üzerindeki haklı baskısını giderek arttırmıştır. Osmanlı yetkililerinin Hashomer üyelerine yönelik tutuklama ve sürgün uygulamalarında da bir artış gözlemlenmiştir. Osmanlı, silahların nerede olduğunu öğrenmek için Beyt Jan yerleşim merkezindeki tüm erkekleri sorgulamak istemiş, bu kapsama dâhil olan tüm Yahudileri bir okulda toplamıştır.⁶³

Ancak Siyonistlerin sorguya direnme eğitimi olduğundan, soruşturmalarda devletin işine yarayacak herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Ayrıca Hashomer'in bazı üyeleri Osmanlı'nın Beyt Jan yerleşim merkezinden Tiberya'ya naklettiği sırada kaçmayı başarmıştır. Kaçaklar arasında Hashomer üyesi Yitzhak Becker de bulunmaktadır.⁶⁴

Bu dönemde Hashomer tarafından güney ve kuzey bölgeleri arasında organize edilen silah toplama, kaçakçılık ve depolama faaliyetleri yaklaşık 5 ay sürmüştür. Bu zaman içerisinde Hashomer, onlarca tüfek ve tabancayı örgütün kuzeydeki depolarına nakletmeyi başarmıştır. Ancak Osmanlı, Ruhama'da sürdürülen silah kaçakçılığını keşfedip baskınlar yapmaya başlayınca; kaçakçılığa bir darbe vurulmuş, dolayısıyla faaliyetlerde bir duraksamaya gidilmek

61 Rogel, *Hayotsim El Erets Hatsafon*, 19.

62 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 412.

63 Ben Arye - Vaakherim, *Entsiklopedya Shel Hatkufot Hagdolot*, 4: 110.

64 Gera, *Hashomer*, 103.

zorunda kalınmıştır.⁶⁵ Hashomer'in silahlanma konusundaki yeni tedbirleri, Osmanlı yetkililerinin dikkatlerini arttırmasıyla sonuçlanmıştır. Devlet artık Yahudileri ve örgüt üyesi olduğundan şüphelendiği isimleri gözaltına alma konusunda eskisinden duyarlı bir hâle gelmiştir.⁶⁶

Aynı zamanda 1917'nin Ekim ayında Nili Örgütü'nün deşifre edilmesi, dikkatlerin Hashomer'e çekilmesine sebep olmuş örgüt üyesi olduğu tespit edilen birkaç kişi tutuklanmıştır.⁶⁷ Osmanlı yetkilileri, gerekli tedbirleri alarak Hashomer örgütünün veya örgütle bağlantısı olduğundan şüphelendiği herkesin silah taşımaya müsaade etmeyeceğini duyurmuş, silah aramalarını yoğunlaştırmıştır.⁶⁸

Kısa bir süre içinde yetkililer, Siyonist lider Yusuf Leschinsky'yi tutuklayıp sorgulamıştır. Leschinsky, Hashomer'in bazı üyelerinin Siyonist Nili Örgütü tarafından İngilizlerin lehine yürütülen casusluk çalışmalarıyla bağlantılarını itiraf etmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti, Hashomer'i resmi olarak bir düşman görmeye başlamış, geniş çaplı takibe almıştır.⁶⁹ Siyonist kaynaklar Lishinsky'nin bu itirafını, Yitzhak Naddaf'ın tutuklanması sırasında kendisini sorgulayan Hasan Bey'den aktardığı sözleriyle teyit etmiştir. Sorgulama sırasında Hasan Bey, Lishinsky'nin itirafının bir bölümünü okuyarak şöyle zikretmiştir: “Hashomer, İngilizlerin emirleriyle casusluk faaliyetlerine katılan bir askerî örgüttür. İngilizler, Hashomer'den savaştan yararlanarak Osmanlı cephesinde köprüleri yıkmak, demir yollarını bozmak, protestolar düzenlemek ve kaos yaymak gibi sabotaj faaliyetleri gerçekleştirmesini istemişlerdir.”⁷⁰

Osmanlı yetkilileri operasyonun başlangıcında 12 Hashomer üyesini tutuklamıştır.⁷¹ Giladi ise Yukarı Celile bölgesinin kuzeyindeki Cebel el-Şeyh'e kaçmayı başarmıştır. Ancak, iki gün sonra geri dönerek 27 Ekim 1917 akşamı teslim olmuş ve yanındakileri Osmanlı yetkililerine bildirmiştir.⁷² Bu süre zarfında, Hashomer üyeleri ve Celile yerleşim merkezlerindeki genel Yahudi yerleşimciler, Osmanlı güvenlik birimlerinin takiplerinden dolayı zor koşullar altında yaşamıştır. Osmanlı tedbirlerinden en çok etkilenenler ise tutuklanan Hashomer üyelerinin eşleridir. Ancak Hashomer üyelerinin eşlerinin her hâlükârda örgütle temas hâlinde olduğu dikkat çekmektedir.⁷³

65 Shaul v.dğr., *Toldot Hahagana*, 1: 413.

66 Ben Arye - Vaakherim, *Entsiklopedya Shel Hatkufot Hagdolot*, 4: 110.

67 Afrayim - Manahim, “Mujam Al-Mustalahat Al-Sohuniyah”, 159.

68 Khayrih Kasimih, *Al-Naşat Al-Sohuni fi Al-Şark Al-Arabi ve Sadah 1908-1918 (فاسمية، النشاط الصهيوني)* (Beyrut: Markaz Abhas Munzamat al-Ttahrir al-Filistiniya, 1973), 269-270.

69 Telmi Afrayim, *Hagina Vaavoda, 70 Shnot Ysod Hamishmar* (Merkaz Hitrabut Vhakhinuka, t.y.), 20.

70 Gera, *Hashomer*, 119.

71 Eliab, *Al-Hamatsor Vhamtsuka Shel Erets Yisrael*, 120.

72 Rogel, *Hayotsim El Erets Hatsafon*, 72-73.

73 Gera, *Hashomer*, 123.

Hashomer'in üyeleri, Kasım 1917 sonunda Metula yerleşim merkezine taşınana kadar takip edilmeleri nedeniyle dağılmaya karar vermiş, Metula yerleşim merkezine taşındıktan sonra yerleşimi koruma bahanesiyle bekçilik işlerine geri dönmeye çalışmışlardır. Ancak örgüt üyeleri Metula yerleşim idaresinin de kendilerine şantaj yapıp Hashomer üyelerinin kendi gözetimi altında olmasını şart koştuğu için sorun yaşamaya başlamıştır.⁷⁴

Örgütün artık bir düşman olarak algılanmasından hemen sonra, Hashomer üyeleri ve Celile yerleşim merkezlerindeki Yahudiler, Osmanlı'nın kendilerini takip etmeleri sebebiyle hemen her konuda zorluklar yaşamaya başlar. Hem Nili'nin hem de Hashomer'in yetkililerce ifşa edilmesi, bölgede kendileri açısından büyük bir tehdit anlamına gelmektedir. Fakat Osmanlı yetkililerinin tüm çabalarına rağmen Hashomer, Filistin Cephesi'nde Osmanlılara karşı savaşılan İngiliz Ordusu'nun saflarına resmen katılan Yahudi Lejyonu'nun desteklenmesinde önemli bir katkıda bulunmuştur. Örgüt, üyelerini Tabur 40-Kraliyet Piyadeleri'ne katılmaya yönlendirmiştir.⁷⁵

Hashomer, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru amaçları doğrultusunda çektikleri tüm zorluklara rağmen faaliyetleri hakkında gizli propaganda yapmayı sürdürmüştür.⁷⁶ Örgüt, iç sorunlarını halletmekte yaşadığı büyük kararsızlıklar ve yetkililerinin tutuklanması gibi sebeplerden dolayı 1920 yılında dağılmıştır. Hashomer'in tüm üyeleri tasfiye edilmiş, üyeler Haganah adlı yeni kurulan bir Siyonist örgüte kaydırılmıştır.⁷⁷

Sonuç

Hashomer Örgütünün kurulması, başlangıçta Filistin'deki Yahudi yerleşim yerlerinin, yerli Filistinlilere karşı güvenliğinin sağlanması amacıyla. Bir grup Yahudi, Filistin'deki Yahudi yerleşimlerinin korunması için bu gizli örgütü kurmuştur. Fakat örgüt zamanla Osmanlı yönetimine karşı gizli faaliyetlere girişmiştir.

Hashomer'in Filistin'deki koşulları ve çeşitli yerel ilişkilerinin gerginliğine rağmen kuruluşundan itibaren benimsediği hedeflerini ve stratejilerinin devamlılığını korumayı başarmıştır. Genel olarak Hashomer, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda varlığını güçlendirmeyi, erişim alanını genişlet-

⁷⁴ Rogel, *Hayotsim El Erets Hatsafon*, 87.

⁷⁵ Mahmud Abdulzahir, *Al-Sohyuniya ve Siyaset Al-Unf, Ze'ev Jabotinsky ve Talamizoh fi Al-Siyasah Al-Israeyliyah (عبد الظاهر، الصهيونية وسياسة العنف)* (Kahire: Al-Hayaa Al-Masriya Al-Aama Lil Kitap, 1979), 100.

⁷⁶ Oz Almong, *The Sabra, The Creation of the new Jew*, trc. Haim Watzman (Berkeley: University of California press, 2000), 107.

⁷⁷ Rafael Medoff - Chaim Waxman, *The A to Z of Zionism* (United Kingdom: The Scarecrow Press, 2009), 92.

meyi ve aynı zamanda komuta-kontrol birliğini korumayı hedeflemiş ve bunu başarmıştır. Örgüt ayrıca Yahudilerin yerleşimi, güvenliği ve silahlı faaliyetleri konularına ilgi göstermiştir. Hashomer, savaşın neden olduğu krizlerle başa çıkmak için yeni stratejiler benimsemek zorunda kalmıştır. Örgütün başa çıkmaya çalıştığı en büyük mesele, savaş süresince dikkat çekmeden Osmanlı yetkililerinden gizli faaliyetlerine devam edebilmektir.

Savaşın başında Siyonistler, Osmanlı yetkililerini kışkırtmamaya özen gösterip, Osmanlı ordusu içinde bir Yahudi gücü oluşturmak için yoğun çabalar sarf etmiştir. Osmanlı yetkilileri Yahudi gençleri gönüllü olarak orduya kabul etmesine karşın, Hashomer'e temkinli yaklaşmıştır. Ayrıca Yahudi gönüllülerin çoğu Türk ordusuna entegre olmayı başaramamıştır. Hashomer'in Osmanlı yetkililerini kandırmayı amaçlayan niyetlerinin ortaya çıkması, yetkililerde tepkiye sebep olmuştur. Her ne kadar Osmanlı yetkililerinin isteği Hashomer'in sonunu getirmek olsa da devletin içinde bulunduğu ağır savaş koşulları, Hashomer'e güçlenme imkânı sunmuştur.

Hashomer'in Osmanlı Devleti'nin aldığı her türlü tedbire karşı verdiği reaksiyondan; örgütün ne kadar iyi bir eğitim süreci yaşadığı ve ne kadar kararlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Hashomer "güvenlik" tedbirleri olarak savaşa rağmen çalışmalarına devam etmiştir. Örgüt, özellikle de savaşın gidişatı henüz netleşmediği süreçte daha sonra kendisine zarar verebilecek her türlü eylemden kaçınmıştır.

Genel olarak, Hashomer sayesinde Siyonistler, Osmanlı'nın Filistin'deki iktidarının son günlerinde, Yahudi yerleşim yerlerindeki "bekçilik" işlerinin çoğunu ele geçirmiştir. Örgüt aynı zamanda, bekçiliğinin Siyonist çıkarlara nasıl bir hizmet ettiğini gösterdikten sonra Yahudilerin bekçilikle ilgili algısını değiştirmeyi başarmıştır. Yahudiler, Siyonizm'e Hashomer sayesinde ısınmıştır. Örgütün silahlanma faaliyetleri, bilgi toplama veya askerî eğitim gibi gizli faaliyetlerinin çoğu, Siyonistlerin savaş sonunda elde edeceği kazanımların temeli olmuştur. Asıl kazanımı ise İsrail'in kurulması sürecine, bu faaliyetleriyle katkı sağlamış olmasıdır.

Kaynakça

Abdulzahir, Mahmud. *Al-Sohyuniya ve Siyaset Al-Unf, Ze'ev Jabotinsky ve Talamizoh fi Al-Siyasah Al-İsraeyliyah* (العنف عبد الظاهر، الصهيونية وسياسة). Kahire: Al-Hayaa Al-Masriya Al-Aama Lil Kitap, 1979.

Afrayim, Telmi. *Hagina Vaavoda, 70 Shnot Ysod Hamishmar*. Merkaz Hit-rabut Vhakhinuka, t.y.

Afrayim, Telmi - Manahim. "Mujam Al-Muštalahat Al-Sohuniyah (تلمی، معجم المصطلحات الصهيونية)". Trc. Ahmed Al-Ajrarni. Amman: Dar Al-Jalil lil Naşir, 1988.

Al-Akiki, Necib. *Al-Mustaşrikoun (الكيكي، المستشرقون)*. Kahire: Dar Al-Ma-arif, 1965.

Alkan, Necmettin. *İmparatorluğun Son Savaşı. Birinci Dünya Savaşı'na Neden Nasıl Girdik?* İstanbul: Timaş, 2020.

Alkan, Necmettin. *Nili; Ortadoğu'da Casuslar Savaşı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

Al-Meseri, Abdulvahaab. "Mevsuat al-Yahud ve al-Yahudiya ve al-Sohuniya (المسيري، موسوعة اليهود)". Bayrut: Dar Al-Şoruk, 1999.

Almong, Oz. *The Sabra, The Creation of the new Jew*. Trc. Haim Watzman. Berkeley: University of California press, 2000.

Badir, Hamdan. *Tarih al-Haganah fi Filistin 1920-1945 (تاريخ الهاغاناة)*. Bayrut: 1981, t.y.

Ben Arye, Yhoshua - Vaakherim. *Entsiklopedya Shel Hatku-fot Hagdolot Btoldot Erets Yisrael, Mdina Al Saf Khurban 1914-1918 (موسوعة الفترات الكبرى - عبري بن أريه،)* Garsaot Rvivism, 1980.

Ben-Hour, Eliyahu. *Ytsia Mehagader, Sidrt Hzikronot Şel İsh Habitakhon (بن حور، الخروج من السياج - عبري)*. Tel Aviv: Pirsumey Tsahal, Msrid Habitakhon, t.y.

Ben-Yhuda, Barukh - Shochat, Israel. *Hamabek Lvytakhun Vlaatsmaut*. Ramot Gan: İtonot Mtsid, 1974.

Ben-Zvi, Yitzhak. *Sefer Hashomer*. Tel Aviv: Davar, 1962.

Ben-Zvi, Yitzhak. *Zikronot Vrshimot, Mehanurim Ad 1920*. Ed. Rakhel Ben-Zvi. Tel Aviv: Keren Yitzhak Ben-Zvi, t.y.

Comay, Joan. *Who's Who in the Old Testament, Together with the Apocrypha*. United States: Routledge, 1995.

Dekel, Efrayim. *Pilut Manganon Hmeyda (Hasoei); Miyomano Şel Manhig Manganon Hmeyda Şel Hahagana (ديكل، نشاطات جهاز المعلومات "هشاي")*. 1. (عبري). Bs. Tel Aviv: Hidpašta Davar, 1953.

Eliab, Mardkay. *Al-Hamatsor Vhamtsuka Shel Erets Yisrael Bmilkhemet Haolam Harishona (الياب، في الحصار والضائقة - عبري)*. Kudüs: Meet Yitskhak Ben Tsvi, t.y.

Engin, Vahdettin. *Pazarlık*. 14. Bs. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

Gera, Gershon. *Hashomer*. Israel: Hotseta Msrid Habitakhon, Hahotsaa Lor, 1985.

Halpern, Ben - Reinharz, Jehuda. *Zionism and The Creation of a New Society*. United Kingdom: Oxford University Press, Oxford, 1998.

Jacob, Abadi. *Israel's Leadership: From Utopia to Crisis*. United States: Greenwood Press, 1993.

Kasimih, Khayrih. *Al-Naşat Al-Sohuni fi Al-Şark Al-Arabi ve Sadah 1908-1918* (قاسمية، النشاط الصهيوني). Beyrut: Markaz Abhas Munzamat al-Ttahrir al-Filistinîya, 1973.

Lev, Uziel - Kuper, Avi. *Bergyora Vhashomer*. 1985. Bs. Israel: Garsaot Shel Msrid Habitakhon Hayisreli, t.y.

Mansur, Jony. “Mujam Al-Mustalahat Al-Sohuniyah ve Al-Esraeyliya (منصور، معجم الأعلام)”. Ramallah: Madar, 2009.

Medoff, Rafael - Waxman, Chaim. *The A to Z of Zionism*. United Kingdom: The Scarecrow Press, 2009.

Öke, Mim Kemal. *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*. 2. Bs. İstanbul: Kırmızı Kedi, 2013.

Rogel, Nakdimon. *Hayotsim El Erets Hatsafon: Reshitan Shel Kvutsot Hapoalim Betsba-Hagalil 1916-1920*. Tel Aviv: Meet Yitskhak Ben Tsvi, 1987.

Shafir, Gershon. *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*. United States: University of California Press, 1996.

Shaul, Avigur - Ben-Tsiyon, Dinor - Yhuda, Selutski - Vaakherim. *Toldot Hahagana*. Tel Aviv: Pirsumey Hsifriya Hatsiyonit Vhatsava, Magazin Hamarakhot, 1966.

Shiva, Shlomo. *Shevet Haamitsim* (شيفا، قبيلة الشجعان - عبري). Tel Aviv: Mehdorut sfaryayt hapoalim vhakaibuts haazury, 1978.

Shohat, Manyá. “Hashomer Berets, Osef Hashomer, Mismakiym Vyomanim Shenikhtvu Al Ydey Anshey Hamishmar Hakadumim”. Ed. Klanski Shlomo. Mehdorut Arkiyon Tnuat Haavoda, Tel Aviv, 1973.

Tipt, Şıptay. *Ben-Gurion ve Al-Arap* (ثيبت، بن غوريون والعرب). Trc. Gazi Al-Saadi. 1. Bs. Amman: Dar Al-Jalil lil Naşir, 1987.

William, Ann. *Britain and France in the Middle East and North Africa*. London: Macmillan pub Ltd, 1968.

Yaneyt, Rakhel. *Zikronot Hashomer, Sefer Hashomer, Zikronot khaverim: Yitzhak Ben-Zvi, Yisrael Shokhet, Matay Magd, Yohana Netberevski*. Shikhru-ro Shel Mearkot, Vkaftor Hahagana, Udvir. Tel Aviv.

Yitskhak, Eyliyeyn - Sriel, Barukh. “Entsiklopedya Krata Tsiburit (إيزكس، إيزكس، موسوعة كارتا العامة - عبري)”. İsrail: Msrid habitakhon, keren krata, t.y.

Yosef, Tovey. *Yomenu Shel ish Hashomer* (توفي، مذكرات رجل الحارس - عبري). Tel Aviv: Mehdorut Mod, 1973.

İran’da Modernleşme Süreci ve Tarih Yazımında Milliyetçi Düşüncenin Gelişimi

Mehmet BATAN*

Geliş tarihi: 09/07/2023

Kabul tarihi: 04/09/2023

Atf: Mehmet B. “İran’da Modernleşme Süreci ve Tarih Yazımında Milliyetçi Düşüncenin Gelişimi”. Ortadoğu Etütleri 15-1 (2023): 69 - 92

DOI: 10.47932/ortetut.1324745

Öz: Bu makalede XX. yüzyılda İran’da ortaya çıkan ideolojik eğilimler ışığında modern İran tarih yazıcılığının düşünsel kökenleri üzerinde durulmuştur. Tarih yazıcılığına etki eden faktörler tartışma konusu yapılmıştır. Öncelikle modernleşme kavramına kısaca değindikten sonra İran’da modernleşme hamlelerine yer verilmiştir. Özellikle modernleşmenin getirdiği bilimsel yaklaşımlar ve İran aydını üzerindeki etkisine dikkat çekilmiştir. Tarihinin modern dönemde sosyal ve siyasal değişimlerden kaynaklanan bir kimlik sorunu ile karşı karşıya kaldığı belirtilmiştir. Bu süreçte yoğunlukla modern milliyetçi yaklaşımların, tarih yazıcılığının temel ideolojik söylemlerini nasıl inşa ettiği sorusuna yanıt aranmıştır. Bunun yanında tarihinin kimlik yapısı, tarih yazıcılığında önemli bir husus olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde, Mîrzâ Ağa Han Kirmânî, Celâleddîn Mîrzâ gibi isimlerin, milliyetçi yaklaşımın temellerini atan düşünürler olarak tarihçiler üzerindeki etkisine yer verilmiştir. Ayrıca modern milliyetçi yaklaşımın kök salmasında Berlin Halkası olarak bilinen tarihçi ve yazarların çalışmalarına değinilmiştir. Bu yazarların Kâve, İrânşehr ve Âyende dergilerinde çıkan yazılarının sadece tarihsel metinler olmadığı, aynı zamanda milliyetçi ideolojinin sistemli olarak geliştirilmesi için bir perspektif sunduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda Seyyid Hasan Takîzâde, Mahmûd Afşar ve Seyyid Ahmed Kesrevî’nin modernleşme çerçevesinde İran toplumunun kimlik inşasına dönük çabaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Milliyetçilik, Tarih Yazıcılığı, Kimlik İnşası.

* Mehmet Batan: Doktora Öğrencisi – Marmara Üniversitesi mbatan_2013@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1589-8269

The Modernization Process in Iran and the Development of Nationalist Thought in History

Mehmet BATAN*

Received: 09/07/2023

Accepted: 04/09/2023

Citation: Mehmet B. “The Modernization Process in Iran and the Development of Nationalist Thought in History”. Middle Eastern Studies 15-1 (2023): 69 - 92

DOI: 10.47932/ortetut.1324745

Abstract: This article focuses on the intellectual origins of modern Iranian historiography in light of the ideological trends that emerged in Iran in the twentieth century. The factors affecting historiography are discussed. First of all, after briefly touching upon the concept of modernization, the modernization moves in Iran are discussed. Particular attention is drawn to the scientific approaches brought by modernization and its impact on Iranian intellectuals. It was stated that the historian faced an identity problem arising from social and political changes in the modern period. In this process, an answer to the question of how modern nationalist approaches constructed the basic ideological discourses of historiography was sought. In addition, the identity structure of the historian is evaluated as an important issue in historiography.

In the study, the influence of names such as Mirza Fath Ali Akhundzadeh, Mirza Aqa Khan Kermani, and Jalaluddin Mirza on historians as thinkers who laid the foundations of the nationalist approach is included. In addition, the works of historians and writers known as the Berlin Circle in the rooting of the modern nationalist approach are mentioned. It is emphasized that the writings of these writers, which appeared in the journals Kaveh, Iranshahr, and Ayandeh, were not only historical texts but also provided a perspective for the systematic development of nationalist ideology. In this context, the efforts of Sayyid Hasan Taqizadeh, Mahmoud Afshar, and Sayyid Ahmad Kasrawi towards the identity construction of Iranian society within the framework of modernization are discussed.

Keywords: Modernization, Nationalism, Historiography, Identity Construction.

* Mehmet Batan: PhD Student – Marmara University mbatan_2013@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1589-8269

مرحلة التحديث في إيران وتطور الفكر القومي في كتابة التاريخ

محمد باتان *

تاريخ الاستلام: 2023/09/04 تاريخ القبول: 2023/07/09

اقتباس: محمد ب، "مرحلة التحديث في إيران وتطور الفكر القومي في كتابة التاريخ"، دراسات الشرق الأوسط، 92 - 69 (2023): 15-1

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1324745

الملخص

يتناول هذا البحث الجذور الفكرية لكتابة التاريخ الإيراني الحديث في ضوء التوجهات الأيديولوجية التي ظهرت في إيران في القرن العشرين، وبناقش العوامل المؤثرة على كتابة التاريخ. فيعد التطرق في البداية إلى مفهوم التحديث بإيجاز، تم تناول خطوات التحديث في إيران. وقد تمت الإشارة في هذا البحث بشكل خاص إلى المناهج العلمية التي جلبها التحديث وتأثيرها على المتقنين الإيرانيين. وذكر في هذا البحث أن المؤرخ يواجه مشكلة هوية ناجمة عن التغيرات الاجتماعية والسياسية في العصر الحديث. وحاول البحث الإجابة على سؤال حول كيفية مساهمة المقاربات القومية الحديثة في بناء الخطابات الأيديولوجية الأساسية في كتابة التاريخ. بالإضافة إلى ذلك، تم تقييم بنية هوية المؤرخ باعتبارها مسألة مهمة في كتابة التاريخ.

وتبحث هذه الدراسة تأثير أسماء مثل ميرزا فتح علي آخوند زاده وميرزا آغا خان كرمانى وجلال الدين ميرزا على المؤرخين، كمفكرين وضعوا أسس النهج القومي. بالإضافة إلى ذلك، يتطرق البحث إلى أعمال المؤرخين والكتاب المعروفين بحلقة برلين في تأسيس النهج القومي الحديث. وتم التأكيد على أن مقالات هؤلاء الكتاب المنشورة في مجلات (Kâve) و (Îrânşehr) و (Âyende) ليست مجرد نصوص تاريخية، ولكنها تقدم أيضا منظورا من أجل تطوير الأيديولوجية القومية بشكل منتظم. وفي هذا السياق، تمت مناقشة جهود سيد حسن تكي زاده ومحمود أفشار وسيد أحمد كسروي في بناء هوية المجتمع الإيراني في إطار التحديث.

الكلمات المفتاحية: التحديث، القومية، كتابة التاريخ، بناء الهوية.

* محمد باتان: طالب دكتوراه، جامعة مرمره، mbatan_2013@hotmail.com
رقم أوركيد: 0000-0002-1589-8269

Giriş

Modern terimi ilk defa Rönesans döneminde antik dünya ile yenedünya arasındaki farklılığı vurgulamak için kullanılmıştır. Rousseau'nun yazılarında ilk defa karşımıza çıkan kavram, Batı medeniyetinin bir devrini temsil etmektedir.¹ “Modernlik” ise XVII. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal örgütlenme ve yaşam biçimlerinin ifadesi olarak ortaya çıkmıştır.² Batı’dan yükselen bu üstenci düşünce akımı, geçmiş bilgi birikimine dair olumsuz yaklaşımları kavramsal kalıplar ile sürdürmüştür. Yenedünyaya “aydınlanma” kavramı ile seslenen bu düşünce yapısı; geçmişi, özellikle Orta Çağ’ı, “karanlık” kavramı ile niteleyerek kendi tarihsel perspektifini gözler önüne sermiştir.

Modernizm kavramı kültürel ve sanatsal anlamda bir ayrışmanın ifadesi şeklinde de kullanılmıştır. Avrupa’da aydınlanma olarak zikredilen döneme etki eden seküler düşünce, kilisenin otoritesine karşı durmayı ve insanın özne hâline getirilmesi anlamında bir düşünsel kaosu beraberinde getirmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllar boyunca Avrupalı filozoflar, teologlar, bilim adamları ve tarihçiler insanlığın anlamı ve serüveni konusunda eski Hristiyan tasavvurunun yerine, akla dayalı bir çözüm aramanın önemi üzerinde durmuşlardır. Bu manada özellikle XVIII. yüzyıl Aydınlanmacı Fransız filozofları hem soyut olarak sistematik bilgide hem de somut olarak pratik beceriler konusunda aklın yüceltilmesi düşüncesine yer vermişlerdir.

XVIII. yüzyılda Sanayi Devrimi ve Aydınlanma hareketi ile tanımlanan modern uygarlık, XIX. yüzyıl itibarıyla gelişimini sürdürmüştür. Sosyoloji, antropoloji, tarih gibi sosyal bilimler Batı uygarlığının meşruiyet temellerini inşa etmiş; fen ve teknoloji alanında geliştirilen ürünler Batı ilerleme düşüncesinin somut verileri olarak ortaya çıkmıştır.³ XIX. yüzyıl uygarlık paradigması ise insanın sürekli bir gelişim hâlinde olduğunu ifade ederken modernliği barbarlık karşıtı bir gelişim süreci olarak tanımlamıştır. İlerlemeci felsefi yaklaşımın da etkisiyle Batı toplumu, modern topluluklar olarak öne çıkarılmıştır. Diğer toplumlar ise ilerleme kaydetmesi gereken geri kalmış toplumlar olarak sınıflandırılmıştır.

Teknolojinin gelişimine paralel olarak toplumsal hayata yansıyan değişim ve dönüşüm başta Batı toplumu olmak üzere bütün toplumları etkisi altına almıştır. Modernite, Batı düşüncesini akılcılığın merkezi olarak tasavvur eder-

1 Atilla Yayla, *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınevi 2005, s. 132.

2 Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2016, s. 9.

3 Ergün Yıldırım, “Modernlikten Küreselliğe Medeniyetlerin Paradigmatik Dönüşümü”, *Modernite ve Dünya Düzenleri*, ed. Mesut Özcan-Mustafa Şenel, İstanbul: Klasik Yayınları 2010, s. 39.

ken modern düşünce ise akılcılığın yol göstericiliğinde insana dair olan her şeye bilimsel bilgiyle ulaşılabileceğini savunmuştur.⁴ Bir başka ifadeyle modernite, insanı yeni bir dünyanın var edilmesi konusunda aklın ışığında etkin bir faaliyet alanına davet eder. Yeni düzende varlık olarak öne çıkan insan, fail rolü üstlenmiştir. Akıl her şeyin ötesinde, mutluluğun kaynağıdır. Akıl, düşünce ve nesnelere ardındaki temel güçtür. Bununla birlikte modernitede özgürlük kavramı ise dinsel öğelerden ya da bir otoriteden azade olma anlamı taşımaktadır.⁵

Modern düşünürler hakikate ulaşmanın tek bir yöntemi olduğunu ve rasyonalist felsefenin ana kaynak teşkil ettiğini öngörmüştür. Örneğin *Laikleşme Tezinin Değerlendirilmesi* bahsinde Giddens, geleneksel din biçimlerinin gerileme işareti gösterecekleri de toplumsal dünyada önemli bir güç olduğunu vurgulamıştır. Ona göre din birçok insanın akılcı bakış açısıyla tatmin edici bir yanıt alamadığı yaşam ve anlamla ilgili karmaşık sorunları anlayabilmelerini sağlamaktadır. Aynı zamanda değişimin hızlı olduğu süreçlerde insanların rahatlama ve sorularına yanıt bulmalarının bir yolu olduğunu anımsatmaktadır.⁶

Beşerî ilerlemenin, özgürlüğün gelişimine bağlı olduğunu ilk ifade edenlerin başında Alman filozof Hegel gelmektedir. Benzer şekilde evreninin sürekli bir ilerleme ve evrimsel değişim sürecinde olduğunu anlatan Darwinist yaklaşım, aynı zamanda “insanlığın geçmişinin karmaşık kayıtlarından” nasıl kurtulacağı ve nasıl “ayıklanacağı” sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu görevi üstlenen Avrupalı tarihçiler kaynakları mukayese etme ve eleştirme konusunda bilimsel yöntemler geliştirmiştir.⁷

Modernleşme kavramını farklı bir bakış açısı ile tanımlayan bir diğer görüşe göre modern uygarlık paradigması ile ifade edilen yaklaşım günümüzde bir bunalımın eşliğindedir. Zira bölgesel ve etnik milliyetçiliğin ürettiği çatışmalar toplumsal istikrarsızlığa neden olmaktadır. Modernliğin ortaya koyduğu tekil ulus anlayışına bağlı homojen kültür ve kimlikler diğer kültür ve gelenekleri çağ dışı olarak nitelendirirken modern uygarlık olarak ifade edilen paradigma, yerini küresel uygarlık paradigmasına bırakmaktadır.⁸

4 “Aydınlanmacılar din ile yollarını ayırmayı, dinin belirleyici rolünü kurumlardan ayırtırmayı ve bireysel düzeye indirgemeyi; kiliseyi kendi alanı içine hapsedmeyi düşünür. Zira aydınlanma felsefesindeki genel bakış açısı dinin kurumsal işleyişinin toplumsal mutsuzluğun ana nedenlerinden biri olduğu şeklindedir. Aydınlanma felsefesinde de modernizmde de her şey bir ilkeye bağlanmak istenir, uzmanlık ön plana çıkarılır. Çünkü akıl için yol birdir. Modern olan kiliseye karşımaz, kiliseyi de kendine karşıtırmaz: Sezar’ın hakkı Sezar’a, devletin hakkı devletedir.” Hilmi Uçan, “Modernizm/Postmodernizm ve J. Derrida’nın Yapısökümcü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2009, c. 4, sy. 8, s. 2286.

5 H. Uçan, “Modernizm/Postmodernizm ve J. Derrida’nın Yapısökümcü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi”, s. 2287.

6 Antony Giddens, *Sosyoloji*, İstanbul: Kırmızı Yayınları 2008, s. 617.

7 William McNeil, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyat Yayınları 2011, s. 11.

8 Ergün Yıldırım, “Uluslararası İlişkilerde Düzen Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 52.

Modernleşmenin kavramsal içeriğine kısaca değindikten sonra modern yaklaşımların tarih alanındaki yansımalarına bakıldığında farklı bakış açıları geliştirdiğini görmekteyiz. Modern tarih felsefesi yaklaşımları geçmişi yorumlama, anlatsal bir özerklik ortaya koyma konusunda fikrî temeller oluşturmuştur. Tarih felsefesinin amacı “geçmişte olup biten olayları sorgulama” ve “olayların nedenlerini araştırma” şeklinde tarif edilmiştir. Modern bilimsel teoriler ile oluşturulan tarihsel veriler de yeni yaklaşımlar geliştirilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda modern dönem tarih kurmacılığında öne çıkan birkaç teoriyi zikretmek gerekir. Bunlar; Marksist yaklaşım, Modernleşme Okulu, Yeni Ekonomik Tarih, Yeni Kültürel Tarih şeklinde örneklendirilebilir.⁹

Tarih kurmacılığının önemli örneklerinden biri sayılan Marksist yaklaşım, sınıf sömürsü teorisini vurgulayan teorik bir zemin oluşturmaktadır. Marksist bakış açısı egemenlik ilkesi yerine ekonomik yönden egemen sınıfı öne çıkarırken hukukî öznelerin yerine de ekonomik özneleri koymaktadır. Diğer yandan 1970’lere gelindiğinde antropolojiye dikkat çeken bir başka anlayışın ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların dışında alternatif yaklaşımlardan olan Modernleşme Okulu, karşılaştırmalı tarih için model oluşturmanın faydalarını vurgulamıştır. Ayrıca 1960’ların ve 1970’lerin Yeni Ekonomik Tarih modelleri nicelik üzerinde dururken Yeni Kültürel Tarih yaklaşımları ise antropoloji ve edebiyat eleştirisi teorisini kullanarak postyapısalcı-yapısökümcü bir tarih anlayışını önermiştir.¹⁰

Avrupa’da tarih yazımı konusunda başta Ranke¹¹ olmak üzere birçok düşünür modern tarih yazıcılığının çerçevesini oluşturmuştur. Fransız milliyetçi düşünceden ilhamla Avrupa’da yayılan düşünce akımı tarih yazımında etkisini arttırırken dünyanın egemen güçleri tarafından sürekli sömürgeleştirilmeye çalışılan İran gibi bir ülkede, aydınların bu duruma kayıtsız kalması mümkün değildi. Bu anlamda söz konusu fikrî akım, İran’da aydınlar için milliyetçi tarih yazımının oluşmasında yol gösterici bir niteliğe sahip olmuştur.

Pozitivizmin etkisiyle Batı’da başlayıp sonra da Doğu’nun entelektüelleri arasında yayılan fikirler çerçevesinde İran’da ilk eserler neşredilmiştir. Modern İran aydını tarafından metodolojik olarak bilimsel yöntemlerle ortaya konulan eserler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınmıştır.

9 Alun Munslow, *Tarihin Yapısökümü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2000, s. 21.

10 Alun Munslow, *Tarihin Yapısökümü*, s. 22.

11 XIX. yüzyıl Alman tarihçisi Leopold von Ranke (1795-1886), modern tarih yazımının öncü isimlerindenidir. Eleştirel tarih anlayışı ekseninde tarihi olayların her yönden incelenmesi ve olayların birbirleri arasındaki ilişkilerin tasvir edilmesi üzerinde durmuştur. Ranke, tarihi vesikalardan olayların yeniden tasvirinin mümkün olacağını söyleyerek tarih metodunun temellerini atmıştır. Tarihin derinliklerine inerek karanlıkta kalan yönleri aydınlatan esaslı bir çalışma ortaya koymuştur (Cemil Ziya Şanbey, “Leopold Von Ranke Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1960, c. 17, sy. 3-4, s. 273-289).

Dolayısıyla bilimsel yöntemler kullanılarak yapılan çalışmalar, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında artmaya başlamıştır. Bu anlamda İran'dan Avrupa'ya giden öğrencilerin bilimsel veriler ışığında ortaya koydukları çalışmalar, İran'da tarih yazıcılığının gelişimine ivme kazandırmıştır. Kısacası İran tarih yazımının Batılı akımlar olan romantizm, pozitivizm ve Alman idealizmiyle bütünleşen bir tarihselcilik anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. İran tarihçiliğini etkileyen Batı düşünce akımları arasında romantizmin etkisi büyüktür. Modern dönemde özellikle Pers ve Sâsânî dönemine yoğun bir ilgi gösterilmiş; tarih yazıcılığı, milliyetçi anlayışın kök salması konusunda işlevsel bir rol üstlenmiştir. Aynı zamanda bir kimlik inşa süreci olan bu Avrupa merkezli tarihselci yaklaşım, pozitivizmin bilim yapma yöntemlerini uygulayarak tarih yazmanın gerekliliğine vurgu yapmıştır.¹²

Neticede modern İran tarihçiliğinin Batı düşüncesi etkisinde geliştiği bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Avrupa'ya ait olan düşünce ve değerlerin İran aydını üzerinde de derin etkileri olmuştur. İranlıların yaşantısında önemli bir yer edinen milliyetçi düşünce aynı zamanda bir medeniyet üstünlüğü algısını pekiştirmiştir. Pers İmparatorluğu'nun güçlü tarihî rolü İran toplumu için modernleşme adına önemli bir itici güç hâline gelmiştir.¹³

İran'da Modernleşme Hamleleri ve Modern Milliyetçi Tarih Yazıcılığının Gelişimi

Modern dönemde meydana gelen siyasî gelişmeler, geçen iki yüzyıl içerisinde İran'ın Türkiye'ye benzer tecrübeler yaşamış bir devlet olduğunun kanıtıdır. XX. yüzyılın hemen başında yaşanan meşrutiyet adımları, darbeler, siyasî değişim ve dönüşümler benzer nitelikler arz etmektedir. Batı'dan yükselen fikir akımlarının etkisindeki aydınların ve devlet idaresini elinde bulunduran seçkinlerin ürettikleri politikalar da yine bu minvalde değerlendirmeye tabi tutulabilir. Bu dönemde İslâmî bir kimlik altında modernleşme yerine laik ve milliyetçi düşünceler, entelektüellerin sıklıkla ifade ettikleri argümanlar hâline dönüşmüştür. Aslında milliyetçi söylem üst bir fikir olmaktan öte, içinde bulunulan kuşatılmışlığı aşmanın yolu ve yöntemi olarak görülmüştür. 1900'lerin başında başta Osmanlı'da olmak üzere İslâm dünyasının hemen her beldesinde İslâm medeniyetinin modernizasyonuna dönük düşünceler artmaya başlamıştır. Aydınların zihnindeki yeni siyasal tercihler de bu zemin-

12 Rızâ Bigdelo, "Milliyetçi Tarihyazımı ve Modern İran Devletinin Oluşumu", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan- Şefaattin Deniz Abdülkadir Macit, İstanbul: İlem Yayınları 2021, s. 483.

13 Fîrûz Kazemzadeh, "Iranian Historiography", *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis-P. M. Holt, Oxford: Oxford University Press 1962, s. 431.

de gelişim göstermiştir. Sömürge güçlerinin dayattıklarına karşı oluşan tavır, Batılı eğitiminin etkisiyle milliyetçiliğin daha yoğun tercih edilen bir doktrin olmasına neden olmuştur.¹⁴

Lapidus'a göre "İslâm reformculuğu; ulemanın, kabile ve kent cemaatleri ile Müslüman toplumların geleneksel yapılarının dönüşümüne ve Avrupalıların siyasal, ekonomik ve kültürel hâkimiyet tehditlerine karşı siyasal ve ahlaki bir tepkiydi". Bununla birlikte İslâm dünyasının içinde bulunduğu dâhili şartlar da bu tepkinin sebepleri arasındaydı. Tepkilerin siyasal bir direniş dönüşmesi her toplumda sosyal yapının çeşitliliği ölçüsünde farklı cereyan etti. İran'da devlet ve din seçkinleri arasında İran ulusal kimliği, ekonomik kalkınma politikaları ve dış ilişkiler konusunda çatışmalar meydana geldi. Hükûmetteki seçkinlerle yabancı iş adamları arasındaki çıkar ilişkileri devletin modernleşmesini sınırladı. Diğer taraftan bu ilişkiler İranlı tüccar ve zanaatçı sınıfının çıkarları ile ulemanın geleneksel ve kültürel değerlerine zarar vermekteydi.¹⁵

Kaçarlar döneminde başlayan modernleşme hamlesi Pehleviler eliyle güçlü bir şekilde sürdürülmüştür. Dolayısıyla Kaçarlar dönemi bilimde, kültürde ve sanatta bir geçiş dönemidir. Tarih yazıcılığı açısından bakıldığında modernleşme hamlelerinin yoğunlaştığı, bilimsel yöntemler kullanılarak neşredilen eserlerin ortaya çıkmaya başladığı bir gelişim evresi olarak görülmektedir. Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, telgrafın gelişi, matbaanın kurulması, Avrupalı hocaların eğitim faaliyetlerinde yer aldığı Dârülfünun'un açılması, ilk gazetenin yayımlanması ve Fransızca başta olmak üzere yabancı dillerden yapılan tercüme gibi birçok faaliyet bu gelişmeyi hızlandırmıştır.¹⁶

İran'ın modernleşme hamlesi Osmanlı'da olduğu gibi savunma modernizasyonu ile başlamıştır. Savunma alanında yürütülen modernleşme hamleleri İran-Rus savaşlarında alınan mağlubiyetlerin ardından hız kazanmıştır. Bu olumsuz gelişmeler ordunun zayıflığını gün yüzüne çıkarmış, bu alanda yenileşme faaliyetlerini zarurî hâle getirmişti. Zira tarihsel veriler, Birinci (1804-1813) ve İkinci (1826-1828) Rus savaşlarının Kaçar Hânedanı için ciddi bir hezimet olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Rusya'yla yapılan savaşların sonunda 1813'te Gülistan, 1828'de ise Türkmençay antlaşmaları imzalanmış ancak askerî başarısızlığın etkileri uzun yıllar devam etmiştir. Neticede bu sürecin ardından dönemin Kaçar hânedanı veliahtı Abbâs Mîrzâ'nın girişimiyle ordunun modernize edilmesi için girişimde bulunulmuş ve bu yönde önemli adımlar atılmıştır.¹⁷

14 Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi (Cilt 2)*, çev. Yasin-Mevlûde Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları 2010, s. 22.

15 Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi (Cilt 2)*, s. 29-30.

16 Rıza Kurtuluş, "Kaçarlar: Kültür ve Medeniyet", *DİA*, c. 24, s. 53.

17 Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayın-

Abbâs Mîrzâ'nın yaptığı ilk çalışmalardan biri yurt dışına öğrenci göndermekti. Yurt dışına gönderilen öğrenciler ülkelerine döndüklerinde saray çevresinde belli makamları işgal eden bürokratlar olarak görev almışlardır. Bu dönemde dinî gelenekten kopuş ve hatta laik anlayışın modern bir toplum için gerekli olduğu yönünde düşünceler ifade edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda halktan kopuk olan bu düşünceler, halka rağmen Batılılaşma anlayışını öne çıkarmıştır.¹⁸

Abbâs Mîrzâ'dan sonra Nâsîrüddin Şâh dönemi İran'da meşrutî hareketin başladığı dönem olarak nitelendirilmektedir. Yönetim sisteminin merkezileştirilerek Adâlet Bakanlığı bünyesinde toplanması, dönemin sadrazamlarından Mîrzâ Hüseyin Han (Müşîrî'd-Devle) zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde merkezi otorite güçlendirilirken yerel güçlerin etkinliği azaltılmaya çalışılmıştır. Batı ile askerî ve ekonomik ilişkiler artırılmış; ordunun yeniden örgütlenmesi için Avusturya'dan uzmanlar getirilmiştir.¹⁹

Kaçarlar döneminde uygulanan modernleşme hamlelerinin bir diğer önemli başlığı ise eğitimdi. Aslında Batı toplumlarının eğitim anlayışından hareketle oluşturulan modern eğitim sistemi, değişim ve dönüşümün ilk adımlarından biriydi. Eğitim sistemindeki bu dönüşüm ekonomik ve siyasî gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Modernleşme hedefi doğrultusunda ilk defa Nâsîrüddin Şâh döneminde 1860'da Mîrzâ Hüseyin Han Sipahsalar'ın başvekilliğinde Bilim Vekâleti kurulmuştur. Bu bakanlığın ismi zaman içerisinde Eğitim Bakanlığı (Vezâret-i Amûzeş ve Perveriş) şekline dönüşmüştür. Nâsîrüddin Şâh döneminde başlayan modern eğitim hamlesi Mîrzâ Ali Han (Emin'ud-Devle) tarafından yeni okullar açılarak sürecin devamı sağlanmıştır.²⁰

Kaçar Devleti'nde modernleşmenin gerekliliğini ısrarla vurgulayan bir başka isim ise Emîr Kebîr olarak bilinen Mîrzâ Tâki Han'dı. Emîr Kebîr, modern İran tarihinin en yetenekli devlet adamlarından biriydi. Yaklaşık üç yıl süren sadrazamlığı döneminde İran'da gelişim ve dönüşümün önünü açtı. 1851 yılında Tahran'da tıp, mühendislik, madencilik ve askerî bilimler alanında eğitimin verildiği Dârülfünun onun çabaları sonucunda açıldı. Bu eğitim kurumlarında öncelikli amaç orduya subay yetiştirmek olsa da Avrupa'dan alınan bilgi ile entelektüel birikimin oluşmasına katkıda bulundu.²¹

ları 2014, s. 52.

18 Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınevi 2011, s. 64.

19 Alev Erkilet Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, İstanbul: Yöneliş Yayınları 2000, s. 320-322.

20 Şâhruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları 1990, s. 75-76.

21 John H. Lorentz, "Iran's Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of Amîr Kabîr's Reforms", *Iranian Studies*, Taylor & Francis 1971, c. 4, sy. 2/3, s. 85-103.

Yeni bir kültür kurumu olarak Dârülfünun'un İran toplumu nezdinde önemli tesirleri olduğu açıktır. Nitekim bilginin niceliğinden çok niteliğinin önemi- ne binaen modern eğitim yöntemlerinin uygulandığı yeni bir bilgi aktarım kurumu olarak yapılandırıldı. Ayrıca Dârülfünun'da mütercim ve öğrencilerin desteğiyle yayımlanan eserler, Batı kaynaklı bilgilerin toplumun orta sınıfına ulaşmasını sağlayarak yenedünyanın kapılarını açmıştır. Öte yandan askerler, derebeyleri ve hânedana mensup kişilerin çocuklarından oluşan yüksek tahsilli yeni bir zümrenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Neticede bu yeni nesil, aydınlanma fikrinden hareketle çağdaşlaşma ve ilerlemenin önemi üzerinde durarak sosyal ve siyasal değişimin öncülüğünü yapmıştır.²²

Şüphesiz yurt dışında bulunan birçok devlet ve ilim adamının siyasî yazı- ları da İran'da meydana gelen modernleşme süreci üzerinde etkili olmuştur. Özellikle hukuk ve adalet alanında reform yapılması yönünde çalışmalar yürüten devlet adamı Nazımüddeve Melkum Han, liberal görüşleriyle Mîrzâ Yûsuf Han Müsteşarüddeve, uzun süre bulunduğu Rusya'nın etkisinde kalan ve Tâlibof diye bilinen Mîrzâ Abdurrahman Tebrîzî ve Cemaleddin-i Afgânî gibi isimlerin faaliyetleri öne çıkmıştır. Öte yandan bu dönemde Nâsîrüddin Şâh'ın kraliyet yayın dairesini kurması tarih, coğrafya ve edebiyat alanında birçok ilim adamının bir araya gelmesini sağlamıştır. Daire, *Mir'atu'l-buldan*, *Muntazam-ı Nâsirî* ve *Matla'u 'ş-şems* gibi çalışmalar ortaya koymuştur.²³

İran'da söz konusu değişim süreci içerisinde özellikle tercüme ve yayımla- rının sayısının arttığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde tarih, felsefe ve dinle ilgili kitapların yazım ve yayımında ciddi bir mesafe katedilmiştir. Fransız roman ve tiyatro eserlerinden esinlenerek yazılan kitaplar ve çıkarılan gazeteler modernleşme serüveninin temelini oluşturmuştur. Nitekim 1900'lerin başında çıkarılan *Kanun*, *Ahtar*, *Kablu'l-Metin* ve *Süreyya* adlı gazetelerin modernleş- me sürecinde etkileri olmuştur.²⁴

Kaçar döneminin sonuna yaklaşırken Batı'ya eğitim için gönderilen ay- dınlar, gelişmenin ve ilerlemenin yegâne yolunun İran kültürünü yok etmeden tam bir Batılılaşma ile mümkün olduğunu ısrarla vurgulamışlardır. Ayrıca bas- kıcı rejimin sona ermesi ve bir tür anayasal hükümet ya da cumhuriyet benze- ri bir yapının kurulmasını gerekli görmüşlerdir. Bu dönemin önemli isimleri arasında Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde (1812-1878), Mîrzâ Ağa Han Kirmânî (1854-1896), Celâleddîn Mîrzâ, Mîrzâ Abdurrahîm Tâlibof Tebrîzî (1834-1911), Mîrzâ Melkum Han (1833-1908), Seyyid Hasan Takîzâde (1878-1970) gelmektedir. Bunların dışında Keyarnorî, Abdulsamed Kambahş, Keşaverz, Bozorgi Alevî, Halil Melikî, Celâl Al Ahmed, Enver Khameî, Farhî (şair),

22 Feridun Âdemiyet, *Emîr-i Kebîr ve İran*, Tahran: Çâphâne-yi Harezmi 1362/1983, s. 354-355.

23 Rıza Kurtuluş, "Kaçarlar: Kültür ve Medeniyet", s. 54.

24 A. E. Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, s. 323.

Takî Arranî gibi sanatçı ve düşünürler gelişim ve aydınlanma yolunda fikir üreten sol görüşlü entelektüeller olarak öne çıkmaktadır.²⁵

Modern dönemde milliyetçi tarih yazıcılığının önünü açan siyasî anlayış, aynı zamanda modern devletin ideolojisini besleyen fırsat alanları da sunmaktaydı. Bu anlayışla Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde, Mîrzâ Ağa Han Kirmânî, Celâleddîn Mîrzâ gibi düşünürler milliyetçi tarih yazıcılığının temellerini atmıştır. Zira modern dönem düşünürleri milliyetçi söylem etrafında oluşturulacak tarih ilminin millete tarih şuurunu kazandırarak mensubiyet bağını güçlendirmesinin yanında geleceğin inşasındaki etkisinin de farkındaydılar. Bununla birlikte İran milliyetçi tarih yazımında İslâm'ın temsili sorununu yeniden ele almaya ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. Ancak İslâm öncesi tarihi yüceltme anlayışı, İslâm'ı olumsuz görme eğilimini ortaya koymaktadır. Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde ve Mîrzâ Ağa Han Kirmânî gibi XIX. yüzyıl İranlı entelektüelleri bu tür farklı görüşleri açıkça dile getirmişlerdir.²⁶ İranlı düşünürler İran'da İslâm öncesi dönemi “aydınlık çağlar” olarak nitelendirip yüceltmişlerdir. Mîrzâ Ağa Han Kirmânî bu düşünceye ilave olarak Müslümanların İran'ı fethetmesi ile beraber çaresizliğin kapılarının aralandığını belirterek İslâmiyet öncesi İran medeniyet yapısına işaret etmiştir. İran'da modern milliyetçi düşüncenin öncülüğünü yapan Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde ise Arap istilâsı öncesinde İran'daki Pers krallıkları dönemlerinde İran ulusunun refah içerisinde yaşayan bir toplum olduğunu açıkça vurgulamıştır.²⁷

Bu dönemde aydınlar arasında İran'ın antik medeniyetinin ve kültürünün yok olmasından Arapları sorumlu tutma anlayışı Ahundzâde ile başlamıştır. Sonrasında özellikle Pehlevîler döneminde temel söylemlerden biri hâline dönüşmüştür.²⁸ Ahundzâde, İran'da yaşanan talihsizliğin müsebbibi olarak Arapları göstermiştir. Arap düşmanlığına kadar giden söylemler “medeniyetsiz, açgözlü, cahil” şeklinde ifade edilen algısal bir dil üzerinden kurgulanmıştır. Ötekileştirilen Arap söylemi dil üzerinden pekiştirilmiştir. İran milliyetçileri Fars dilinin yerine Arapların zor öğrenilen dilinin kullanıldığına dikkat çekmişlerdir. Arap yazısını İran'ın helak sebebi olarak gören Ahundzâde, zorla dayatılan bu “köhne” ve “kirli” yazıdan İran ulusunu kurtarmak gerektiğini açıkça beyan etmiştir. İranlı düşünürler Arap dili yerine Fars dilinin sadeleştirilerek millî kimliğin inşası için gerekli bir unsur olarak kullanılabileceğini

25 Ferîd Dilmakanî, “Zarurethâ-yi Siyâsetgüzerî-yi Huvviyet-i Millî ez Dide-yi Rûşenfikrân-i İrânî”, *Faslnâme-yi Siyâset*, 1395/2016, c. 3, sy. 12, s. 29.

26 Kamran Scott-Afshin Marashi (Eds), *Rethinking Iranian Nationalism and Modernity*, University of Texas Press 2014, s. 205-206.

27 Nikki Keddie-Rudi Mathee (Eds), *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle: University of Washington Press 2002, s. 165.

28 Rızâ Bigdelo, “Milliyetçi Tarih yazımı ve Modern İran Devletinin Oluşumu”, *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 480.

vurgulamışlardır. Kirmânî'nin, "her ulusun gücü dillerinin gücüne bağlıdır" argümanı milliyetçilerin kullandığı bir retorik hâline gelmiştir.²⁹

Öte yandan Melkum Han da Müslüman toplulukların geri kalmışlığının ve cahilliğinin sebebi olarak alfabeyi göstermiştir. Bu iki düşünürün söylemlerinde nefrete varan bir dil kullanmaları ibret verici düzeydedir. Modern İran aydınının yaşadığı savrulmalar ve modernitenin büyüğü altında sömürü düzenlerine duyulan hayranlıklar bir aciziyet ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda Mehdî Kuli Han Hidâyet, Hasan Takizâde, Alî Ekber Dehhodâ, Mîrzâ Cihangir Şîrâzî gibi meşrutiyetçi isimler de dilin yeniden şekillendirilmesi ve tarihin yeniden yapılandırılması yönünde fikir beyan etmişlerdir. Neticede İran'ın anavatan ve anadil etrafında bütünlleştirilmesi ve meşrutî bir düzen tesis edilmesi anlayışı savunulurken millî ruhun canlandırılması söylemi, en önemli meşrutiyetçi söylemlerden biri olarak öne çıkmıştır.³⁰ Bununla birlikte Kaçarlar döneminde Batılılaşmanın etkisiyle yeni düşünsel yaklaşımlar farklı alanlarda etkisini sürdürmüştür. Bu dönemde İskender Bey Münşî ve Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî'nin eserlerinden yararlanarak yazılmış olan pek çok eser, Batı düşüncesinin eleştirel bakış açısını yansıtmıştır. Bu yeni tarzın öncüleri arasında Muhammed Hasan Han İ'timâdüsaltana, Celâleddin Mîrzâ, Muhammed Takî Sipehr, Mütercimüssaltana ve Muhammed Hüseyin Furuğî'yi saymak mümkündür. Ayrıca siyasî hâtırat şeklinde yazılan eserlere Abdullah Müstevfî, Emînüddeve, İhtişâmüssaltana, Hâc Seyyâh, Seyyid Ali Muhammed-i Devletâbâdî, Şeyh Hasan-ı Kerbelâî, Seyyid Hasan-ı Müderris, Nâsırülmülük ve Şeyh İbrâhîm-i Zencânî'nin hâtıratları örnek gösterilebilir.³¹

Berlin Halkası'nın Modern Tarih Yazıcılığı Üzerindeki Etkisi

Rızâ Şâh dönemi öncesi, inşa edilmeye başlanan milliyetçi söylem, başta tarih yazıcılığı olmak üzere belli merkezler tarafından şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda İran ulus inşasının fikir altyapısının oluşmasında üç merkez öne çıkmıştır. Berlin merkezli *Kâve* ve *Îrânşehr* dergileri ile Tahran merkezli *Âyende* dergilerinde bir araya gelen entelektüel gruplar, milliyet temelli modernleşmenin önemine dikkat çekerek bu söylemin yerleşmesine katkı sağlamışlardır.

Temelde Alman tarih geleneğinden etkilenen İranlı düşünürler, Berlin Halkası adı altında başta milliyetçilik olmak üzere birçok tarihsel düşünce ekolu-

29 Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, St. Antony's Series, Houndmills: Palgrave 2001, s. 104.

30 Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, s. 110-112.

31 Osman G. Özgüdenli, "Tarih: İran", *DİA*, c. 40, s. 57.

nün öncüsü olmuşlardır. Gobineau'nun ırkçı söylemlerinin etkisinin de görüldüğü İran tarihçiliği, milliyetçiliğin gelişiminde güçlü bir devletin varlığının, araçsal olarak gerekliliğine vurgu yapmıştır. İran tarihinin pozitivist tarihçilik yöntemleri kullanılarak yeniden yazılması, yeni kurulan rejimin ihtiyaç duyduğu tarih algısını oluşturmak için önemli bir süreçti. Bu düşünce ekolü Avrupa'nın ırksal geçmişi ile bağlantı kurularak yeniden yükselişin ve dirilişin mümkün olacağını savunmuştur.

Berlin, Birinci Dünya Savaşı sırasında İranlıların Rusya ve İngiltere'ye düşmanlığı ve Almanya ile dostlukları nedeniyle İranlıların siyasi ve kültürel faaliyetlerinin odak noktası hâline gelmişti. Berlin'de bir araya gelen İranlı aydınlar *Kâve* ve *Îrânşehr* gibi yayınları neşretmeye başladılar. Berlin'de yaşayan İranlı aydınlar, yayınlarıyla ırk temelli milliyetçiliğin aktarılmasında önemli bir rol oynadılar.³² Bu dönemde İran'ın en önemli entelektüel çevresi hâline gelen Berlin Halkası'nın İran'daki aydınlanma hareketinin oluşumunda etkisi büyük oldu. Aryan ırkının üstünlüğünü Gobineau'nun³³ teorisinden aldılar. Aynı zamanda Rızâ Şâh hükûmetinin güçlü bir şekilde iktidara gelmesi için uygun bir entelektüel arka plan sağladılar ve millî birlik unsurlarını işleyerek bu düşüncelerin bir kısmını yeni hükûmette hayata geçirmeyi başardılar.³⁴

Bu dönemde Almanya'dan İran'a taşınan, popüler milliyetçi düşünceden etkilenen birçok yazar ve fikir adamı öne çıkmaya başlamıştır. Bu düşünürlerden Hüseyin Kâzımzâde, Seyyid Hasan Takîzâde, Rızâzâde Şafak, İbrahim Purdavud, Abbâs İkbâl Âştiyânî, Muhammed Kazvînî, Habibullah Purrazâ, Murteza Müşfik Kâzımî, Kerim Tahirzâde Behzad, Takî Aranî, Muhammad Ali Cemalzâde Kâve ve Ahmed Ferhâd gibi yazarlar farklı mecralarda yöntemlerini ve fikirlerini dile getirmişlerdir. Berlin Halkası'nın bu önemli yazarları kendi bakış açılarını ortaya koyarak ve makaleler yayımlayarak İran'da yaşanacak gelişmeler üzerinde etkili olmuşlardır.³⁵

Tarih ve edebiyat araştırmaları ilk kez *Kâve* dergisinde yayımlanmaya başlandı. Seyyid Hasan Takîzâde, Birinci Dünya Savaşı esnasında İranlıların Rus ve İngilizlerle mücadelesini *Kâve* dergisinde ele aldı. Bu dönemde Takîzâde başta olmak üzere birçok düşünür İran milliyetçiliğini güçlendirmek

32 Rızâ Bigdelo-Serya Morsali, "Bâz-nâme-i Huvvîyetnejâdi der Kitâbhâ-yi Dersi Târîh-i Medâris-i İbtidâi ve Debiristan der Devre-yi Pehlevî-yi Evvel", *Mutâlaât-i Târîh-i Ferheng-i Pejuheşnâme-yi Encümen-i Târîhî*, 1396/2017, c. 9, sy. 34, s. 8.

33 A. Gobineau, *The Inequality of Human Races*, çev. Adrian Collins, London: Heinemann 1915, s. 205-212.

34 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarı, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", *Târîh-i Îrân*, 1393/2014, c. 28, s. 103.

35 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarı, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", s. 105.

adına Pan-Farsist temaları desteklemeyi, ulusun davasını ilerletmeyi ve eski Pers krallarının hatırasını yeniden canlandırmayı amaç edinmişlerdi. Özellikle Seyyid Hasan Takîzâde'nin editörlüğünde Berlin'de yayımlanan *Kâve* dergisi, İran merkezî hükûmetinin pasifliğine karşı milliyetçi faaliyetleri desteklemek için İslâm öncesi sembolleri kullanmaktaydı.³⁶ Siyaset ve edebiyat dergisi *Kâve*'yi yayımlayanlar arasında o dönemin genç yazarları olan Mîrzâ Muhammed Han Kazvînî, Hüseyin Kâzımzâde, Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde ve İbrahim Purdâvud da vardı. *Kâve*'den bir süre sonra da Berlin'de *Îrânşehr* dergisi Hüseyin Kâzımzâde tarafından yayımlanmaya başlandı. Bu iki yayın o dönemin bilinen ve gözde dergileriydi. Kâzımzâde'nin savunduğu *Îrânşehr* düşüncesinde de temel amaç; eski İran kimliğinin İslâmî döneme taşınması ve öne çıkarılmasıydı.

Kıscacası bu dönemde *Kâve*, *Îrânşehr* ve *Âyende* gibi dergilerde yayımlanan yazılar, İranlı entelektüel ve yazarların yaklaşımını belirleme hususunda önemli kaynaklar hâline gelmişti. Bu yayınlar, İran'da merkezi bir hükûmetin kurulması ve millî birliğin sağlanması; Avrupa medeniyetinin teşvik edilmesi, dinî taassuplar ve geri kalmışlığın göstergesi olan geleneklerle mücadele edilmesi gibi konularda yeni fikirleri teşvik etmekteydi.³⁷ Örneğin *Kâve* dergisinde modernizmin yanı sıra İran'ın millî birliğinin ve millî dilinin (Farsçanın) korunmasına, İran'ın eski millî gelenek ve göreneklerinin yeniden ihya edilmesine yönelik konular işlenmiştir. Benzer şekilde *Îrânşehr* dergisi de toplam 236 makale dizisinden 30'unu İslâm öncesi İran ve kavmiyetçiliğin zararları konularına ayırırken diğer makale konularını ise Arap düşmanlığı, İranlılık ruhunu canlandırma ve İran ırkına üstünlük atfetme gibi meselelere vakfetmiştir. *Âyende* dergisinde yayımlanan makalelerde ise İran'ın binlerce yıllık antik mirasının ve Fars edebiyatının belagatli hazinesinin İran ulusu için bir gurur kaynağı olduğu vurgulanmıştır.³⁸

Bu dönemde yayımlanan dergilerin yanı sıra İran'da yaşayan yazar ve ediplerin neşrettiği tarih ve edebiyat dergilerinin sayısında da önemli bir artış gözlenmiştir. Yûsuf İ'tisam'ül-Mülk, *Bahar* dergisinin; Ebû'l Hasan Furuğî, *Furuğ-i Terbiyet* dergisinin; Hasan Vahid, *Armağan* dergisinin; Meliküşşuara Bahar, *Dânişkede* ve *Novbahâr-i Heftegî* dergilerinin yönetimini üstlenmişlerdi. Bu dergiler 1306/1928 yılına kadar Tahran'da yayımlanmaya devam edilmiştir. İran tarihi ve edebiyatıyla ilgili araştırma makaleleri bu dergilerde

36 Firoozeh Kashani-Sabet, "Cultures of Iranianess: The Evolving Polemic of Iranian Nationalism", s. 169.

37 Majid Ostovar, "Nakş-i Rûşenfikrân-i Îrânî der Hemsosazi-yi Îrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh", *Rahyafihâ-yi Siyâsî ve Beynelmilelî*, 1390/2011, c. 27, s. 130.

38 Ali Asgar Bigdeli-Sepide Afşâr Rızâî- Mehdi Gülcân-Alirzâ Alisûfi, "Rızâ Şah ve Proje-yi Târih-nevîsî-yi Nasyonalistî der İran", *Câmeaşînâsî-yi Târih*, Tahran 2018, s. 44-47.

yayımlanıp basılmıştı. İran'ın tanınan pek çok edebiyatçı ve yazarların araştırmaları da bu yayınlar sayesinde kendisine yer bulmuştu.³⁹

Şüphesiz ki Berlin Halkası'nı oluşturan düşünürlerin farklı dergilerde neşrettiği makaleler ve yazılar belli teorik çizgilere sahipti. Bu manada aşağıda yer verilen yazarlar ve ortaya koydukları teorilerin milliyetçi düşüncenin yerleşmesine yardımcı olan argümanlar ürettiklerini söylemek yanlış olmaz.

Takizâde: Millî Birlik Teorisi

Pehlevî döneminin öncü yazarları arasında yer alan Seyyid Hasan Takizâde (1878–1969), orijinal araştırmalar, analitik beceriler ve uluslararası tanınırlık açısından en göze çarpan isimlerin başında gelmektedir. Tarih alanında yaptığı çalışmalar sınırlı olsa da akademik araştırmalara verdiği destek İranlı yazarlar için önemli bir katkı olmuştur. Kariyeri boyunca aktif siyasetin içinde yer alan yazar, Anayasa Devrimi'nin önde gelen liderlerinden biri ve seçkin bir devlet adamı olarak tanınmıştır.⁴⁰

Meşrutiyetçi bir aktivist, bilgin ve devlet adamı olan Seyyid Hasan Takizâde, tarih ilmine olan ilgisi nedeniyle zaman içerisinde önemli bir bilgi birikimine sahip yazarlardan biri olmuştur. Başta Almanya ve İngiltere olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşamış, eğitim görmüş ve çalışmış biri olarak, Avrupa'daki bilimsel yaklaşımların ve standartların İran'da öğretilmesi ve uygulanması için önemli bir rol üstlendi.⁴¹

Seyyid Hasan Takizâde, I. Dünya Savaşı ve İran'daki karışıklık sırasında *Kâve* dergisini çıkarmış ve Berlin Halkası'nın entelektüel rehberi olmuştur. İran'ın efsanevî kahramanı *Kâve*'nin isminin seçilmesi ve *Kâve* ayaklanmasının bir resminin derginin ön sayfasında yayımlanması, Takizâde ve destekçilerinin millî birlik meselesine bakış açısını ifade etmekteydi. Takizâde, derginin yayımlanmasındaki amacın İran milletinin tüm mensuplarını bilgilendirmek olduğunu belirtmiştir. Dergide geçen “maalesef İran'da yeni bir Ferîdun⁴² çıkmadı; ancak İran'ın düşmanlara karşı mücadelesinde ulusun kendi öz varlığı yeterlidir” sözleri İran'ı askerî parçalanma ve işgalden kurtaracak millî bilincin uyandırılmasına dönük çabanın ifadesi olmuştur. Takizâde, İran'ın ulusal birliğini İran ırkının gurur duyulacak tarihine dayandırmış ve bir milliyetçi siyasî kimlik modeli sunarak, sonraki dönemde bu kavramın geliştirilmesine

39 İrec Afşar, *Râhnemâ-yi Tahkikât-i İrânî*, Tahran: Çâphâne-yi Behmen 1349/1972, s. 126.

40 Homa Katouzian, “Sayyed Hasan Taqizadeh: Three Lives in a Lifetime”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Duke University Press 2012, s. 195-213.

41 Fakhreddin Azimî, “Historiography in the Pahlavi Era”, *A History of Persian Literature*, Volume X: Persian Historiography, ed. Charles Melville, London: I. B. Tauris 2012, s. 415.

42 “İran milli destan kahramanı” (Tahsin Yazıcı, “Ferîdun”, *DİA*, c. 12, s. 396).

katkı sunmuştur. Bununla birlikte, Berlin Halkası öncü bir aydın grubu olarak, İran'da millî birliğin sağlanmasında aydınların rolüne vurgu yaparken İran toplumunun mevcut koşullarına göre modernleşme önerisinde bulunmuştur.⁴³

Kâve dergisinde yayımlanan makalelerde, İran'da millî bir ordunun kurulması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Faaliyetinin beşinci yılından itibaren Avrupa medeniyetinin kabulü ve teşvik edilme yöntemine vurgu yapan *Kâve*, İran'ın milliyetini ve millî birliğini korumayı ve Fars dilini yaymayı en önemli görevlerden biri olarak addetmiştir. İlk parlamentonun meşrutiyetçilerinden ve o yılların önemli entelektüel isimlerinden biri olan Seyyid Hasan Takîzâde, ayrıca gelişimin önünde engel olarak duran birçok alanda değişimin gerekliliğini savunmuştur.⁴⁴

Kâzımzâde Îrânşehr: İranlılık Düşüncesi

Îrânşehr dergisinin yayımlanmasının ardından *Îrânşehr* adını kendi adına ekleyen Hüseyin Kâzımzâde, İran'ın millî birlik söyleminin ana teorisyeni olarak kabul edilmektedir. Kâzımzâde, çağdaşlarının çoğundan daha fazla pratik fikirler sunmuştur. Millî birlik söylemi onun düşüncesinin ana temalarından biri olmuştur. Yeni nesil aydınlar, o dönemde Almanya'daki ırkçı düşüncelerden esinlenen *Îrânşehr*'deki milliyetçilik fikrinden büyük ölçüde etkilenmiştir.

Hüseyin Kâzımzâde *Îrânşehr*'in sorumluluğu ve editörlüğünde Almanya'da yayımlanan *Îrânşehr* dergisi, ön sayfasında genellikle Persepolis ve Dâryûş'un mezarı gibi eski İran yapılarının resimlerini kullandı. Kâzımzâde *Îrânşehr*, bu dönemde milliyet ve İranlılık düşüncesinin korunarak İranlılara hizmet edilebileceğini vurgulayan birkaç İranlı düşünürden biridir. Kâzımzâde bir makalede, İslâm birliğinin İran'ın yaralarını sarmadığına ve dinin yalnızca kutsal statüsünü kaybetmemesi gereken ilahi bir şey olduğuna inandığını ifade etmekteydi. Öte yandan *Îrânşehr dergisi*, birçok konuda dinamik ve özgür bir İranlılık düşüncesinin ortaya çıkmasının gerekliliğini aşılarmaktaydı. Derginin yazarlarına göre, yeni bir İran'ın inşası, ancak geri kalmışlığın sebebi olan din adamlarını ve devlet adamlarını uzaklaştırmak; millî ruha ve İranlılığa güvenmekle mümkündü. *Îrânşehr*'in makaleleri ve içeriğinde eski İran'ın sembollerine ve eski İran hükümdarlarının idarî yöntemlerine vurgu yapılmaktaydı. Ayrıca Nevruz kutlamaları ve İran tarihi eserleri hakkında bilgilere yer verilmekteydi. Taassuba, din adamlarına ve Arap sömürgeciliğine

43 Ali Bigdeli-Hüseyin Pendâr, "Takîzâde ez Teccidgerâyî ta Ferengi Maabî", *Pejuheşhâ-yi Târihî Dânişkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsani-Dânişgâh-i İsfahan*, 1392/2013, c. 5, sy. 2, s. 9.

44 Majid Ostovar, "Nakş-i Rüşenfikrân-i İrânî der Hemsosazi-yi İrân-i Bâstân ve Teccid der Asr-i Rızâ Şâh", s. 132.

karşı durarak İran'ın ilerlemesi için çağrıda bulunmaktaydı.⁴⁵

Îrânşehr'de Araplar, İran gelenek ve göreneklerinin ortadan kalkmasının nedeni olarak görülmüştür. Ayrıca dergi, düzenlediği şiir yarışmalarıyla millî duyguların güçlendirilmesine yönelik eserlere yer vermiştir. Nitekim dergide yayımlanan makalelerin birinde geçen şu ifadeler söz konusu düşüncüyü özetler mahiyettedir:

“İran medeniyeti ödünç alınmış bir medeniyet değildir, kendi millî yapılarının ürünüdür. Şimdiye kadar hiçbir devlet İran milletinin aklını, düşüncesini, gençliğini ve inancını zorla ele geçiremedi. Bir İranlı her zaman bir İranlı olarak kaldı ve yine bir İranlı olarak kalacaktır.”⁴⁶

Kâzımzâde, Aryan ırkının dili ve İran kimliğinin önemli bir unsuru olarak Farsçayı öne çıkarmıştır. Fars dilinin, İslâm öncesi İran ile yeniçağ arasındaki bağlantıyı sağladığını vurgulayan yazar, kültürel ve kimlik ayrışmalarını önleyen bir ortak zemin olarak görmüştür. Bu anlayıştan hareketle Fars dilinin korunması ve güçlendirilmesi için *Îrânşehr*'de şiire özel bir alan ayırmıştır. Şiirin millî bir karaktere ve mahiyete sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Firdevsî'yi İran'a canlılık kazandıran duyguların gerçek bir timsali olarak görmüş ve ondan övgüyle bahsetmiştir. Kâzımzâde, İran'ın birliğinin, ilerlemesinin ve bağımsızlığının ırk, din ve dil birliğine bağlı olduğunu belirtmiştir. Irk meselesini öne çıkaran Afşar ve din unsuruna dikkat çeken Kesrevî gibi düşünürler de onu takip ederek Kâzımzâde'nin millî birlik fikrinin boyutlarını genişletmiştir.⁴⁷

Mahmûd Afşar: Ortak Zemin Aryan Irkı

Millî duruşu irksal temele dayandıran Mahmûd Afşar,⁴⁸ Berlin Halkası'nda sunulan millî birlik fikrini geliştirdi. Tahran'da yayımlanan *Âyende* dergisinin

45 Majid Ostovar, “Nakş-i Rûşenfikrân-i Îrânî der Hemsosazi-yi Îrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh”, s. 135-138.

46 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, “Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh”, s. 112.

47 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, “Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh”, s. 113.

48 Mahmud Afşar, 1272/1894'te Yezd şehrinde dünyaya geldi. Amcasıyla ticaret için gittiği Hindistan'da İngilizce öğrendi. On dokuz yaşında öğrenimine devam etmek üzere İsviçre'ye gitti ve yedi yılda lisans ve hukuk doktorasını tamamladı. Lozan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden doktora derecesi aldı. 1300/1922 yılında doktorasını tamamladıktan sonra İran'a dönen Mahmud Afşar Yezdi, başta hukuk olmak üzere farklı alanlarda devletin en üst kademelerinde görev yaptı. Mahmud Afşar Yezdi, aynı zamanda 1922 yılından itibaren basın alanına girdi. 1304/1926 yılında iki yıl (24 sayı) yayımlanan *Âyende* dergisini kurdu. Farklı tarihlerde yayımlanmaya devam eden *Âyende* dergisinin yeni sayıları 1358/1980'de oğlu İrec Afşar tarafından yayımlandı. Mahmud Afşar Yezdi 28 Aralık 1362/1984'te 90 yaşında Tahran'da öldü (<https://library.razavi.ir/literature/fa/48323/%D9%85%D8%AD%D9%85%D9%88%D8%AF%D8%A7%D9%81%D8%B4%D8%A7%D8%B1-%DB%8C%D8%B2%D8%AF%DB%8C>). Erişim tarihi: 19.03.2017).

genel yayın yönetmeni olan Afşar, derginin ilk sayısında, Alman İmparatorluğu'nun ve yeni İtalyan hükümetinin kuruluşunda millî birliğin rolüne değindi. İran'da da benzer bir yapının harekete geçirilmesi gerektiğini açıkladı. Millî birliği, İran'da yaşayan halkın siyasî, ahlakî ve sosyal birliği olarak adlandırdı. İran'daki etnik, dilsel ve dinsel çeşitliliğin farkında olan Afşar, tüm bu çeşitliliği ortak bir zeminde bir araya getirebilecek bir alan aradı. Bu arayışta, Aryan ırkı meselesini ortak zemin olarak belirledi ve "İranlılaştırma" politikasını buna dayandırdı. Ayrıca Afşar, ortak dinin İran'ın millî birliğinde güçlü bir faktör olarak kalıcılığını koruduğu konusunda uyarıda bulundu.⁴⁹

İran'ın bağımsızlığına ve milliyetine yönelik yabancı tehditleri dikkate alan Afşar, İran kimliğini ve ülkesini parçalanma tehlikesinden kurtaracak bir temelde tanımlamaya çalıştı. Ona göre Ruslar, İngilizler, Türkler ve Araplar çeşitli şekillerde İran'da kalıcı olma arayışına girip İran kimliğini ortadan kaldırmaya çalıştılar. Bu ülkeleri ve kabileleri sırasıyla beyaz, mavi, sarı ve yeşil tehlike olarak adlandırdı. Afşar, 1907 anlaşmasını Rus ve İngiliz saldırganlığının en önemli yansıması olarak değerlendirdi. Uygun bir dış politika izleyerek iki devleti durdurmak, Pan-Türkizmin yayılmasını önlemek ve millî birliği güçlendirmek gerektiğini savundu. Ona göre bu politikalar, Fars dilini yaymak ve Aryan ırkının önünü açmak için gereken önlemlerdi. Pan-Türkizm ve Pan-Arabizm'e muhalefet ederek İran'ın birleşmesi anlamında "Pan-İranizm" çağrısında bulundu.

Afşar, Farsça eğitimin yaygınlaşmasını millî birliği oluşturmanın başka bir yolu olarak gördü. Ona göre Fars dilini yayma ve Farsça konuşulmayan bölgelerde eğitimi teşvik etme gibi faaliyetler gerekli olan başlıca uygulamalar arasındaydı. Öte yandan göçebelerin ve farklı etnik grupların Farsça konuşulan bölgelere göç etmeye zorlanması ve güçlerinin azaltılması, her etnik grup için yerel ve özel uygulamaların yasaklanması, demiryolu hatlarının kurulması ve gelişen yollar ile bölgeler arası ulaşımın kolaylaştırılması bu önlemlerden bazılarıydı.⁵⁰

Mahmûd Afşar'ın önerilerinin çoğu Rızâ Şâh hükümetinin "İranlılaştırma" politikası çerçevesinde uygulamaya konuldu. Rızâ Şâh, Batı uygarlığının modernleşme adı altında sunduğu politikaları ülkesinde uygulama çabasına girişirken İran'ın İslâmiyet öncesi görkemine vurgu yaparak milliyetçi duyguyu uyandırmaya çalıştı.⁵¹ Örneğin bu dönemde Ahemeniş ve Sâsânî impa-

49 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", s. 115.

50 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", s. 117.

51 Kamyar Abdi, "Nationalism, Politics and the Development of Archaeology in Iran", *American Journal of Archaeology*, 2001, c. 105, s. 51-76.

ratorluklarının sembolleri olan aslan ve güneş İran bayrağı üzerine çizildi; İslâmiyet'ten önceki Zerdüş inancı da devlet dini olarak kabul edildi. Ayrıca eski Sâsânîce'den esinlenerek yeni hânedanlığa "Pehlevî" adı verildi.⁵²

Kesrevî: Din Temelinde Millî Bütünlük

1890 yılında Tebriz'de doğan Seyyid Ahmed Kesrevî, 1910'da dinî eğitimi tamamlayarak molla oldu. Ayrıca tarih, coğrafya ve edebiyat gibi birçok alanda da eğitim olarak fikrî gelişimine farklı boyutlar kazandı. Kesrevî, XX. yüzyıl İran'ında Batılı fikirlerden etkilenen, kendi kendini eğitmiş, reformcu bir entelektüeldi. Bazı bakanlıklarda görev yaptıktan sonra tarihçi ve yazar kariyerine geri dönen Kesrevî, coğrafya, edebiyat ve filoloji alanlarında eserler verdi. Kesrevî, sosyal eleştiri türünden yazılarını *Peyman* dergisinde yayınladı.⁵³

Seyyid Ahmed Kesrevî, İran'da modern dönemin millî birlik fikrinde ısrar eden önemli bir entelektüeliydi. Kesrevî, aylık çıkan *Peyman* dergisinde millî egemenlik ilkesine ve merkezî bir millî hükümetin kurulmasına yönelik desteğini açıkladı. Kesrevî, millî birliğin önündeki engellerin başında dinsel ve dilsel çeşitlilik ile fikir karmaşasının geldiğini düşünmekteydi.

Kesrevî, İran'daki birliğin önündeki engellerin başında gördüğü dinsel çeşitliliğe özellikle dikkat çekmiştir. Kesrevî'nin amacı İran'da farklı dinlerin varlığından kaynaklanan ideolojik farklılıkları ortadan kaldırmak ve tüm insanları saf bir dinî düşünce etrafında bir araya getirmektir. Kesrevî, inanç boyutundaki farklılıkları gidermek için bir yol bulunması gerektiğini savunmuştur. Din birliğine dayalı millî birlik önerisinin yanında modern İslâm'ın kökeninden uzaklaştığını ve köklü değişikliklere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda dinî öğretileri anlayıp açıklayabilmek için mantığın, aklın ve modern bilimin silahlarıyla donatılması gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁴

Kesrevî, İran'daki etnik ve aşiret çeşitliliğine de dikkat çekmiştir. Ona göre İran toprakları birçok dine ev sahipliği yaptığı gibi, aynı zamanda farklı dil ve etnik yapıya sahip grupların yaşadığı bir yerdi. Mahmûd Afşar gibi düşünür-

52 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara: İmge Kitabevi 2009, s. 86-87.

53 John H. Lorentz, *Historical Dictionary of Iran*, UK: The Scarecrow Press 2007, s. 160-161.

54 Fakhreddin Azimî, "Historiography in the Pahlavi Era", *A History of Persian Literature*, Volume X: Persian Historiography, s. 392; Modern fikirlerin devrime neden olduğunu iddia eden geleneksel tarihçiler bile, daha sonra, anayasal hareketin (1905-1907) nihai başarısızlığının sebebi olarak "geleneksel", "batıl inançlı", "geri kalmış" ve "okuma yazma bilmeyen" kitleleri göstermiştir. Örneğin, İran Meşrutiyet Tarihi adlı kitabında Kesrevî, modern fikirlerin ülkeyi nasıl "uyandırdığına" dair bir girişle başlar. Kesrevî, yaşamının son yıllarını halkın neden geleneksel düşünceden uzaklaşmadığını, neden yozlaştığını ve neden aydınlanmanın yaşanmadığını açıklayarak geçirdi (Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, 1979, c. 10, sy. 3, s. 413).

lerin aksine, milliyetçilik ve vatanseverlikle başlayan ve sonrasında ırkçılığa dönen aşırılığa şiddetle karşı çıkmıştır. Irkların kutsallığının ve üstünlüklerinin olmadığını; ırksal üstünlüğe dayalı fikirleri çatışmaların, düşmanlıkların ve kinin ana nedeni olarak görmüştür. Ancak Kesrevî'nin bu düşüncesi, ırkların ve milletlerin varlığını inkâr etmek anlamı taşımamaktaydı.

Kesrevî, İran'ın bağımsızlığını kaybetme sorunu olduğunu belirtirken ülkenin parçalanmasını önlemek için kitleleri tek din, tek bayrak ve tek dil etrafında toplamayı önermiştir. Yani tek bir din ve tek bir dil etrafında oluşturulacak millî kimlik yapısı, ülkenin birliğinin ve bağımsızlığının teminatı olacaktı.⁵⁵

Netice itibarıyla yukarıda bahse konu olan düşünce akımları öncelikle entelektüeller arasında yayılmaya başladı. Her üç dergide, özellikle de *Kâve* dergisinde, İranlıların zihinsel tutumlarını değiştirmeye yönelik sembolik modeller oluşturmak için *Kâve*, *Mazdek* ve *Dâryûş* gibi eski İran kahramanlarının figürleri kullanıldı. Yazarlar bu yayınların adlarını seçerken *Kâve* ve *Îrânşehr* gibi İran tarihi açısından sembolik öneme haiz adlar ve resimleri kullanarak toplumun ilgisini arttırmaya çalıştılar.⁵⁶

İranlıların Sami ırklarıyla karışması sonucunda etnik yapısının, ahlâkının ve düşüncesinin bozulduğunu belirten Gobineau'nun fikirlerinden etkilenen Kâzımzâde *Îrânşehr* öncülüğündeki Berlin Halkası entelektüelleri, millî birliğin sağlanması için uygun bir zemin bulmaya çalıştılar. Diğer yandan Batı ilerlemesinin ve teknolojisinin nimetlerinden yararlanmak için itici güç oluşturma gayreti içinde oldular. Onlara göre İranlılık, İranlı olmayanların yıkıcı etkisinden uzak, millî birliğin kurulabileceği ırksal bir kimliğin ifadesiydi. Bu nedenle, antik dönemde büyük bir medeniyet kurmuş olan Aryan ırkının eski gücüne ulaşmasının ehemmiyeti üzerinde duruldu. Ayrıca İran'da hüküm sürmüş Ari olmayan egemen güçlerin izlerini ortadan kaldırmanın yolları tartışıldı. Modern dönemin aydınları, bu söylemleri kendi kişisel görüşlerine ve millî hükümetin gölgesinde yaratılan atmosfere göre geliştirdiler. Yani Berlin Halkası söyleminin ötesine geçerek siyasî uygulamalar için önerilerde bulundular. Ayrıca, Almanya'daki merkezîyetçilik ve ırkçılık modelinin İran toplumu için uygulanması konusunda fikir ürettiler. Bunun ötesinde "İran millî ruhu" ve "İranlılık" kavramlarını anlamlandırarak o dönemin aydınları üzerinde güçlü bir etkiye sahip oldular.

Sonuç

55 Ferið Dilmakani, "Zarurethâ-yi Siyâsetgüzeri-yi Huvviyet-i Millî ez Dide-yi Rûşenfikrân-i İrânî", s. 37.

56 Majid Ostovar, "Nakş-i Rûşenfikrân-i İrânî der Hemsosazi-yi İrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh", s. 139.

Kaçarlar dönemi ile başlayan ve Pehlevî hanedanlığı döneminde gelişen modern İran tarihçiliğinin Batı düşüncesinin etkisinde geliştiği bilinen bir gerçektir. Avrupa'dan yansıyan düşünce ve değerlerin İran aydını üzerinde derin etkileri olmuştur. Pozitivizmin yükselişe geçtiği, bilimsel çalışmaların pozitivist metodoloji kullanılarak yapıldığı bu dönemde modern düşünce tarihçiye yeni bir kimlik kazandırmıştır. Bununla birlikte tarihi inşa eden aydınların milliyetçi bir kimlikle ortaya çıkmasının İran'da oluşan siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel bağlamları olduğu aşikârdır. Bu manada yeni dönemde yükselişe geçen milliyetçi ideolojik düşüncelerin tarihçiler üzerindeki etkisi dikkat çekicidir.

Milliyetçi tarih yazımı Pehlevîler döneminde şekillenerek etkili bir söylem oluşturmuştur. İranlı tarihçilerin bu dönemde yoğunlaştığı İslam öncesi İran tarihi çalışmaları, milliyetçi söylemi egemen kılmak için dönemin iktidarı tarafından desteklenen bir süreci ifade etmektedir. Milliyetçiliğin ideolojik yaklaşım olarak tarih yazımı üzerinde etkisi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Muhammed Rızâ Şâh döneminde İran tarihinin antik dönemle bağlantılandırılarak yüceltilmesi yine tarihçilerin katkısıyla olmuştur. 1979 İran Devrimi ile birlikte müesses nizamın karakteri mezhepçiliğe kaymış olsa da tarih yazıcılığı, mezhepçi formla bütünleşen milliyetçi ana ideolojik söylemin etkisinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Yani tarih algısını oluşturan yaklaşım dili, resmî ideolojik yapının gölgesinde şekil bulmuştur. Oluşan bu söylemin asıl amacı ise tarihi yeni kuşaklara aktarırken milli unsurlara dikkat çekmek, İran kadim kültürünü ve medeniyet algısını diri tutmaktır.

Netice itibarıyla modern dönemde milliyetçi ideoloji, tarih söylemine siyaset ederek İran'da milliyetçi tarih söylemini geliştirmiştir. Rızâ Şah Pehlevî döneminden günümüze kadar sistemli olarak gelişen milliyetçi tarih söyleminin temelleri modernleşme çabaları ile birlikte atılmıştır. Öte yandan İran kültür havzası içerisinde İranlılık kavramı etrafında bütünleştirilmeye çalışılan bir kimlik inşası amaçlanmıştır. Ayrıca dilin kültürel bütünleşmedeki rolü özellikle öne çıkarılmıştır.

Kaynakça

Ali Bigdeli-Hüseyn Pendâr, “Takîzâde ez Tecdidgerâyî ta Ferengi Maabî”, *Pejuheşhâ-yi Târihî Dânişkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsanî-Dânişgâh-i İsfahan*, 1392/2013, c. 5, sy. 2, s. 1-18.

Ali Asgar Bigdeli-Sepide Afşâr Rızâî-Mehdî Gülcân-Alırızâ Alisûfî, “Rızâ Şah ve Proje-yi Târihnevîsî-yi Nasyonalistî der İran”, *Câmeaşînâsî-yi Târih*, Tahran 2018, s. 44-47.

Berger, Peter L.-Berger, Brigitte-Kelner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cevdet Cerit, İstanbul: Pınar Yayınları 2000.

Erkilet Başer, Alev, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, İstanbul: Yöneliş Yayınları 2000.

Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2014.

—————, “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, 1979, c. 10, sy. 3, s. 381-414.

Fakhraddin Azimî, “Historiography in the Pahlavi Era”, *A History of Persian Literature*, Volume X: Persian Historiography, ed. Charles Melville, London: I. B. Tauris 2012, s. 367-435.

Fateme Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, “Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerâyî-yi Asr-i Rızâ Şâh”, *Târih-i Îrân*, 1393/2014, c. 28, s. 103-117.

Ferîdun Âdemiyet, *Emîr-i Kebîr ve İran*, Tahran: Çâphâne-yi Harezmi 1362/1983.

Ferîdun Dilmakanî, “Zarurethâ-yi Siyâsetgûzerî-yi Huvviyet-i Millî ez Dide-yi Rûşenfikrân-i Îrânî”, *Faslnâme-yi Siyâset*, 1395/2016, c. 3, sy. 12, s. 26-37.

Firoozeh Kashani-Sabet, “Cultures of Iranian-ness: The Evolving Polemic of Iranian Nationalism”, Nikki Keddie-Rudi Matthee (Eds), *Interactions in Culture and Cultural Politics*, University of Washington Press 2002, s. 162-181.

Fîrûz Kazemzadeh, “Iranian Historiography”, *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis-P. M. Holt, Oxford: Oxford University Press 1962, s. 431.

Giddens, Antony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2016.

—————, *Sosyoloji*, İstanbul: Kırmızı Yayınları 2008.

Gobineau, A., *The Inequality of Human Races*, çev. Adrian Collins, London: Heinemann 1915, s. 205–212.

Homa Katouzian, “Sayyed Hasan Taqizadeh: Three Lives in a Lifetime”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Duke University Press 2012, s. 195-213.

İrec Afşar, *Râh-nemâ-yi Tahkîkât-i Îrânî*, Tahran: Çâphâne-yi Behmen 1349/1972.

Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics and the Development of Archaeology in Iran”, *American Journal of Archaeology*, 2001, c. 105, s. 52-76.

Keddie, Nikki-Matthee, Rudi (Eds), *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle: University of Washington Press 2002.

Kurtuluş, Rıza, “Kaçarlar: Kültür ve Medeniyet”, *DİA*, c. 24, s. 53-54.

Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi (Cilt 2)*, çev. Yasin-Mevlûde Ak-tay, İstanbul: İletişim Yayınları 2010.

Lorentz, John H., *Historical Dictionary of Iran*, UK: The Scarecrow Press 2007.

—————, “Iran’s Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of AmîrKabîr’s Reforms”, *Iranian Studies*, Taylor & Francis 1971, c. 4, sy. 2/3, s.83-103.

Majid Ostovar, “Nakş-i Rûşenfikrân-i Îrânî der Hemsosâzî-yi Îrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh”, *Rahyafthâ-yi Siyâsî ve Beynelmilelî*, 1390/2011, c. 17, s. 119-156.

Metin, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınevi 2011.

McNeil, William, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2011.

Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, St. Antony’s Series, Houndmills: Palgrave 2001.

Munslow, Alun, *Tarihin Yapısökümü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2000.

Özgüdenli, Osman G., “İran”, *DİA*, c. 22, s. 396-400.

Rızâ Bigdelo, “Milliyetçi Tarihyazımı ve Modern İran Devletinin Oluşumu”, *İran’da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz Abdülkadir Macit, İstanbul: İlem Yayınları 2021, s. 477-492.

Rızâ Bigdelo-Serya Morsalî, “Bâznemâyî-yi Huvviyetnejâdî der Kitâbhâ-yi Dersi Târîh-i Medâris-i İbtidâî ve Debiristan der Devre-yi Pehlevî-yi Evvel”, *Mutâlaât-i Târîh-i Ferheng-i Pejûheşnâme-yi Encümen-i Târîhî*, 1396/2017, c. 9, sy. 34, s. 1-24.

Sander, Oral, *Siyasî Tarih 1918-1994*, Ankara: İmge Kitabevi 2008.

Scott, Kamran-Marashi, Afshin (Eds), *Rethinking Iranian Nationalism and Modernity*, Austin: University of Texas Press 2014.

S. M. Rızâ Sadesî-M. Hasan İlâhizâde, “Te’sir-i Coğrâfyâ-yi İktisadî-yi Kûhistan der Munasebât-i Nizârîyân ve Selçûkîyân”, *Pejûheşnâme-yi Târîh-i İctimâ’î ve İktisadî*, Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsanî ve *Mutâlaât-i Ferhengî*, 1393/2014, c. 3, sy. 1, s. 73-88.

Şâhruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları 1990.

Şanbey, Cemil Ziya, “Leopold Von Ranke Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1960, c. 18, sy. 3-4, s. 273-289.

Uçan, Hilmi, “Modernizm/Postmodernizm ve J. Derrida'nın Yapısökümcü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2009, c. 4, sy. 8, s. 2283-2306.

Yayla, Atilla, *Siyasî Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınevi 2005.

Yıldırım, Ergün, “Modernlikten Küreselliğe Medeniyetlerin Paradigmatik Dönüşümü”, *Modernite ve Dünya Düzenleri*, ed. Mesut Özcan- Mustafa Şenel, İstanbul: Klasik Yayınları 2010.

الاستشراق الألماني ورؤيته للحضارة العربية الإسلامية: بين منصف لها مثل "زيغريد هونكة"، ومتحامل عليها "مثل" كارل بروكلمان

نارسيج كادرو *

تاريخ الاستلام: 2023/08/14 تاريخ القبول: 2023/05/30

اقتباس: نارسيج ك. "الاستشراق الألماني ورؤيته للحضارة العربية الإسلامية (ما بين منصف لها كزيغريد هونكة، ومتحامل عليها ككارل بروكلمان)"، دراسات الشرق الأوسط، 93 - 114 (2023): 1-15

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1307091

الملخص

تعتبر الدراسات الاستشراقية من الدراسات المهمة، التي حظيت باهتمام كثير من الباحثين الغربيين، الذين اهتموا بتفاصيل الشرق، ومعرفة علومه، وتاريخه، ولغاته، وعاداته وتقاليده، حتى يتمكنوا من الغوص في أعماق الفكر الإسلامي، وبالتالي معرفة طريقة تفكير الأمة الإسلامية. وبالطبع كان من أهداف ذلك المسعى هو المساعدة في السيطرة على الشرق واستعمارها وفرض نفوذ الغرب عليه. وقد تنوع الباحثين في الدراسات الاستشراقية بين من درس الإسلام بتجرد تام وحاول إنصافه واتسمت دراسته بالموضوعية، وبين من تحامل على الإسلام وحقد عليه وقدم صورة غير موضوعية عنه فانحرف عن جادة البحث العلمي. سيحاول البحث الذي في متناولكم عرض نموذجين مختلفين من المستشرقين الغربيين ما بين منصف للحضارة العربية الإسلامية ومتحامل عليها، ومناقشة رؤية كل منهما في نظرتهم للشرق.

الكلمات المفتاحية: الاستشراق- الحضارة- المدرسة الألمانية في الاستشراق-زيغريد هونكة- كارل بروكلمان.

* نارسيج كادرو: دكتور وعضو هيئة تدريسي، جامعة ماردين أرتوكلو، d.narjes99@gmail.com
رقم أوركيد: 0000-0001-5557-0113

German Orientalism and its View of Islamic Arab Civilization (Comparison of Siegrid Hunke and Karl Brockelmann's Approaches to Islamic Civilization)

Narjes KADRO*

Received: 30/05/2023

Accepted: 14/08/2023

Citation: Narjes K. "German Orientalism and its View of Islamic Arab Civilization (Comparison of Siegrid Hunke and Karl Brockelmann's Approaches to Islamic Civilization)", Middle Eastern Studies 15-1 (2023): 93 - 114

DOI: 10.47932/ortetut.1307091

Abstract: Oriental studies are regarded as one of the most important studies in academic studies. These studies attracted many Western researchers. These researchers, while paying attention to the details of the East, wanted to learn about its sciences, languages, literature, customs, and traditions in order to understand the depths of Islamic thought. Thus, they aim to find out the way the Islamic Ummah thinks. This helps them to control, occupy, and exploit the East. Scholars of eastern studies also diverged among those who examined Islam with complete objectivity and those who tried to do it justice. There are many who are prejudiced against Islam, hate it, present a non-objective picture, and undermine the seriousness of scientific research. The current research attempts to present two different perspectives of Western Orientalists, the one which is biased against Eastern civilization and the other advocating fairness towards it, and to present the perspective of each of them towards the East.

Keywords: Orientalism, Civilization, German School of Orientalism, Siegrid Hunke, Karl Brockelmann.

* Narjes Kadro: Assistant Professor - Mardin Artuklu University, d.narjes99@gmail.com ORCID: 0000-0001-5557-0113

Alman Oryantalizmi ve İslam Arap Medeniyeti'ne Bakışı (Siegrid Hunke ve Karl Brockelmann'ın İslam Medeniyetine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması)

Narjes KADRO*

Geliş tarihi: 30/05/2023

Kabul tarihi: 14/08/2023

Atf: Narjes K. "Alman Oryantalizmi ve İslam Arap Medeniyeti'ne Bakışı (Siegrid Hunke ve Karl Brockelmann'ın İslam Medeniyetine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması)", Ortadoğu Etütleri 15-1 (2023): 93 - 114

DOI: 10.47932/ortetut.1307091

Öz: Oryantal çalışmalar, akademik çalışmalar içinde önemli sayılmaktadır. Bu çalışmalar, birçok Batılı araştırmacının ilgisini çekmiştir. Bu araştırmacılar, Doğu'nun detaylarına önem vermekle beraber İslam düşüncesinin derinliklerine inebilmek için Doğu'nun ilimlerini, dillerini, edebiyatını, geleneklerini, göreneklerini öğrenmek istemektedir. Böylece İslam ümmetinin nasıl düşündüğünü öğrenmeyi amaçlamaktadırlar. Bu durum; Doğu'nun kontrolüne, işgaline ve sömürülmesine yardımcı olur. Doğu çalışmaları yapan araştırmacılar, İslam'ı tam bir tarafsızlıkla inceleyen ve hakkını vermeye çalışanlar ile de farklılık göstermektedir. İslam'a karşı ön yargılı olup ondan nefret eden, İslam'ın objektif olmayan bir resmini sunan ve bilimsel araştırmacının ciddiyetinden sapanların sayıları oldukça geniştir. Bu araştırma, Batılı oryantalistlerin medeniyete karşı ön yargı taşıyan ve medeniyete karşı hakkaniyeti savunan iki farklı yönelimi sunmaya ve her birinin Doğu'ya bakış açısını sunmaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Medeniyet, Alman Oryantalizm Okulu, Siegrid Hunke, Karl Brockelmann.

* Narjes Kadro: Dr. Öğretim Üyesi - Mardin Artuklu Üniversitesi, d.narjes99@gmail.com ORCID: 0000-0001-5557-0113

المقدمة:

حظيت الدراسات الاستشراقية باهتمام واضح من قبل الباحثين سواء في العالم الإسلامي أو الغربي، بسبب طبيعة العلاقات بين الشرق والغرب، كما جاءت كمحاولة من قبل الباحثين الغربيين للتعرف على الإسلام والمسلمين، وبالتالي السيطرة على هذا الشرق بعد أن يتم فهمه من خلال الغوص بتفاصيله، ويعتبر الاستشراق جزءاً من الصراع الحضاري، وله الأثر الأكبر في تشكيل رؤية الأوروبيين للإسلام، وتبلور أفكارهم وتصوراتهم تجاه العرب والمسلمين طوال قرون عديدة، فللاستشراق تأثير قوي في الفكر الإسلامي الحديث سواء كان إيجاباً أو سلباً (عبدالله، 2007، صفحة 5) ، ويستقي الأوروبيون إلى اليوم معارفهم وأخبارهم عن الإسلام من خلال ما كتبه المتخصصين الأوروبيين في هذا المجال (زقزوق، 1989، صفحة 20) .

وهناك فريقين من المستشرقين؛ **الفريق الأول** مستشرقون درسوا الإسلام بتجرد تام وحاولوا إنصافه واتسمت دراستهم بالموضوعية، أما **الفريق الثاني** فهم مستشرقون حاقدون على الإسلام قدموا صورة غير موضوعية عنه، فانحرفوا عن جادة البحث العلمي وتحاملوا عليه، وعلى الرغم من عطاء الثقافة الإسلامية عبر العصور للحضارة العربية الإسلامية، وانفتاحها على الثقافات الإنسانية الأخرى، لكنها تعرضت لهجمات شرسة، شنّها عليها باحثون أمسكوا بأقلامهم كمعاول للهدم والتجريح والتشويه، يظهرون خدمة العلم والمعرفة والبحث التاريخي، لكنهم شنوا الهجوم على التراث العربي الإسلامي والثقافة الإسلامية، ويهدف البحث إلى إعطاء صورة لبعض الباحثين الألمان الذين درسوا الحضارة الإسلامية، وكيف كانت نظرتهم إلى المسلمين وتراثهم الحضاري، أما إشكالية البحث فهي معرفة كيفية تناول المستشرقين للحضارة الإسلامية وهل نظروا إليها بتجرد وموضوعية، وهل سعوا إلى إنصافها، أم هل كانت نظرتهم للحضارة الإسلامية نظرة إقصاء، ورفض وتشويه لما أنتجته للعالم بأجمع، والمنهج المتبع في هذا البحث هو المنهج التاريخي والتحليلي لأراء المستشرقين، وإيضاح حقيقة أقوالهم.

1. التعريف بالاستشراق والمستشرقين:

هناك من يرجع تاريخ الاستشراق إلى بداية الاحتكاك بين المسلمين والبيزنطيين، والانتصارات التي حققها المسلمون على الامبراطورية البيزنطية، واعتبار الإسلام العدو الأول للصرانية، ومنهم من أرجعها إلى الحروب الصليبية التي بدأت سنة 1096م حتى 1291م، والتي أسهمت في احتكاك الشرق بالغرب، ومن ثم حروب الاسترداد الإسبانية التي جاءت تعويضاً عن فشل الحملات الصليبية، كما برزت بعد ذلك فكرة استبدال المواجهة العسكرية للمسلمين بالجهد التبشيري (الزهو، الصفحات 18-19) لذا اهتم المستشرقون الأجانب كتاباً ومؤرخين بتخصيص حيز واسع في كتابتهم متناولين الموضوعات المتنوعة

في تراث المسلمين وتاريخهم، وحياتهم الاجتماعية، كما وجب عليهم تعلم لغاتهم الأصلية كالعربية والفارسية والتركية ولغات أخرى (ناجي، 1981، صفحة 23).

هنالك عدة عوامل أسهمت في تكوين الاستشراق؛ دينية وسياسية واقتصادية، فالعوامل الدينية تتعلق بنشر المسيحية، وتصوير الإسلام بما يثبت به فضل المسيحية على الإسلام، وكان هنالك عدد كبير من المستشرقين هم أساقفة، وعدد منهم أيضاً من اليهود. أما الهدف السياسي للاستشراق فهو التعرف على الشرق، وتفصيله، وذلك حتى يتمكن الغرب من السيطرة عليه (الندوي، 2002، الصفحات 15-16). أما الهدف الاقتصادي والتجاري، فيعود إلى نهضة أوروبا العلمية والصناعية وحاجتها إلى المواد الأولية الخام لإمداد مصانعها بها، كما بحثت عن أسواق تجارية لتصريف بضائعها، لذلك كان لابد لهم من التعرف على الثروات الطبيعية لتلك البلاد، واستغلال ثرواتها لتكون سوقاً واسعة لمنتجاتهم. (المطبقاني، دت، صفحة 3)

أما فيما يتعلق بتعريف الاستشراق في اللغة العربية فهو طلب الشرق ومعرفة علومه ولغاته وآدابه وأديانه وفنونه (النبهان، 2012، صفحة 11)، وفي اللغة الأوروبية فلا يقصد فيه الشرق من حيث جغرافيته، وإنما قصد به الشرق المرتبط بالشرق، والنور، والضياء، والهداية (المطبقاني، دت، صفحة 3)، والأصل العلمي لهذا المصطلح مترجم من كلمة (orientalism الإنكليزية) مستندين إلى أن أصل الكلمة هو (orient) التي تعني الشرق، وما يضاف إلى هذا الأصل يدل على التخصص العلمي، ولهذه الكلمة دلالة جغرافية وفلكية، ففي الجغرافية تعني ما يقع من جهة الشرق من المتحدث، والفلكية تعني ما يقع من الجهة التي تشرق فيها الشمس (الشاهد، 1994، صفحة 196)، ويعرف الاستشراق أيضاً على أنه طريقة تفكير تقوم على (التمييز الوجودي المعرفي) بين ما يطلق عليه بالشرق، أو الغرب. باختصار فإن صفة الاستشراق إنما هي أسلوب غربي للسيطرة على الشرق وإعادة بنائه والتسلط عليه (سعيد، 2006، صفحة 46)، ويرى البعض أن الاستشراق لا يخص فقط جغرافية أو تاريخ، أو ما يتعلق بالإنسان وإنتاجه الفكري والثقافي، وإنما مجموع هذه الأمور كلها، فالاستشراق مرتبط ارتباطاً عضوياً وتكاملياً مع هذه العناصر التي ذكرناها، أي أن- الشرق- الذي أولاه الغرب اهتمامه من الدراسة والتخصص في ثقافته وتراثه، ليس هو الشرق الجغرافي الطبيعي فقط، وإنما الاهتمام بهوية الشرق ومعرفته، إضافة إلى معرفة تاريخه المتمثل في الإسلام والمسلمين (زناتي، 2006، صفحة 20).

1.1. صنوف المستشرقين ومناهجهم في التعاطي مع الشرق:

عرف مالك بن نبي المستشرق بأنه هو الكاتب الغربي الذي يكتب عن الفكر والتاريخ الإسلامي وعن الحضارة الإسلامية (نبي، 1969، صفحة 1)، والمستشرق هو من تعمق في لغات الشرق وآدابه، كما يعرف بأنه علم العالم الشرقي، ولن يتأتى لدارس الشرق الوصول إلى نتائج سليمة في هذا المجال ما لم يستطع إتقان لغات الشرق (بابي، 2022، الصفحات 3-4)، وقد وجدت أصناف متعددة للمستشرقين ما بين مقر بالحضارة الإسلامية ومنصف لها، وما بين كاره للحضارة الإسلامية والشرق الإسلامي، يسعى للنيل منها، والخط من شأنها. وسنكتفي بذكر مثال واحد عن كل صنف من هذه الأصناف:

الصنف الأول: وهم الكارهين للحضارة الإسلامية: كتبوا في علوم العرب والمسلمين بروح انتقامية كارهة للحضارة المسلمين، فابتعدوا بذلك عن المنهج العلمي، وتأثروا بكل ما كتب بروح العداء التي زرعتها الكنيسة فيهم، ومن أمثلتهم هاملتون جيب وكارل بروكلمان.

الصنف الثاني: غلب عليهم الطابع العلمي فكانوا منصفين نوعاً ما، حيث حملت كتاباتهم روحاً علمية في الحديث عن الحضارة الإسلامية، ليقدموا الإفادة لمجتمعهم بما كتب عن هذه الحضارة ونتيجة لأثر الروح العلمية عليهم وابتعادهم عن تأثير الكنيسة، قد أكدوا الحب، والإعجاب بالإسلام كدين وشرعة، ولكنهم لم يُسلموا، كما وقعوا في بعض الأخطاء غير المقصودة نتيجة عدم إتقانهم اللغة العربية وفهم أسرارها، ومن أمثلة هؤلاء المستشرقين غوستاف لوبون.

أما الصنف الثالث: فقد صنفوا كتبهم بروح علمية صادقة، ودرسوا الإسلام دراسة عميقة حتى اهتموا إلى اعتناق الإسلام وأصبحوا سيقاً من سيوفه، ودافعوا عنه بكل ما مُنحوا من إمكانيات، وحاولوا رد الشبهات، والمكائد، التي يثيرها أعداء الإسلام ضد حضارة الإسلام (الزياري، 1983، الصفحات 102-103)، ومن أهمهم المستشركة زيغريد هونكة.

الباحث في شؤون الاستشراق علي النملة قسم المستشرقين إلى صنفين اثنين، أحدهم أنصف حضارة الإسلام، ووضعها في مكان يليق بها، مع عدم إغفاله أنها استمدت معارفها وعلومها من الحضارات السابقة، وأنها صقلت هذه المعارف بما يناسب طابعها الإسلامي، واستبعدت ما ليس لها حاجة فيه. أما الصنف الآخر فهو المنكر الذي لا يسند فضلاً لا للإسلام ولا للمسلمين في نقل هذه الحضارة، إلى الحضارات الأخرى، وأن الحضارة التي جاء بها المسلمون إنما هي نقل للحضارات السابقة، كما سعى المستشرقين إلى تشويهها، ونكرانها، متجاهلين الفترة المزدهرة للحضارة العربية الإسلامية (النملة، 2012، صفحة 25).

1.2. الاستشراق والحضارة العربية الإسلامية:

عرف حسين مؤنس الحضارة بأنها ثمرة لكل جهد قام به الإنسان حتى يحسن من ظروف حياته، سواء أكان هذا الجهد الذي بذله الإنسان للوصول إلى تلك الثمرة قصداً أو عن غير قصد، وسواء أكانت تلك الثمرة مادية أو معنوية (مؤنس، 1990، صفحة 13)، وتتصل الحضارة بمختلف جوانب حياة الإنسان مادةً و عقلاً، روحاً ودينياً وخلقاً (فريجات و الخطيب، 1989، صفحة 15). كما اعتبرت الحضارة على أنها ثمرة التفاعل بين الإنسان والكون والحياة (محاسنة، 2001، صفحة 16). ويُذكر بأن ابن خلدون أول من عالج صور الحضارة، وأن البداوة عنده هي أصل الحضارة، وهي طور طبيعي، أو جيل من أجيال الطبيعة، وأن البداوة هي أقدم من الحضارة، واعتبر البداوة أصل الحضرة، والحضارة هي الإبداع والتفنن في الترف، ومعرفة بمختلف فنون الصناعة وما يتعلق بهذه الصنائع من ملابس، ومطابخ، وأبنية ومباني وفرش، والعنصر الأساسي في الحضارة عنده هو إنشاء المدن وتخطيط الأمصار والبلدان (سالم، 1999، صفحة 6).

وحيثما تطلع الغرب إلى الحضارة الإسلامية وجدوا أنه لا مناص من دراسة اللغة العربية والعلوم الإسلامية والعلمية، ويرجع سبب عظمة حضارة العرب إلى عاملين أولهما: بنية العرب الحديثة وخاصة بعد خروجهم من الجزيرة العربية، والتي أجبرتهم على التحضر والتمدن، وثانيهما: ما تميز به العرب من ذكاء وثقافة، وكيف استطاعوا استيعاب هذه الحضارات التي وجدوها في البلاد المفتوحة، في حين فشل غيرهم من الفاتحين في ذلك الأمر (الخبوطي، 2003، صفحة 88). وقد أدى نشر اللغة العربية في البلاد المفتوحة إلى اندماج الجنسيات المختلفة اندماجاً كبيراً، فأقبل سكان الأمصار المفتوحة على تعلم اللغة العربية وإتقانها، حيث رغبت هذه العناصر في قراءة القرآن، وتولي المناصب والذي كان عاملاً دفعهم إلى إجادة اللغة العربية كما أن رحمة العرب الفاتحين وتسامحهم من الأسباب التي أدت إلى سهولة اعتناق الإسلام وإتقان اللغة العربية ونظمها وجرت العادة أن المغلوب يكون مولعاً بتقليد الغالب (الخبوطي، 2003، صفحة 82). والحضارة الإسلامية هي التي قامت مع قيام الإسلام، وانتشرت في كل بقاع الدولة الإسلامية شرقاً وغرباً، وحلت محل الحضارات السابقة في الشام والعراق وغيرها من الأمصار (محمد، 1997، صفحة 10). وما يميز ثقافة العرب المسلمين بهذا الخصوص أنهم استطاعوا قراءة الثقافات التي خضعت لهم شرقاً وغرباً، وذلك في ضوء فتاوتهم وتصوراتهم المستمدة من النصين المؤسسين لهويتهم وهما القرآن والسنة، كما أنهم قرأوا هذه الحضارات قراءة نابعة من مقوماتهم الذاتية، مع إدراكهم لقوتهم دون عجز أو انبهار بهذه الحضارات (النملة، 2012، صفحة 22). وبهذا نرى أن هذه الحضارة الضخمة قامت على قاعدتين أساسيتين هما الإسلام، والعروبة، فالعروبة هي بمثابة الجذور والأصول الرافدة لحضارة المسلمين، أما اللغة العربية فإنها الأداة اللينة والمرنة التي عبرت عن روح هذه الحضارة وأفكارها (سعيد، عبد الحميد، وآخرون، 1986، صفحة 11).

وقد كانت أوروبا قبل الفتح الإسلامي غارقة في الظلام وتعاني من التأخر الحضاري، وذلك بشهادة مفكري الغرب الأوروبي أنفسهم، واستطاع العرب المسلمون أن ينشروا فيها حضارتهم، لتشرق تلك البلاد بأنوار العلم والتمدن، كما أرسوا فيها أساسات الحكومة العادلة التي تحرص على تحقيق العدالة والمساواة بين الناس، وأصبح العرب معلمين للأوروبيين بمدونهم بمختلف أنواع التطور الحضاري الإسلامي المتميز (أبيض، دبت، صفحة 9). وهذا ما دفع الغرب للاهتمام بالإسلام، فنشطت جامعاتهم وأقبلت على تعلم اللغات الشرقية للعناصر التي دخلت في الإسلام، كما أقبلوا على تعلم اللغة العربية، وذلك للدعوة إلى النصرانية في الشرق، ثم انقلب الأمر إلى دراسة الحضارة الإسلامية لاستيطان أحوال الإسلام ودياره (علي، 2017م، صفحة 13). وهكذا أصبحت دار الإسلام وطناً مشتركاً للجميع، وأصبحت اللغة العربية لغة عالمية، كما امتزجت فيها الثقافات والحضارات المتنوعة، وهذا الاندماج بين علم العرب وعلوم اليونان، والفرس والهند، بتعاليم الإسلام، أثمر بجعل الأمة الإسلامية أمة وسطاً جمعت بين النظر والعمل، وبين العلم والتطبيق، وبهذا سمت الحضارة الإسلامية سمواً عظيماً (السويسي و آخرون، 1985، صفحة 30)، ولهذا نقول أن عملية مزج الحضارة العربية، بحضارات البلدان المفتوحة في وعاء واحد، ثم تعديل هذه النظم السابقة بما يلائم عقليتهم ودينهم، وإحيائها وتجديدها أدى إلى ردف الحضارة بالعلوم المتنوعة، إبداعاً وتميزاً وابتكاراً لا مثيل له في شتى العلوم والفنون.

1.3. موقف المفكرين المسلمين من الحضارة الغربية:

برزت في عالمنا الإسلامي نماذج متنوعة لمؤرخين تباينت نظرتهم للحضارة الإسلامية، بين مؤرخين مترحمين على شمس غربت، وأمجاد أوبرت وانقضت زمانها من الحضارة الإسلامية، وما بين مشككين في ماض وحاضر ومستقبل، وبين مفتونتين بالحضارة الغربية يأخذون منها ما يصادفونه من غذاء دون تفرقة بين النافع والضار (السويسي و آخرون، 1985، صفحة 14)، وحقيقة الأمر أنه اختلفت الآراء حول الاستشراق بين المؤرخين العرب والمسلمين، بين مؤيد ومتحمس للغرب إلى أقصى حد، وبين رافض لكل ما يأتي به الغرب جملة وتفصيلاً، ويذم كل من يعمل به، واعتباره عدواً لدوداً للإسلام والمسلمين، والحقيقة إن للاستشراق تأثير كبير على العالم الإسلامي لا يمكن تجاهله أو رفضه. وهناك

ثلاث اتجاهات لموقف المفكرين من الاستشراق:

الرفض والاستغناء: وقد تناقص هذا العدد بسبب انتشار الحضارة اليوم في سائر أصقاع الأرض، بحيث يصعب على الرفض ذلك، كما أن على الرفض أن يجد البديل، ولابدل حتى اليوم (عيسى، 1997، صفحة 33)، ويرى أصحاب هذا الاتجاه أن ما أسهم به المستشرقون إنما هو ضرر كله ولا خير فيه، وإن الاستشراق هو (جناح من أجنحة المكر الثلاثة) يتساوى فيه مع الاستعمار والتنصير، كما يعتبر

الاستشراق هو الدافع المغذي للاستعمار والتنصير، وما جاء به المستشرقون لا يعدو كونه سموماً زرعوها في العالم الإسلامي وفي الفكر والثقافة (النملة، الاستشراق والدراسات الإسلامية، 1998، صفحة 216)، ومن مناصري هذا الموقف سعيد النورسي الذي رفض الأخذ من الحضارة الغربية، بسبب طبيعتها الإلحادية، وقد وقف في وجهها بكل قوته هادفاً بذلك أن يحصن العالم الإسلامي، من الأخطار الضارة الموجودة في هذه الحضارة (بويوزان، 2015).

القبول المطلق: لكل ما جاءت به حضارة الغرب من أفكار وأشياء، وقد تأثر طه حسين بهذا الفكر التغريبي حيث وضح بأن السبيل إلى النهضة والتطوير واضح وبيّن، وهو يسير في خط مستقيم غير ملتوي، وحتى نواكب الحضارة الغربية، علينا أن نسير كما سار الأوربيين، وأن نخطو بخطواتهم، ونتتبع طرقهم، لنكون لهم أنداداً، وشركاءً أقوياء في الحضارة، بما تحمله من خير أو شر، حلوة أو مرارة، وأن نأخذ منها ما يحب وما يكره، وما يمد فيها وما يعاب عليها (حسين، 2014، صفحة 43).

موقف المواجهة: ويعتمد على غوص الباحثين في إسهامات المستشرقين، والتعرف على أماكن الضعف في إنجازاتهم، ثم العمل على إظهار مكامن القوة في الإسلام، وأن ما أنجزته الحضارة الإسلامية يدعو للفخر، والاعتزاز، والرد على الشبهات والأهواء التي دسها بعض المؤرخين المسلمين بسبب تحيزهم لأهوائهم وأفكارهم الشاذة. وتعترف المواجهة الإيجابية بوجود ظاهرة الاستشراق، وتأثيرها على عدد كبير من المسلمين الذين أشاروا إلى أن المستشرقين كان لهم دور في الحفاظ على المخطوطات الإسلامية وصيانتها من الضياع، وبالتالي حماية تراث المسلمين وحفظه (النملة، الاستشراق والدراسات الإسلامية، 1998، صفحة 224). ونتيجة لهذا التيار الموجود فإنه يتوجب على الباحث بذل جهود علمية مضاعفة، تبين وتوضح الصورة الحقيقية للإسلام وأن تعمل على نشر ذلك على أوسع نطاق لرد الشبهات (زقزوق، 1989، صفحة 148). وهنا ننوه إلى أنه لا يمكن الأخذ بكل ما جاء به الاستشراق، الذي يحمل في طياته سماً ممزوجاً بالعلس، فيجب على الباحث ألا يأخذ بكل ما جاء به المستشرقون بل عليه أن يخضعه للنقد والتحليل والتمحيص، كما أن الرفض بالأخذ بالاستشراق هو أمر خاطئ أيضاً فلا يمكن تجاهل ما قدمه المستشرقون من تحقيق للمخطوطات والحفاظ على كتب التراث، ولكن علينا مواجهة الاستشراق والرد عليه بل الأخذ منه أيضاً، ولكن بضوابط وشروط تناسب هويتنا الثقافية، ولا تتعارض مع تراثنا ولا حضارتنا العربية الإسلامية.

2. مدارس الاستشراق الألمانية بين الإنصاف والتعدي:

تميز الاستشراق الألماني بخصائص مختلفة عن المدارس الاستشراقية الأوروبية، ومنها أن الألمان لم ينظروا لحضارة الإسلام بروح عدائية، كما نظرت إليها بعض المدارس الغربية، كما تميزوا بحبهم للغة العربية وآدابها وتراثها، وقد كان لأعمالهم أهمية بارزة، لما كان لها من تأثير على دراسات الشرق، وذلك بسبب معالجتها لأصول التاريخ العربي الإسلامي (المطوري، 2015، صفحة 193). فلم يخضع الاستشراق الألماني لأهداف سياسية، أو استعمارية، أو دينية، كما حصل مع المدارس الاستشراقية الغربية، وذلك لأنه لم يتسن للألمان استعمار البلاد العربية والإسلامية، إضافة إلى عدم اهتمام الألمان بنشر المسيحية في الشرق، لذلك ظلت كتابات الألمان محافظة على التجرد والروح العلمية وإن ظهرت بعض الانحرافات في الرأي فهو أمر لا يمكن تعميمه، فلم تتصف كتابات الألمان عن الإسلام والعرب بالروح العدائية، على العكس تماماً فقد جاءت دراساتهم بروح إعجاب وتقدير وإنصاف (المنجد، 1978، الصفحات 7-8). ولقد تأخرت ألمانيا عن بقية الدول الأوروبية في الدراسات الاستشراقية، فكان ازدهارها في القرن 18، رغم اتصال الألمان بالشرق منذ بداية الحروب الصليبية الأولى، ولم يشارك العلماء الألمان في الدراسات العربية بشكل فعلي إلا بعد أن توغل الأتراك العثمانيون في قلب القارة الأوروبية، فقاموا بدراسة العالم الإسلامي والتعرف عليه، وقد ساهم المستشرقون الألمان بجمع المخطوطات العربية، وفهرستها، ونشرها، وخصوصاً كتب المراجع والأصول المهمة (زناتي، زيارة جديدة للاستشراق، 2006، صفحة 103). وبقي الاستشراق الألماني معنياً بتاريخ العلوم عند العرب دراسة وتحقيقاً ونشراً، وبعد الحرب العالمية الثانية اتجه الاستشراق الألماني لدراسة التاريخ الحديث والمعاصر للأمم العربية الإسلامية (ناجي، 1981، صفحة 3). وقد اتبع الاستشراق الألماني المنهج الفيلوجي¹، لما له من أهمية كبيرة في أوروبا بعامة، وفي ألمانيا بخاصة، وقد تعامل الألمان بدقة مع هذه المنهجية، وقد طبقت على النصوص الإسلامية في تحقيق السيرة النبوية وكذلك القرآن الكريم (مهملي، 2019، صفحة 89). وكذلك تم اتباع منهج التاريخانية² الذي بلغ ذروة ازدهاره لدى المؤرخين الألمان أمثال رانكه وبوركهارت، والذي اعتبر أن معرفة (فقه اللغات) الأساس الموضوعي للمعرفة التاريخية للأمم من الأمم (السيد، 2007، صفحة 16)، ومن هذه المدرسة خرج منها من أنصف المسلمين والحضارة الإسلامية ومنهم المستشركة الألمانية زيغريد هونكة Sigrid Hunke³، والتي بينت موقفاً من الحضارة الإسلامية، عندما وجه لها سؤال حول كتابها "شمس العرب تسطع على الغرب" في الملتقى السادس للتعرف على الفكر الإسلامي الذي انعقد في الجزائر في العام 1942، فذكرت أنها كتبت هذا الكتاب لتظهر للألمان والغربيين أن العرب قد قدموا مساهمة هامة الحضارة والثقافة الغربية، وأرادت أن تبرز بأن العرب لم يكونوا فقط حاملين للحضارة القديمة، ولم يكونوا همجيين، وإنما كانوا ذوي حضارة، وقاموا باختراعات وقدموا المساعدات إلى العالم الأوروبي (بو فلاقه، 2016، صفحة 23). وقد دافعت زيغريد عن الإسلام

بقولها إن الإسلام بلا ريب أعظم ديانة على ظهر الأرض، لما حمله المسلمون من تسامح وإنصاف، وجاء قولها بدون تحيز للحضارة، ودون أن تسمح لأي أحكام ظالمة أن تطلخه بالسواد، كما طالبت بإبعاد وتنحية المغالطات التاريخية الظالمة تجاه الحضارة، وطالبت الباحثين في قبول هذه الحضارة كما هي، كونها شريكة مع جميع الأمم في الإنتاج الحضاري الإنساني (عمارة، 2006، صفحة 59).

2.1. منهج المستشرفة زيغريد هونكة من خلال كتابها ”شمس العرب تسطع على الغرب“:

يعتبر كتابها هذا حصاد سنين طويلة من الدراسة المتعمقة والموضوعية، وقد لاقت هجوماً كبيراً بعد كتابها ذلك، واتهمت المؤلفة بتحيزها لحضارة العرب المسلمين (عبد الغني، 2009، صفحة 78)، وقد حاول كثير من محبي العرب بعد صدور هذا الكتاب الدفاع عن الحضارة الإسلامية، وقاموا بالرد على أكاذيب الحاقدين على العرب، وقد حظي كتابها انتشاراً واسعاً لم يحظ به كتاب آخر في السنوات الأخيرة في ألمانيا، وتمت إعادة طباعته عدة مرات، كما تمت ترجمته إلى العديد من اللغات الأجنبية، كما لقي ترحيباً من الصحافة العربية (محمد:، 2007، صفحة 17). ويعد هذا الكتاب مرجعاً علمياً مهماً للغرب والمسلمين، وقد استخدمت فيه الكاتبة المنهج المقارن، وهو منهج معروف والذي يصل أحياناً إلى حد السخرية اللاذعة، فنراها في أوقات كثيرة لكي تصل إلى فكرتها عن الموضوع الذي تريد الكتابة عنه تبدأ بالكتابة عن الأوضاع السيئة في أوروبا في فترة ازدهار الحضارة الإسلامية، وتوضح دائماً رفض أوروبا المتوقعة على نفسها الراضة لأي جديد، حتى وإن كان الجديد سينتشلها من الحياة البائسة التي أغرقتها في ظلام دامس، وتناول كتاب الحضارة الإسلامية والمشرقية والمغربية ودورها وأثرها على أوروبا.

وقد اتبعت المؤلفة منهجاً جديداً في تبويب كتابها حيث قسمته إلى سبعة كتب (شافع، دت، صفحة 3) ، جاء في الكتاب الأول: سبع وستين كلمة عربية الأصل استخدمت في أغلب لغات أوروبا والعالم مثل) القرنفل والقطن والنانج والزعفران، والقهوة والسكر... الخ، والكتاب الأول يظهر كيف أن أوروبا دخلت في مدرسة العرب لتتعلم على أيديهم كل شيء، أما الكتاب الثاني كان حول الأعداد والأرقام والحساب وتروي الكاتبة قصة أوروبا مع الأرقام العربية، ومازالت تكتب كما نقلتها عن العرب من اليمين إلى الشمال، في أغلب اللغات بجانب الصفر، الذي اخترعه العرب، وأن الأعداد العربية أدت دورها في العلوم الطبيعية والصناعات والاقتصاد (يوسف، 1998م، صفحة 80). بينما تناول الكتاب الثالث الأبناء الثلاثة لـ”موسى الفلكي“، محمد الذي كرس حياته للرصد والحساب، وأحمد الذي اشتهر بعبقريته الصنع وتركيب الآلات، والحسن نابغة الهندسة والخيال (عبد الغني، 2009، صفحة 111) ، إن المؤلفة تضعنا هنا أمام ثلاثة عباقرة سجلوا انتصارات علمية ينذر أو يستحيل إنجازها بشكل يبهر القارئ ويذهله، وبينت للغرب ما للعرب من تأثير في علوم التنجيم والهيئة، في حين كانت علوم الكنيسة محصورة بالثقافة القديمة. الكتاب الرابع حمل عنوان الأيدي الشافية، والذي تحدث عن طب المسلمين العرب ورأت أن كل

ما وصلت اليه الإنسانية من في مجال الطب والعلاج والدواء وراه جهود المسلمين الذين حققوا تقدماً مذهلاً يدين به العلم إلى يومنا هذا (يوسف، 1998م، صفحة 82). وعنون الكتاب الخامس بـ"سيوف العقل"، أكدت فيه هونكة انها لا يمكنها أن تتخلى عن منهجها المقارن عندما ذكرت المعجزة العربية، وألحقها بفصل أوروبا الثانية في دياجير الظلام (مهمل، 2019، صفحة 249). الكتاب السادس "موحد الشرق والغرب" تحدثت فيه عن الحضارة في صقلية، كما عرض الكتاب إسهامات الحضارة الإسلامية الأندلسية، وقد أوضحت فيه الكاتبة اتهام البعض للحضارة الإسلامية بتأثيرها بالحضارات السابقة من البلاد التي فتحوها وهذا لا يعيب الحضارات كافة تأثرها وتأثيرها بغيرها (شافع، دبت، صفحة 9). ووضحت أن العرب لم يكتفوا بنقل التراث القديم إلى العالم الغربي بعد ما حفظوه من الدمار، وذلك بالتقليل من قيمتهم والسكوت عن الأمور الجوهرية في عملهم الحضاري وجعلهم مجرد وسطاء لا غير، والحقيقة أن سائر نواحي الحياة من جوانب اقتصادية وعلمية واجتماعية في الغرب مدموغة بأثارهم (النجار، 2009، صفحة 18). الكتاب السابع "عرب الأندلس" تحدثت فيه عن المرأة الأندلسية وربما ذكرت ذلك لتبرهن للعالم أن المرأة لم تكن مضطهدة، وغير محررة، ولتبين دورها في المجتمع، فهي تمارس ما يمارسه الرجال، وتحدثت عن الحضارة الأندلسية والتي كانت من أجمل وأعظم من أن تقارن بغيرها، ولم تكن قائمة على أساس فارسي أو إغريقي، لقد كانت عربية صرفة كما ذكرت الشعر والموسيقى (عبد الغني، 2009، صفحة 470، 474)، ولم تكتف هونكة ببيان وتوضيح أثر الشعر الغنائي على الحركة الموسيقية في الغرب، بل ألفت الضوء على تاريخ هذا الفن لدى العرب قبل الإسلام، وأكدت أن العلوم والنظريات الغربية اعتمدت على العلوم الموسيقية العربية، وذكرت انتقال الآلات الموسيقية إلى أوروبا ومنها آلة العود.

استخدمت هونكة في كتابها هذا إضافة للمنهج المقارن، المنهج التاريخي، ومنهج التأثير، وقد انصهرت هذه المناهج التي اعتمدت عليها في المنهج العلمي الموضوعي الذي يهدف إلى البحث عن الحقيقة، وقد اتصفت معظم كتابات هونكة بالمقارنة بين عالمين (العالم الغربي، مع العالم المسيحي في شتى مجالات الحياة (مهمل، 2019، صفحة 233، 245). إن هذه الكاتبة تكاد أن تجرد أوروبا من كل شيء وتنسبه للحضارة العربية الإسلامية، وهي ليست بالمسلمة، ولا هي بالعربية لكنها تمثل الضمير المنصف لأوروبا (الخادم، 1989، صفحة 83).

اعتبرت هونكة أن حركة التاريخ تتكون من حلقات تلي بعضها البعض، وكل حلقة تسلم للأخرى، بدأ بها اليونان، ثم العرب، وبعد ذلك انتقلت للغرب، وكان الفكر البشري كائن ينمو ويتطور، واعتبرت هونكة أن الحضارة الإسلامية من أهم الروافد الرئيسية التي أسهمت في تطور العلوم وتقدمها، حيث نقلت هذا الإرث الحضاري من مختلف الحضارات وحفظته للعالم (زواكي و وآخرون، 1969، صفحة 84). وما تميز به العرب عن باقي الحضارات هو عدم الاكتفاء بنقل تراث اليونان، وحمايته من الضياع والنسيان،

وإنما عملوا على تصحيح هذه العلوم وتنظيمها، وتزويدها بمعارف جديدة ومبتكرة، وأوصلوها إلى أوروبا عبر منافذ متنوعة، وانتشرت الكتب العربية في أنحاء أوروبا خلال القرن السادس عشر والسابع عشر، وكلها رفدت الغرب بأدوات معرفية متميزة، فقد كان العرب المسلمون هم المؤسسين للكيمياء والفيزياء التطبيقية والجبر والحساب بالمفهوم المعاصر، وعلم المثلثات الكروي، وعلم طبقات الأرض، وعلم الاجتماع، وعلم الكلام، وهذا أمر ربما لا يعرفه إلا القليل من الأوروبيين (عبد الغني، 2009).

2.2. آراء الباحثين في زيغريد هونكة:

رغم ما قيل عن زيغريد هونكة من إشادة ومدح إلا أن لمالك بن نبي رأي آخر وهو أن المستشرقون الغربيون المادحون للإسلام كانت بحوثهم لخدمة مجتمعاتهم الغربية، بمن فيها زيغريد هونكة، وأن كتابها هذا جاء لتخدير المسلمين وعدم التفكير بالحاضر والنهوض من السبات العميق الذي مني به المسلمون (نبي، 1969، صفحة 9) ، أما محمد زقزوق كان له رأي معاكس لمالك بن نبي، حيث اعتبر أن كتاب شمس العرب، من الكتب الجريئة، حاولت فيه المؤلفة تصحيح كثير من الأحكام المغلوطة حول الإسلام والمسلمين في الغرب، فلقد أثبتت بقدرتها العلمية وجرأتها الأدبية نتائج مهمة في تاريخ التراث البشري (زقزوق، الإسلام والاستشراق، 1984، صفحة 534).

وفي النهاية نصل إلى أن هونكة انتهجت منهجاً موضوعياً، فأرادت البحث عن الحقيقة لا التعصب، وأن للإسلام أثر فاعل وعميق في الحضارة الإنسانية عامة، كما كان ثمرة للتفاعل البناء بين الشعوب والثقافات، لذا كان الإنتاج الحضاري الإسلامي إنتاجاً متميزاً عن غيره من الحضارات.

3. المستشرقين الألمان الذين لم ينصفوا الحضارة العربية الإسلامية: كارل بروكلمان (نموذجاً

تميز كارل بروكلمان Karl Brockelman^{iv} بوفرة إنتاجه الذي اتصف بالشمول والتنوع، لذلك اعتبر من أهم المراجع فيما يخص التاريخ الإسلامي والأدب العربي، وتميز بوفرة مؤلفاته، التي تنوعت ما بين التراجم، وتحقيق المخطوطات، ويعد كتابه "تاريخ الأدب العربي"، كتاباً ضخماً، ضم خمسة أجزاء، وقد اعتبر مرجعاً غنياً للباحثين في هذا المجال، لا يمكنهم الاستغناء عنه (مهمل، 2019، صفحة 82). بدأ بروكلمان بمشروع كتابه هذا قبل الحرب العالمية الثانية وانتهى من الكتاب في مطلع الخمسينات من القرن العشرين، كتاب تاريخ الأدب العربي هو في الحقيقة تاريخ للثقافة العربية الإسلامية، من خلال المخطوطات العربية الباقية، وهو عمل ضخم تضمن تحقيقاً تاريخياً للثقافة العربية، كما تضمن آلاف التراجم للمؤلفين (السيد، 2007، صفحة 46). قاربت كتب كارل بروكلمان الخمسمائة كتاب ونذكر منهم: المعجم السرياني، فهرست المخطوطات، اللغات المتشابهة في اللغات السامية، تاريخ الشعوب الإسلامية

(مهملي، 2019، صفحة 82) الذي وصفه مازن المطبقاني بأنه كتاب مليء بالمغالطات والافتراءات على الإسلام (المطبقاني، دت، صفحة 27). كذلك ألف بروكلمان كتب: ديوان لغات الترك، تاريخ الآداب المسيحية، الأساس في النحو المقارن للغات السامية (الجميللي و أمين، 2018، صفحة 51).

3.1. منهج بروكلمان في كتاب تاريخ الشعوب الإسلامية:

قدم هذا الكتاب فترة تاريخ العرب قبل الإسلام مروراً بالبعثة النبوية، ثم صدر الإسلام والدولة الأموية والعباسية وغيرها من الدول وصولاً إلى الدولة العثمانية، والتي أولاهما اهتماماً خاصاً بسبب تجاهل المؤرخين لها، فكتب عنها ما يزيد عن مائة وخمسين صفحة، شملت تفاصيل كثيرة عن تاريخ الحضارة العثمانية، وانتهى بذكر الإسلام والمسلمين في العصر الحديث، وفي نهاية كتابه وضع فيها أكثر من أربع مائة تاريخ ميلادي، ولم تمض فترة طويلة حتى نال الكتاب شهرة واسعة في المجتمع الشرقي والغربي على حد سواء، وطبع في مجلد كبير لمرات عديدة وتناول ترجمته نبيه أمين وفارس منير بعلبكي في بيروت (الجميللي و أمين، 2018، صفحة 52)، وقد قسم بروكلمان كتابه إلى عدة أقسام:

- العرب والامبراطورية العربية، الذي ينظم تاريخ العرب منذ أقدم العصور حتى سقوط الأمويين.
- الامبراطورية الإسلامية وانحلالها، ويذكر فيها الخلافة العباسية وظهور الدول المستقلة عن الخلافة، ودولة المسلمين في الأندلس وفي شمال إفريقيا، والحديث عن حروب الصليبيين، والدولة المملوكية.
- الأتراك العثمانيون، حيث شمل التاريخ العثماني، حتى مطلع القرن 19 والحضارة العثمانية في أوج الامبراطورية، والصراع العثماني الفارسي.
- الإسلام في القرن 19 ويدرس العلاقات بين الدولة العثمانية، ومصر، والحياة الفكرية فيها جميعاً، وأحوال شمال إفريقيا، والسودان، وإيران وأفغانستان في ذلك القرن.
- الدول الإسلامية بعد الحرب العالمية، وبيحث فيها التاريخ الحديث لتركيا، ومصر، وبلاد العرب، وسوريا، ولبنان، وفلسطين، والأردن، والعراق، وإيران، وأفغانستان (بروكلمان، 1968، صفحة 6).

حاول بروكلمان في مقدمة كتابه أن يعطي صورة عن التاريخ السياسي، كما تطرق أيضاً إلى إبراز الجوانب الثقافية والفكرية، على حسب إمكانية الكتاب، وما تتسع به صفحاته، كما سعى في كتابه هذا، إلى الإحاطة بكل ما يتعلق بتاريخ المنطقة العربية، مع دراسة تاريخية وجغرافية للدول الإسلامية، وتأثيرها على الأقاليم الشرقية وما يجاورها (المطوري، 2015، صفحة 231). اعتمد كارل بروكلمان على منهج النفى والتشكيك، كما اعتمد منهج التأثر والتأثير من خلال تحدّثه (ادعائه) عن تأثر الرسول محمد p

باليهودية، والنصرانية، كما اعتمد المنهج العلماني، الذي ينظر إلى نبوة النبي μ نظرة عادية مجردة من بعدها الديني، كما اعتمد منهج الإسقاط أسوة بغيره من الباحثين الغربيين المؤمنين بتطور الأديان، كما اعتمد الروايات الضعيفة الشاذة، وكان يشكك بالروايات الإسلامية حول حياة النبي الأولى (النعيم، 1997، الصفحات 49-50).

3.2. بعض الروايات الواهية عند بروكلمان:

الرواية الأولى: يبدأ بروكلمان بحديثه عن الشخصية العربية، وتعريفه للبديوي على أنه كانن ذو نزعة فردية، مفرطة في الأنانية، كما ذكر مقولات للعرب الداخلين حديثاً في الإسلام، وكيف يرددون في دعائهم أقوالاً تبين أنانيتهم (اللهم ارحمني ومحمدا ولا ترحم معنا أحدا)، والشيء الذي لا ينكره بروكلمان نفسه وغيره من المستشرقين أن العرب قبل الإسلام رغم ما كانوا عليه من انحرافات عقائدية وأخلاقية كانوا يتمتعون بصفات طيبة لم يعرفها الغربيون قديماً ولا حديثاً (جربس، 1993، صفحة 17)

الرواية الثانية: مولد الرسول μ حيث حدده بعد العام 570 بقوله: (لسنا نعلم علم اليقين السنة التي ولد فيها النبي والمشهور أن ولادته كانت سنة 570 ولكن الذي لا شك فيه أنها متأخرة عن ذلك بعض الشيء (بروكلمان، 1968، صفحة 32). فهذا التشكيك في التاريخ، وهو تشكيك في نبوته صلى الله عليه وسلم على اعتبار أن الأنبياء يبعثون على سن الأربعين، ونفى وجود أي معلومات عن حياة النبي الأولى (أحجية، 2019، صفحة 97). ثم يذكر عشيرة الرسول ويقول: (وليس يبدو أن عشيرته هاشم قد لعبت دوراً على شيء من الامتياز في مكة، والواقع أن الروايات الإسلامية قد سعت إلى أن تحيط النبي بهالة من التمجيد، وأن أسرة النبي μ كانت تعاني من ظروف صعبة فترة ولادته (بروكلمان، 1968، صفحة 32).

هناك خطأ منهجي في رواية بروكلمان لهذه القصة فلا يجوز لباحث أن يعطي رأيه على التخمين والاعتقاد كما ذكر ذلك في بداية حديثه، وخصوصاً أن بروكلمان يزعم أنه يتبع المنهج العلمي الصحيح، أما حديثه عن بني هاشم فمن المعروف أنهم كانوا من زعامات قريش، وهم أصحاب دار الندوة والرفادة والسقاية وهنا تعمد كارل بروكلمان التزييف والتضليل (جربس، 1993، صفحة 19).

الرواية الثالثة: اعتبر كثير من المستشرقين أن الإسلام هو اقتباس ونتاج تفاعل حضارات وديانات سابقة كاليهودية والنصرانية وقد ذكر المستشرقين أن الرسول μ اتصل باليهود والنصارى وأخذ عنهم معلومات دينية وتاريخية، عمل على تسخيرها لمصلحة الدين الإسلامي، وقد ذكر بر وكلمان أيضاً أن الرسول μ ، التقى خلال رحلاته، ببعض من اليهود، والنصارى، وأنه في مكة قد يكون التقى بأعداد من النصارى،

وأن معرفتهم بكتب التوراة والإنجيل كانت ضعيفة إلى حد ما، ومع الأيام أخذ الايمان يعمر قلبه (بروكلمان، 1968، صفحة 34). وهنا يحاول بروكلمان دس السم في روايته هذه عندما قال أنه اتصل باليهود تثبت إقحام بروكلمان لكلمة اليهود بشكل غير علمي، وكلمة رحلاته كلمة لا تحمل الحقيقة، فالرسول p سافر مرة مع عمه أبي طالب في تجارة له للشام، التي كانت موطناً لصوامع الرهبان المنصرفين للعبادة، ومنهم الراهب بحيرا الذي كان على علم بالتوراة والانجيل، ثم سافر مرة ثانية مع (ميسرة)، الذي كان يخدم السيدة خديجة بنت خويلد (خليل، 1987، صفحة 34). فهل من المعقول أن الرسالة الإسلامية التي وصلت لكافة أنحاء العالم أن تقوم على مجرد لقاءين عابرين، كما أنها شبيهة مردودة أيضاً، فلو كان بحيرا بهذه الدرجة من المعرفة، والبراعة، والعظمة التي تؤهله لتهيئة الخطط لتأسيس رسالة النبي، كان من الأولى أن يكون له ذكراً عن حياته وسيرته، وكان من الأحق أن تظهر الدعوة في بصرى الشام دون مكة، ولو كان النبي تعلم على يد هذا الراهب لكان الأمر شاع فيما بين أوساط القرشيين في مكة بعد رحلته (الدروغي و الأعرجي، 2015، صفحة 23).

الرواية الرابعة: لم يشر بروكلمان في كتاباته إلى ماتميز به المسلمون من عدالة في تعاملهم مع أهالي البلاد المفتوحة، ومع الأسرى، وأشار إلى اللفظ اللغوي لكلمة الرعية، وأراد بذلك أن يبين أن المسلمين كانت نظرهم للأعاجم نظرة فيها تعالي، أي نظر القطيع من الغنم، رغم أن المقصود بهذه الكلمة في قواميس اللغة العربية، هي الحماية والرعاية، وأن الراعي هو رئيس القوم وحميهم، والمحسن إلى رعيته، ولم تكن هذه الكلمة خاصة بالأعاجم كما ذكر بروكلمان، الذي أغمض عينيه عن هذه الحقيقة، وإنما خصت الجميع عرباً وأعاجماً (حبنكة، 2000، صفحة 146). وهذا الأمر مؤسف فكارل بروكلمان وضع في مخيلته فكرة وراح يثبتها وهو على علم وداريه باللغة العربية ومفرداتها، ولكنه حكم هواه وغاياته التي أراد إيصالها من خلال الفكرة التي وضعها في ذهنه مسبقاً، فحديث رسول الله واضح عن معنى الراعي والرعية، حيث ورد في حديث عن عبدالله بن عمر رضي الله عنهما عن النبي محمد صلى الله عليه وسلم قال: (ألا كلكم راع وكلكم مسئول عن رعيته، فالأمير الذي على الناس راع، وهو مسئول عن رعيته، والرجل راع وهو مسئول عن رعيته، والمرأة راعية على بيت بعلها، وولده، وهي مسؤولة عن رعيته، والعبد راع على مال سيده، وهو مسئول عنه، ألا فكلكم راع وكلكم مسئول عن رعيته) (الزبيري، 2007، صفحة 151). ومعنى الراعي مقصود بها هنا الحافظ المؤتمن وليس كما يدعي بروكلمان.

الرواية الخامسة: تتعلق بما رواه بروكلمان عن خالد بن الوليد، وقتله لمالك بن نويرة، والتي اعتمد فيها على مصدرين ضعيفين كروايي يعقوبي والأصفهاني الذين يميلان إلى التشيع، والتي ادعى فيها أن خالداً قتل مالكا طمعاً بزوجته التي عرفت بجمالها، وهذه الرواية لم تثبت صحتها، أو نسبتها لخالد بن الوليد، (الذي لقب بسيف الله المسلول) (الفراني، صفحة 11). وحقيقة الرواية أنه خلال حروب الردة

انضم مالك بن نويرة إلى سجاح، لكنه ندم على ذلك، وعندما وصل خالد إلى البطائح، نشر السرايا، وبدأ يدعو المرتدين إلى الإسلام، وطلب من قادته أن يأتوه بمن لم يستجيب لدعاية الإسلام، وإن رفض أحد ذلك فوجب قتله، وكان من وصية أبو بكر في شأن المرتدين، أنه إذا وصلوا إلى قبيلة وأذن فيها الناس فعليهم أن يمتنعوا عن قتلهم، وإذا لم يفعلوا ذلك فعليهم مقاتلتهم، وطلب أن يسألهم عن الزكاة فإن أقروها فليقبلوا منهم ذلك، وحصل اختلاف في شأن مالك وقبيلته بين من شهد بأنهم أذنوا وبين من ذكر بأنهم بقوا على ردتهم، ونتيجة لهذا الاختلاف أمر بإبقائهم حتى الصباح، وكانت تلك الليلة باردة، فأرسل خالد إلى قادته بأن يدفئوا الأسرى، ففهمها أتباعه على قتل الأسرى، فقتلوه، حيث أنها في لغة كنانة تعني القتل، فلما سمع خالد بذلك وكان القوم قد انتهوا منهم، قال: إذا أراد الله أمرا أصابه (ابن الأثير، دبت، صفحة 210). وهنا فإن كارل بروكلمان لم يستعن بالروايات الموجودة لدى الطبري وابن الأثير وغيرهم، إلا أنه استعان بالضعيف الشاذ وهذه الحادثة كانت عبارة عن سوء فهم والتباس لغوي وليست كما ذكر كارل بروكلمان.

الرواية السادسة: افتراء كارل بروكلمان على صلاح الدين الأيوبي، حيث زعم أنه دمر الأماكن المقدسة لدى النصاري، كما عمل على إزالة آثار حكم الفرنجة الصليبيين في المشرق (بروكلمان، 1968، صفحة 357)، والسؤال الذي يطرح نفسه هنا أين هي أماكن العبادة هذه التي هدمها صلاح الدين؟ ولو أنصفنا لوجدنا أن من هدم المعابد كان صفة ملازمة لحمالات أوروبا، فلا يمكن المقارنة بين صورة بيت المقدس يوم استولى عليها الصليبين وصورتها عندما دخلها صلاح الدين، وما فعله الصليبين حينما دخلوا بيت المقدس من خراب ودمار وقتل وتذبيح، حتى أن البعض منهم يفتخر عندما يقول أنه وصلوا لمساجد المدينة من خلال بحر من الدماء، أما عندما دخلها صلاح الدين فقد حمى الأرواح وبجل رجال الدين وكرم النساء وصان المبان المقدسة، كما يرى بروكلمان أن الإسلام هو المبدأ الذي أبلته الأيام وطرحته وراءها، وأن الوجدانية التجريدية التي كانت سبب قوة الإسلام لم تنشأ إلا تدريجياً فمن المؤسف أن يقول هذا الكلام كاتب موسوعي له شهرة واسعة في اللغة العربية والتاريخ الإسلامي (علوه، 2002، صفحة 220، 267)

الرواية السابعة: فيما يتعلق بالغزوات فقد وصفها بروكلمان: (بأن الهدف من الجهاد هو جلب المال والغنيمة، لا نشر العقيدة والإيمان (بروكلمان، 1968، صفحة 59)، وحقيقة الأمر أن هذه التهمة ركز عليها المستشرقون في كتاباتهم فاعتبروا أن الفتح الإسلامي كان من أجل الغنائم، ومن أجل استبدال العرب بصحاريهم الجرداء التي لم تعطيه الحياة، فيصف فتوحاتهم مرة بالبربرية، ومرة بسبب استغلال المسلمين للصراعات الداخلية التي تحدث بين الأسر، ولم يكتف بروكلمان بتزوير التاريخ، بل أيضاً تعداه حتى وصل إلى تزييف الجغرافيا، فهو لا يعتبر العراق جزءاً من موطن العرب ويشير إلى أن الحيرة أنها تشكل حدود دولة فارس (الجميلي و أمين، 2018، صفحة 60)، وفي هذه المسألة ذكر أحمد أمين: أنه يخطئ من يقول أن الإسلام انتشر بقوة السيف، وإنما استخدم المسلمون السيف للدفاع عن دينهم وحياضهم، ومحاربة الأعداء، حيث يعتبر ذلك فرض عين، إضافة إلى حماية الخاضعين لحكمهم من

المسلمين وغيرهم، ثم توسعوا في الفتوحات بعد ذلك لنشر الدعوة الإسلامية (أمين، دبت، صفحة 27) ، وذهب بروكلمان في كتابه هذا إلى الطعن بالأنصار في عدالة الخلفاء وأن مفهوم العلم عند المسلمين ليس إلا تكرار لما قامت به الأجيال السابقة، كما طعن بشخصية محمد الفاتح وهارون الرشيد (علوه، 2002، صفحة 222) ، كما طعن بالقوانين الإسلامية، فقال: عن قانون الجزاء في الإسلام ظل على مستوى يقرب من السذاجة، ثم أشار إلى الحدود في الإسلام، كعقاب القاتل، والسارق والمرتد والسارق، والمرتد عن الإسلام (جربس، 1993، صفحة 72)، واكتفينا هنا بذكر هذه الافتراءات، حيث أن كتاب كارل بروكلمان مليء بالأباطيل التي ليس لها أساس من الحقيقة لما قدمه من روايات باطلة بحق الإسلام والمسلمين.

3.3. نقد كارل بروكلمان:

عمل أغلب المستشرقين على التركيز على فكرة محددة، حاولوا بها أن يتصيدوا الأدلة التي تثبت صحتها، وهم حين يبحثون عن هذه الأدلة، إنما يقصدون إمكانية الاستفادة منها لدعم آرائهم الشخصية، بغض النظر عن صحتها، ويحاول هؤلاء المستشرقون البحث عن بعض الأمور التي هي موضع خلاف بين المسلمين، وينسجون حولها قصص وروايات في محاولة منهم لتثبيتها، وبالتالي إحداث خلل بين المسلمين، وإخراجها عن سياق النص الكلي (السباعي، دت، صفحة 55) ، فلم يدخل بروكلمان في تفاصيل وإشكالات صدر الإسلام، والدولة الأموية، وعند إلقاء نظرة شاملة على كتاب بروكلمان، نرى أنه قد دون كتابه هذا تدويناً موجزاً ومختصراً، وفق نظرة استشراقية بحتة، معتمداً على أفكاره المتبعية من البيئة الأوروبية، وتحليله الأحداث باعتماده على روايات ضعيفة لا أصل لها، فضلاً عن استخدامه بعض المصطلحات التي فيها تجني واضح على العرب وتاريخهم، فتراه مرة يسمي الفتوحات بالهجمية، ومرة بالبربرية، وهذا لا يليق بمؤرخ بحجم كارل بروكلمان، فتراه حكم على تاريخنا وتراثنا من خلال كتابه هذا بالهامشي الضعيف منطلقاً من التشكيك، والرفض العشوائي ، معتمداً على الروايات الواهية التي أسقطها المؤرخين العرب، وعدوها من الموضوعات التي لا تصلح لأي قيمة علمية، فراح يطمس ويضعف فضلاً منه عن الابتعاد عن مصادر التاريخ الإسلامي الرئيسية، كالطبري وابن الأثير والبخاري وابن سعد وغيرها، والاعتماد على كتب المستشرقين المعاصرين له، ولا عذر له في ذلك كونه يتقن اللغة العربية قراءة وكتابة (الجميلي و أمين، 2018، صفحة 53) . يذكر نجيب عقيقي أن بروكلمان يعد مرجعاً للمصنفين حيث أنه قل منهم من لم يستند إليه أو يتوكأ عليه في مصنفاته (عقيقي، 1964، صفحة 778).

الخاتمة:

تبين من خلال الدراسة اهتمام المستشرقين بالحضارة والفكر الإسلامي، أي كل ما يتعلق بحضارة الشرق، كما تعددت المدارس والاتجاهات المتعلقة بهذه المدارس ما بين مدارس أعجبت بالشرق وحضارته، وسعت إلى إنصاف هذه الحضارة، وجهودها في خدمة الحضارة العالمية في مختلف العلوم والفنون، وما بين مدارس نظرت إلى حضارة الشرق نظرة ازدراء، وحاولت التقليل من شأن الحضارة الإسلامية، إما حقداً وغيره على هذه الحضارة التي فرضت إسهاماتها على مختلف جوانب الحياة، أو في محاولة للتقليل من شأنها والتعالي عليها، فكتاب كارل بروكلمان في تاريخ الشعوب العربية أشد خطراً على القارئ من كتابات المستشرقين الذين يكاشفون العداة ويشحنون مؤلفاتهم بالكذب والافتراء حول التراث العربي الإسلامي، كما أن هناك وبصورة أدق قالوا كلاماً صادقاً ومنصفاً للإسلام وحضارته كزيغريد هونكة التي قدمت شهادات وأدلة حية تفند الادعاءات والأباطيل السائدة في الغرب، بأن العرب كانوا مجرد سعاة يربد لحضارات سابقة نقلوها إلى أوروبا، بل بينت أن العرب المسلمين كانوا بناءً للحضارة بما جددوه وأضافوه على ما سبق من حضارات، وبما ابتكروه في جوانب العلوم المختلفة التي أسهمت في إغناء الحضارة ورفقيها.

١ - ال منهج الفيولوجي: وهو لفظ مكون من كلمتين أصلهما يعود للإغريق، الأولى philos، والتي تعني (الصيديق)، والثانية: Logos، والتي تعني (الخطبة، أو الكلام)، وتم تعريبها باسم فقه اللغة، وكان من وضع هذه التسمية، قصد أنه يخص فقه اللغة، والذي يتعلق بحبب الكلام، والتعمق في دراسة قواعده، وأصوله، وتاريخه، أي أنه يعلي من شأن اللغة، كما أنه يبحث في تطور الكلمات، ودلالة معانيها في كل عصر، إضافة إلى أنه اهتم بدراسة الوثائق المكتوبة، خصوصاً الأعمال الأدبية، من حيث بناء النصوص/ وهويتها، وعلاقتها بمؤلفها، والاهتمام بأصل الكلمات ومسالكها (فرحات، 2022، صفحة 189).

٢ - كلمة من إبداع كارل فرنر سنة 1879، وقد استخدمها حتى يعرف فلسفة فيكو الذي أكد على أنّ العقل البشري لا يدرك إلا ما يصنع، أي تلك المنشآت، هي التي تكوّن العالم التاريخي، ويعرّف كارل بوبر التاريخانية؛ بأنها البحث عن قوانين التغيير الاجتماعي، وقد ظهرت في القرن 19، وبداية القرن العشرين في حقل العلوم الاجتماعية واقتُرنت بأسماء هيجل وكونت وماركس وميل وسبنسر (التحرير، 2015).

٣ عرفت زيغريد هونكة بكتاباتها في مجال الدراسات الدينية، ولدت في كيل kil، 26 أبريل سنة 1913م بألمانيا، وهي ابنة الناشر هاينريش هونكة heinrich hunke، درست علم أصول الأديان، ومقارنتها، كما درست الفلسفة، وعلم النفس والصحافة، واللغة الألمانية، والتاريخ القروسي، كما اهتمت بالفكر والأدب، كما تعمقت في دراسة الحضارة والفكر العربي والإسلامي، إضافة إلى اطلاعها على الآثار الإسلامية، وقد صارت مساعدة لباحث العربية المتميز لودفيك كلاوس Ludwig Ferdinand clauss مما أتاح لها الاطلاع على الثقافة الشرقية والتعمق فيها، نالت العديد من الجوائز والتكريم من الرؤساء وأمراء العرب، كما أصبحت عضو في المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية في مصر، وقامت بعدة رحلات إلى الشرق وتعرفت على شعوبه وبلاده وثقافته، وأقامت فترة بالمغرب حيث التقت زوجها المستشرق الألماني المعروف بدراساته

في الأدب العربي الدكتور شولتز dr.peter schulze، أمضت عامين في المغرب ثم عادت مع زوجها واستقرت في بون حيث قامت بتأليف كتبها والتي عنيت بإنصاف العرب والمسلمين ولاسيما الأندلسيين، ومن أشهر كتبها؛ الله ليس كمنه شيء، الكشف عن ألف فرية وفرية عند العرب، شمس الغرب تسطع على الغرب، الرجل والمرأة، جمال تزين معطف القيصر، أثر العقيدة والمعرفة الإسلامية في الحضارة الغربية، التوجه الأوربي للعرب والإسلام حقيقة قادمة وقدر محتوم. (زقزوق محمود حمدي، 2014، صفحة 534-535؛ هونكة زيغريد، 2010، صفحة 11، بو فلاقة سعد، 2010، ص52).

iv - ولد كارل بروكلمان Karl Brockelman في 17 سبتمبر من عام 1868م، ينتمي لعائلة تجار ميسورة الحال، في مدينة رستوك بألمانيا، بدأ اهتمامه بدراسات الشرق عبر مطالعته للمجلات الجغرافية، التي صدرت خلال الاكتشافات الجغرافية، وفي هذا الطريق ارتبط خياله بالمشرق، ولهذا كان يحضر دروس الأستاذ نرجر nerger مدرس اللغة العربية في مدرسته الثانوية، ثم التحق بجامعة رستوك عام 1886م، ثم انتقل إلى اشترايبورج لحضور دروس نيلدكه، وتلقى هناك العلم، ودرس السنكرونية والأرمنية، لدى عالم اللغات هانيرش هوبشمانل heinrich hubshmann، وجذبته كذلك دراسة الحضارة المصرية القديمة فراح يحضر المحاضرات، يعد بروكلمان من أشهر المستشرقين الألمان بسبب كتابة تاريخ الأدب العربي بدأ عمله العلمي بدراسة عن العلاقة بين كتاب الكامل لابن الأثير، وكتاب أخبار الرسل للطبري، وعين استاذاً لعدد من الجامعات الألمانية، وعضواً في عدد من المجامع العلمية. اشتهر بروكلمان بنشاطه العلمي ودقته وعمقه، وله دراسات في التاريخ والسيرة والتراجم واللغات الشرقية القديمة، وله دراسات في اللغة العثمانية القديمة، وفي علم الأصوات الأثرية، وقواعد النحو والصرف للغات السامية، وكان يتقن إحدى عشرة لغة من اللغات السامية القديمة، وله مشاركات في دائرة المعارف الإسلامية، وتعد أطروحة الدكتوراه والتي تناول فيها العلاقة بين كتاب الكامل في التاريخ، (لابن الأثير)، وبين كتاب أخبار الرسل والملوك (للطبري)، مرجعاً للمصنفين في (التاريخ الإسلامي، والأدب العربي)، كما يعتبر من المراجع الهامة في كل ما يتعلق بالمخطوطات العربية وأماكن وجودها. (المنجد صلاح الدين، 1978، ج1، صفحة 153،99؛ بدوي عبد الرحمن، 1993، صفحة 99، النيهان محمد، 2011، صفحة 31، المطوري محمد سعدون، الصفحة 203)

قائمة المصادر والمراجع:

المصادر:

- ابن الأثير " عز الدين". (د.ت). *الكامل في التاريخ*. (تحقيق: خيرى سعيد) القاهرة، المكتبة التوفيقية.

- زين الدين أحمد عبد اللطيف الزبيرى. (2007). *مختصر صحيح البخاري*، باب الجمعة رقم الحديث 893. (تحرير: محمد عبد السلام محمد سالم) القاهرة: المكتب الثقافي للنشر .

المراجع:

- أبي الحسن الندوي. (2002). *مقالات وبحوث حول الاستشراق والمستشرقين* (المجلد الأولي). (تحرير: سيد عبد الماجد الغوري) دمشق: دار ابن كثير .

- أحمد أمين. (د.ت). *يوم الإسلام*. دار المعارف: مصر .

- أنور محمود زنتي. (2006). *زيارة جديدة للاستشراق* (المجلد الأولي). القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية.

”الاستشراق الألماني ورؤيته للحضارة العربية الإسلامية: بين منصف لها مثل ”زيغريد هونكة“، ومتحامل عليها مثل ”كارل بروكلمان

- أنيس أبيض. (د.ت). *بحوث في تاريخ الحضارة العربية الإسلامية*. لبنان: جروس برس.
- حسين مؤنس. (1990). *الحضارة. الكويت: عالم المعرفة*.
- حكمت عبد الكريم فريجات، و إبراهيم الخطيب. (1989). *مدخل إلى تاريخ الحضارة العربية الإسلامية (المجلد الأول)*. عمان: دار الشروق.
- رضوان السيد. (2007). *المستشرقون الألمان النشوء والتأثير والمصائر (المجلد 1)*. ليبيا: دار المدار الإسلامي.
- زغول النجار. (2009). *علوم الأرض في الحضارة العربية الإسلامية (المجلد 2)*. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية.
- سمير علي الخادم. (1989). *الشرق الإسلامي والغرب المسيحي (المجلد 1)*. مصر: دار الزحاني.
- سهام ربيع عبدالله. (2007). *الاستشراق (المجلد 1)*. القاهرة: نهضة مصر.
- شوقي أبو خليل. (1987). *كارل بروكلمان في الميزان (المجلد 1)*. دمشق: دار الفكر.
- صلاح الدين المنجد. (1978). *المستشرقون الألمان (المجلد 1)*. بيروت: دار الكتاب الجديد.
- طه حسين. (2014). *مستقبل الثقافة في مصر*. المملكة المتحدة: مؤسسة هنداوي.
- عاشور، سعيد، سعد زغول عبد الحميد، وآخرون. (1986). *تاريخ الحضارة العربية الإسلامية (المجلد 2)*. الكويت: دار السلام.
- عبد التواب يوسف. (1998م). *الحضارة الإسلامية بأقلام عربية وغربية (المجلد 1)*. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية.
- عبد الجبار ناجي. (1981). *تطور الاستشراق في دراسة التراث العربي*. بغداد: منشورات الجاحظ.
- عبد الحميد جمال الفراني. (بلا تاريخ). *نماذج من الروايات الواهية في التاريخ الإسلامي عند المستشرق كارل بروكلمان، كلية الدراسات الإسلامية، غزة*.
- عبد الرحمن بدوي: *موسوعة المستشرقين، الطبعة الثالثة، دار العلم للملايين، بيروت 1993م*.
- عبد الرحمن حسن حبنكة. (2000). *أجنحة المكر الثلاثة*. دمشق: دار القلم.
- عبد العزيز سالم. (1999). *تاريخ الحضارة الإسلامية*. مصر: مؤسسة شباب الجامعة.
- عبد الله محمد الأمين النعيم. (1997). *الاستشراق في السيرة دراسة تاريخية لآراء (وات- بروكلمان- فلهاوزن) مقارنة بالروايات الإسلامية (المجلد 1)*. المعهد العالمي للفكر الإسلامي.
- علي النملة. (1998). *الاستشراق والدراسات الإسلامية (المجلد 1)*. الرياض: مكتبة التوبة.

- ..... (2012). موقف المستشرقين من الحضارة العربية الإسلامية بين الاستمداد والتأصيل (المجلد الأول). الرياض: جامعة محمد بن سعود الإسلامية.
- علي حسن الخربوطلي. (2003). حضارة العرب. القاهرة: مكتبة الخانجي.
- غيثان جريس. (1993). اقتراءات المستشرق كارل بروكلمان على السيرة النبوية (المجلد 4). جدة.
- فتحي مخزوم أحجية. (2019). المستشرقون وموقفهم من السيرة، كارل بروكلمان أتمونجاً (الإصدار العدد 13). ليبيا: جامعة مصراته.
- مازن صالح المطبقاني. (د.ت.). الاستشراق. كلية الدعوة بالمدينة المنورة: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.
- مالك بن نبي. (1969). إنتاج المستشرقين وأثره في الفكر الإسلامي الحديث (المجلد الأولى). بيروت: دار الإرشاد للطباعة والنشر والتوزيع.
- محمد حسنين محاسنة. (2001). أضواء على تاريخ العلوم عند المسلمين (المجلد الأولى). الإمارات العربية المتحدة/ العين: دار الكتاب الجامعي.
- محمد حمدي زقزوق. (1984). الإسلام والاستشراق (المجلد 1). القاهرة: دار التضامن.
- محمد حمدي زقزوق. (1989). الاستشراق والخلفية الفكرية للصراع الحضاري (المجلد 2). القاهرة: دار المنار.
- محمد سعدون المطوري. (2015). الاستشراق الألماني ودوره في الدراسات الشرقية (المجلد العدد 3). العراق: وزارة السياحة والآثار.
- محمد السويسي، و آخرون. (1985). آراء بعض المستشرقين حول التراث العلمي العربي والرد عليها. تونس: المنظمة العربية للتربية والثقافة والعلوم.
- محمد علوه. (2002). الغزو الفكري والرد على اقتراءات المستشرقين (المجلد 1). سورية: الأقصى للدراسات والنشر.
- محمد عمارة. (2006). الإسلام والغرب (المجلد 1). مصر: مركز الإعلام العربي.
- محمد فاروق النبهان. (2012). الاستشراق تعريفه مدارسه آثاره. المغرب: منشورات المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة، إبيسكو.
- محمد فتح الله الزبيري. (1983). ظاهرة انتشار الإسلام وموقف بعض المستشرقين منها (المجلد الأول). ليبيا: المنشأة العامة للنشر والتوزيع.
- محمد كرد علي. (2017م). الإسلام والحضارة. المملكة المتحدة: مؤسسة هندواي.
- مصطفى السباعي. (د.ت.). الاستشراق والمستشرقون ما لهم وما عليهم. مصر: دار الوراق.

”الاستشراق الألماني ورؤيته للحضارة العربية الإسلامية: بين منصف لها مثل ”زيغريد هونكة“، ومتحامل عليها مثل ”كارل بروكلمان

- نبيلة حسن محمد. (1997). *في تاريخ الحضارة الإسلامية*. القاهرة: دار المعرفة الجامعية.
- نجيب عقيقي. (1964). *المستشرقون* (الإصدار جزء 1، المجلد 3). مصر: دار المعارف.
- ياسين زواكي، و آخرون. (1969). *التاريخ للعلوم العربية إنتاج المستشرقين وأثره في الفكر الإسلامي الحديث*. تأليف مجموعة مؤلفين، دراسات استشراقية. بيروت: دار الرشد.

المراجع الأجنبية المترجمة:

- إدوار سعيد. (2006). *الاستشراق* (المجلد الأولى). (ترجمة: محمد عاني) القاهرة: رؤية للنشر والتوزيع.
- زيغريد هونكة. (1993). *شمس العرب تسطع على الغرب* (المجلد 8). (ترجمة: فاروق بيضون، و كمال النسوقي) بيروت: دار الجيل.
- زيغريد هونكة: (2010). *الله ليس كمثل شيء*، (ترجمة: محمد عوني عبد الرؤوف)، الطبعة الأولى، القاهرة، المركز القومي للترجمة، القاهرة
- كارل بروكلمان. (1968). *تاريخ الشعوب العربية* (المجلد 5). (ترجمة: نبيه أمين فارس، و منير البعلبكي) بيروت: دار العلم للملايين.

الرسائل العلمية:

- أسامه مهمللي. (2019). *موقف الاستشراق الألماني من التراث العربي الإسلامي*، زيغريد هونكة أنموذجاً، رسالة ماجستير. الجزائر: جامعة جيلالي ليايس.
- سامي أحمد الزهو. (2004). *الاستشراق الأمريكي والسيرة النبوية*، رسالة ماجستير، جامعة تكريت، العراق.
- عادل ماجد محمد. (2007). *الفهم الاستشراقي لتفسير القرآن الكريم* (رسالة ماجستير). بغداد: جامعة الكوفة.
- مبارك بابي. (2022). *العرب في كتابات المستشرق برنارد لويس عرض وتحليل* (رسالة ماجستير). الجزائر، المسيلة: جامعة بو مضياف.

المقالات:

- إيناس جاسم محمد الدروغي، و ستار الأعرجي. (2015). *شبهات المستشرقين حول الوحي القرآني*. دراسات استشراقية.
- إبراهيم سليمان عيسى. (1997). *من جوانب الحضارة العربية الإسلامية*. العدد 9.

- بنعيسى أحمد بويوزان. (2015). نقد الحضارة الغربية وتقويمها فكر الإمام بديع الزمان النورسي (المجلد عدد 11). القاهرة: النور للدراسات الحضارية والفكرية.
- راوية عبد الحميد شافع. (د.ت). منهج المستشرق سيجريد هونكة في الكتابة عن الحضارة العربية الأندلسية. القاهرة، جامعة حلوان: كلية الآداب.
- سعد بو فلاقة. (2016). الاستشراق والمستشرقون بين الإنصاف والتحتي، الجزائر، مجلة بونه للبحوث والدراسات التراثية واللغوية.
- السيد محمد الشاهد. (العدد 22، 1994). الاستشراق ومنهجية النقد عند المسلمين المعاصرين. مجلة الاجتهاد، السنة السادسة.
- محمد كريم الجميلي، و نوري عزيز أمين. (2018). كارل بروكلمان وكتابه تاريخ الشعوب الإسلامية. مجلة الدراسات التربوية والعلمية، العراق، العدد 11، المجلد الثاني.
- عبد الوهاب عروسي فرحات. (يوليو، 2022). آليات المنهج الفيولوجي في دراسات المستشرقين للحضارة الإسلامية. مجلة العلوم التربوية والدراسات الإنسانية، جامعة البحرين، العدد 24.

مقالات النت

- كريمة عبد الغني. (15 أيلول، 2009). المستشرق الفرنسي غوستاف لوبون المسلمون هم الذين مدنوا أوروبا وأخلاقاً عمان: مجلة الدستور. <https://www.addustour.com/articles/924>
- قسم التحرير. (25 يناير، 2015). التاريخية. تاريخ الاسترداد 12 05، 2023، من مؤمنون بلاحدود: <https://www.mominoun.com/articles/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9-istoricism-2440>

Ortadoğu

E t ü t l e r i

YAZIM KURALLARI

WRITING RULES / شروط النشر

Yazım Kuralları

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dâhil en az 5000 en fazla 10000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az 1000 en fazla 2000 kelime olmalıdır. Türkçe veya İngilizce makalelerde her iki dilde de maksimum 250 kelimelik özet, makale başlığı ve 5 adet anahtar kelime bulunmalıdır. Arapça makalelerde ise bu bilgilerin en az bir farklı dilde olması gerekmektedir. Türkçe veya İngilizce makalelerin Arapça özet, başlık ve anahtar kelimeleri dergimiz tarafından gerekli çeviri işleminin ardından eklenecektir.

Yazılar, MS Word formatında, Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığı sayfa yapısı ile hazırlanmalıdır. Kenarlıklar iki kenara yasla biçiminde, paragraflar ise 1 cm olacak şekilde düzenlenmelidir. Baskı kalitesi açısından, metin içerisinde kullanılan resim, tablo veya benzeri görsellerin metin dosyası haricinde, etiketlenmiş (resim no, sayfa no vs) ayrı bir dosyada gönderilmesi tavsiye edilmektedir.

Dergimizde Chicago (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanılmaktadır. Aşağıda belirtilen hususlardan farklı bir atıf veya kaynakçanın kullanılacak olması hâlinde https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkinde bulunan kurallar esas alınacaktır. Dipnotlar 10 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde “Bibliography” kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır.

Not: Atıf ve kaynakça yönetimiyle ilgili detaylı bilgi için dergi web sayfasındaki Yazım Kuralları sekmesini ziyaret edin. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut/writing-rules>

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish, English or Arabic.

Articles submitted to the journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.

If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.

Articles should be between 5,000-10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 1000-2000 words. Commentary should be between 3000-5000 words including footnotes.

Articles should include Turkish, English or Arabic max. 250 words abstract and at least 5 keywords in origin language (if different than Turkish) and in addition in Turkish.

All quotation are preferred as “Chicago Style” in our journal.

Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

Papers should be written in a considerable level of academic Turkish, English or Arabic.

Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.

References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the Chicago Manual of Style. Please see the style for examples.

The section should be titles and subtitles in the manuscripts. (i.e. Introduction, Title, Subtitle xxx, etc.)

If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.

The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Note: For more detailed information about citation and bibliography management, visit the Writing Rules tab on the journal’s website. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ortadogu-etut/writing-rules>

شروط النشر

يجب ألا تقل البحوث المرسلة بما فيها الحواشي عن 5000 كلمة وألا تزيد عن 10000 كلمة.

وينبغي ألا تقل مراجعات الكتب عن 1000 كلمة وألا تزيد عن 2000 كلمة.

بالنسبة للمقالات باللغتين الإنجليزية والتركية فيجب أن تحتوي على ملخصات الأكثر 250 كلمة وتضم عنواناً و5 كلمات مفتاحية.

أما بالنسبة للمقالات باللغة العربية فيجب أن يكون الملخص والكلمات المفتاحية بلغة واحدة مختلفة على الأقل (الإنجليزية أو التركية).

أما الملخص والعنوان والكلمات المفتاحية للمقالات باللغة التركية أو الإنجليزية فسيتم ترجمتها إلى اللغة العربية من قبل مجلتنا وإضافتها.

يجب أن تكون الكتابات منسقة في ملف مايكروسوفت وورد (MS Word)، وبنوع خط تايمز نيو رومان (Times New Roman)، وحجم خط 21 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر. كما يجب أن تكون الحدود منسقة بشكل محاذاة من الطرفين وأن تبدأ الفقرة بعد 1 سم. أما بالنسبة لجودة الطباعة فيفضل أن يتم وضع الصور والجدول أو الرسومات المشابهة التي تم استخدامها داخل النص في ملف مختلف ملحق (رقم الصورة والصفحة إلخ).

يتم استخدام طريقة شيكاغو (Chicago) للاقتباس والحواشي والمصادر. وفي حال استخدام اقتباس أو مصادر غير المذكورة أدناه فيجب اتباع القواعد الموجودة في الرابط التالي:

https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html

يجب أن يتم كتابة الحواشي بحجم خط 01 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر، وفي نهاية المقالة ينبغي كتابة معلومات «المصادر» للمصادر التي تم الاستفادة منها (يتم كتابة عنوان «Bibliography» في المقالات باللغة الإنجليزية). ويتم استخدام عنوان منفصل للمصادر من الإنترنت.

ملاحظة: للحصول على معلومات تفصيلية عن إدارة الاقتباس والمصادر، قم بزيارة قسم شروط النشر

Oğuzhan ÇAĞLIYAN

The Transformation of Arab Politics and Arab Voter Behavior in Israeli Elections (1999-2009)

*Arap Siyasetinin Dönüşümü ve İsrail Seçimlerinde Arap Seçmen Davranışı
(1999-2009)*

تحولات السياسة العربية وسلوك الناخب العربي في الانتخابات الإسرائيلية
(1999-2009)

Sinem AKGÜN

Fransız Protektorası Dönemi Ulemanın Rolü

The Role of the Ulama in the Era of French Protectorate

دور العلماء في عصر الحماية الفرنسية

Abdelrahman ELFARRA

Filistin'de Gizli Yahudi Örgütü Hashomer ve Faaliyetleri (1909-1918)

The Secret Jewish Organization Hashomer and Its Activities in Palestine (1909-1918)

المنظمة اليهودية السرية "هشومير" وأنشطتها في فلسطين (1909-1918)

Mehmet BATAN

İran'da Modernleşme Süreci ve Tarih Yazımında Milliyetçi Düşüncenin Gelişimi

The Modernization Process in Iran and the Development of Nationalist Thought in History

مرحلة التحديث في إيران وتطور الفكر القومي في كتابة التاريخ

نارسيج كلارو

(لاستشراق الألماني ورويته للحضارة العربية الإسلامية (ما بين منتصف لها كزيغريد هونكة، ومتحامل عليها كارل بروكلمان

German Orientalism and its View of Islamic Arab Civilization (Comparison of Siegrid Hunke and Karl Brockelmann's Approaches to Islamic Civilization)

Alman Oryantalizmi ve İslam Arap Medeniyeti'ne Bakışı (Siegrid Hunke ve Karl Brockelmann'ın İslam Medeniyetine Yaklaşımlarının Karşılaştırılması)

Mustafa Kemal Mah.
2128. Sok. No:3 Pk: 06510
Çankaya / Ankara

+90 850 888 15 20

+90 312 430 39 48

info@orsam.org.tr

www.orsam.org.tr